

QƏZƏNFƏR PAŞAYEV

ALTI İL
DƏCLƏ-FƏRAT
SAHİLLƏRİNDƏ

Redaktorlar: Ayaz Vəfalı,
Ərşad Hürmüzlü

Rəyçi: VAQİF YUSİFLİ

Paşayev Q.M.
P.26. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində.
B., Yazıçı, 1987. 232 səh.

Filologiya elmləri namizədi Qəzənfər Paşayevin altı illik müşahidə və tədqiqatının nəticəsi olan bu kitab qədim mədəniyyətin beşiyi İraq və iraqhlıların dünəni, bu günü, adət-ənənəsi, ictimai həyatı, inkişafı haqqında geniş məlumat verir.

© 2011
© 1987
© 1985

İRAQ NECƏ YAXIN OLUR

Bir Şərq məsəlində məsləhət görülür: «Bir gün duz-çörək kəsdiyən yerə qırx il salam ver». Elə isə neçə illər duz-çörək kəsdiyən yeri bütün ömrü boyu unuda bilməyəcəyini deyənləri asanlıqla başa düşmək mümkündür. Bu fikri mən oxuculara təqdim olunan «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabının əlyazmasını vərəqlərkən qeyri-ixtiyari xatırladım. Mətbuatımızı ardıcıl izləyənlər həmin əsərin müəllifini – istedalı alim Qəzənfər Paşayevi, yəqin ki, tanımamış deyillər. Onun dövrü mətbuatda ədəbiyyatımızın, dilçiliyimizin ümumən mədəniyyətimizin bir sıra məsələləri ilə əlaqədar maraqlı məqalələri, tərcümələri vaxtaşırı dərc olunur; ingilis dilini öyrənənlər üçün yazdığı kitab rəğbətlə qarşılıb. Bütün bunlarla bərabər, Qəzənfər Paşayevlə uzun illər davam edən qələm dostluğumuz nəticəsində məndə belə bir fikir hasil olub: onun adı çəkiləndə istər-istəməz İraqı xatırlayıram.

Bu, səbəbsiz deyil. Qəzənfər Paşayev «İraq-Kərkük bayatıları», «Arzu-Qənbər dastanı», «Kərkük mahnıları», «Kərkük tapmacaları», «Kərkük atalar sözləri» kimi kitabların toplayanı, tərtibçi və çapa hazırlayanıdır. (Birinci kitab ilk nəşrdə, nisbətən kiçik həcmdə, mərhum xalq şairimiz, əsərə dərin məzmunlu ön söz yazmış Rəsul Rzanın iştirakı ilə hazırlanmışdı. Bu günlərdə oxucular Q.Paşayevin toplayıb tərtib etdiyi «İraq-Kərkük bayatılarını iri həcmdə, yeni və gözəl tərtibatda əldə edə bilmişlər).

Müəllif müxtəlif illərdə tərcüməçilik fəaliyyəti ilə əlaqədar İraqda olarkən xidməti işindən əlavə dincəlib istirahət etməli olduğu vaxtı dost ölkənin xalqlarının ictimai həyatını, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, İraqda yaşayan azərbaycanlıların maddi-mənəvi varidatını böyük həvəslə öyrənməyə, sərf etmişdir. Q.Paşayevin şəxsi arxivində İraqda görüşüb dostlaşdığı çox ağsaqqalın, şairin, gənc ziyalının, ümumən neçə-neçə sadə xalq nümayəndəsinin qiymətli ədəbi-bədii materiallarla zəngin söhbətləri yazılmış lentlər, həmçinin qalın-qalın dəftərlər, nəhayət, məktublar vardır. Ancaq görünür, bunla-

rın hamısından daha çox ürəyinə, qəlbinə yazıb gətirmişdir. İraqdakı azərbaycanlıların ləhcəsini diqqətli təhlil nəticəsində «Kərkük dialektinin fonetikasını» mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə edib. Müəllif bu sahədəki işinə görə kərküklü bir qocadan aldığı ilk mükafatı da oxcusundan gizlətmir: «Get oğlum, yaradan sənə yar olsun! Mənim dilim uğrunda çalışırsan. Ölsəm də dil uğrunda öləydim» Şübhə etmirsən ki, bu sözləri həqiqətən

**«Mən dilimnən vaz keçməm,
Olursam dilim-dilim»**

- deyən bir xalqın övladı, böyük Füzulinin nəvə-nəticəsi söyləyə bilər.

«Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabı müxtəlif fəsillərdən ibarət olsa da, onları bir ümumi xətt birləşdirir ki, o da dost İraq ölkəsinin xalqlarına, həyatına göstərilən səmimi maraq, bu dostluğun daha da möhkəmlənməsi məqsədi daşıyan təmiz niyyətdir. Əsərin ümumi ahəngində aşkar duyulan bir keyfiyyət – canlı, publisistik, hətta bir sıra hallarda, deyərdim, poetik dil, heç şübhəsiz, müəllifin neçə illər gördüyü, gəzdirdiyi və nəhayət, sevdiyi yerləri adamların soyuqqanlı xatırlaya bilməməsi ilə bağlıdır. Görüb bildikləri ilə bərabər oxuyub, eşidib, bildikləri üzvi şəkildə qaynayıb-qarışır; adama elə gəlir ki, birnəfəsə danışılan maraqlı bir söhbəti dinləyirsən. Bu söhbət bizə, hər şeydən əvvəl, dost İraq ölkəsi ilə böyük Vətənimiz arasındakı mehriban əməkdaşlıq münasibətlərinin, iqtisadi-mədəni əlaqələrin getdikcə artdığını, daha da möhkəmləndiyini çoxlu faktlar, təsirli həyatı misallar vasitəsilə, səmimiyyətlə göstərilə bilər; İraq xalqlarının tarixini, mənəvi-psixoloji aləmini bütün rəngarəngliyi ilə başa düşməyə kömək edən zəngin adət-ənənələrinə aid yeri gəldikcə məlumat verir. Belə səhifələrdə biz ərəb xalqının həyat və mübarizə barədə fikirləri ilə yanaşı, taleyi, qəzavü-qədəre dair inamlarını əks etdirən məqamlarla da qarşılaşırıq ki, bunun özünü də təbiətin, insan xarakterinin sirlərinə bələd

olmaq, onları bir-birilə vəhdətdə öyrənmək səyi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

İraqda ezamiyyət müddətində ərəb dilini öyrənməsi (həmin illər irihəcmli «Rusca-ərəbcə danışmaq kitabı»)ni hazırlayıb çap etdirmişdir) sakinlərlə səmimi ünsiyyətdə olmaqda, onların adət-ənənəsini daha dərinədən başa düşməkdə müəllifə çox kömək etmişdir. «Göl ərəbləri», «Adətim mənim – həyatım mənim» fəsillərinin bu qədər maraqlı alınmasını da əsasən bununla izah etmək olar.

Oxuduğumuz bu kitab, nəhayət, qədim tarixə malik İraq-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin daha ətraflı və dərinədən öyrənilməsinə, şübhə etmirəm ki, əhəmiyyətli kömək göstərə biləcəkdir. Bu mənada «Füzulinin nəvə-nəticələri arasında» fəslini ayrıca qeyd etmək istərdim. Doğma ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə təbii olaraq daxili bir zərurətlə vurğunluq göstərən iraqılı-kərküklü dostların, doğru deyildiyi kimi, «əkiz qardaşlar»ın müəlliflə məktublaşmaları, onlardan verilən parçalar şəxsi ünsiyyət çərçivəsindən çıxaraq ictimai mahiyyət kəsb edir ki, bu, elə bilirəm, ədəbi-mədəni əlaqələrimizin daha geniş vüsət almasını arzulayan diqqətli oxucunun nəzərindən yayınmayacaqdır.

Müəllif kitabın bir fəslini belə adlandırmışdır: «İraq bizə iraq deyil». Burada onu demək istərdim ki, ümumən uzaqların yaxın olmasını, o cümlədən İraqın bizə iraq yox, daha da yaxın olmasını arzulayan hər kəs dost xalqlarımız arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafına qüvvəsi çatdığı qədər kömək göstərməlidir. «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» əsəri də məhz belə nəcib bir niyyətlə oxuculara təqdim olunur.

AYAZ VƏFALI

«EŞQİMİ TƏRİFLƏYİB HEÇ KƏSİ ALDATMIRAM...»

Uşaqlıqdan məndə sirli-soraqlı İraq ellərinə qəribə maraq vardı. Bəlkə bu, məşhur «Min bir gecə» nağılları, Xaqaninin «Töhfətül-İraqeyn»i, Koroğlunun «Bağdad səfəri», Vaqifin, Vidadinin «Durnalar»ı ilə bağlı hisslər idi; bəlkə də Füzuli həsrəti, onun nəvə-nəticələrinin, İraqda yaşayan azərbaycanlıların möhnəti idi – bilmirəm. Sonralar İraqda olduğum uzunmüddətli ezamiyyətlər zamanı bu maraq get-gedə artdı, dərinləşdi, məcrasını dəyişdi, əsl məhəbbətə çevrildi.

...Yolumuz Napoleonun «dünyanın mühüm ölkəsi» adlandırdığı Misirdən idi. Misirin adını çəkməkdə məqsədim nə dünyanın «yeddi möcüzə»sindən ikisini – dörd minillikdən artıq tarixə malik ehramları və yeni eradan əvvəl tikilmiş 120 metr hündürlüyündə Faros mayakını qoynunda saxlamış bu qədim torpaqdan; nə on milyondan artıq əhalisi və minillik tarixi olan, müsəlman Şərqinin elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılan Qahirədən; nə Misiri «aləmə bəxş edən», onun paytaxtı Qahirəni iki yerə bölən Nil çayının yaratdığı əfsanəvi gözəllikdən, nə hələ eramızın əvvəlində bir milyona qədər kitabı olan İsgəndəriyyə kitabxanasından; nə də yerin yuvarlaq şəkildə olmasını göstərən, onu ölçərkən yalnız 50 kilometr səhvə yol verən Eratosfen, yerin günəş və öz oxu ətrafında fırlanması mülahizəsini irəli sürən Aristrax Samoskiy kimi dahi oğullarından danışmaqdır.

Misir dünyada mədəniyyətin yarandığı ilk iki ölkədən biridir, Təbii ki, qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olan, bəşəriyyət tarixinə neçə-neçə unudulmaz səhifələr bəxş edən bu ölkə haqqında çox deyilib, çox kitablar yazılıb. Odur ki, burada məqsədim yalnız Füzuli ilə bağlı nakam məhəbbətdən söz açmaqdır.

... Biz Qahirənin mərkəzində Nil çayı sahilində «Skarabi» mehmanxanasında qalmalı idik. Sovet mütəxəssislərinin pasportlarını yığıb mehmanxana işçisinə yaxınlaşdım. O mənim Azərbaycandan olduğumu görüb fikrə daldı... Haçan-

dan-haçana özünə gələn Məhəmməd kişi (onun adını sonra öyrəndik; 50-55 yaşlarında mehriban bir adam idi) dedi ki, üç il bundan əvvəl üç nəfər azərbaycanlı İraqa Füzulinin qəbrini ziyarətə gədirdilər. Qahirədə olanda oğlum Abbasla dostlaşdılar. Füzulinin yubiley medalını oğluma bağışladılar.

Mən mətbuatdan Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və Qasım Qasımzadənin İraqa getdiyini bilirdim. Mərhum şairimiz Rəsul Rzanın «Uzaq ellərin yaxın töhfələri» məqaləsini «Azərbaycan» jurnalında oxumuş, Füzuli kədərinə, onun Kərkük mahalında məskən salan nəvə-nəticələrinin həsrətinə ürəkdən acımışdım da.

Mən ondan Abbası çağırmasını xahiş etdim. Dərindən köks ötürdü; İki ay bundan əvvəl oğluma toy etməyə hazırlaşmışdım. Bizim adətə görə, evlənən gənc toydan sonra 3-7 gün evdən çıxmır, dostları, yoldaşları ilə görüşür. Toya bir gün qalmış isə vaxtını bütünlüklə onlarla keçirir. Oğlum da dostları ilə şəhər ətrafına getmişdi. Kor olsun taleyin gözü, qəzaya düşüb həlak oldu...

O gecə yata bilmədim. Məhəmməd kişinin dərdi mənə bir dərd olmuşdu. Övlad-uşaqla bağlı fikirlər mənə rahatlıq vermirdi: – «Uşaq kiçik olanda adamı yatmağa, böyüyəndə isə yaşamağa qoymur», – «Həyat insana verilmiş borcdur. – İnsan borcunu o vaxt qaytara bilir ki, onu böyüdü bəyabaşa çatdırdıqları kimi, o da övladlarını böyüdü bəyabaşa çatdırsın...»

Elə bil yerimə qor dolmuşdu. Gözümü yuman kimi qarışıq yuxular görürdüm. Hansı müdrikinsə dediyi: «Dünyada ən ağır, ən fəlakətli şey odur ki, bir evdə məsləhət verəcək bir ahıl və o məsləhəti yerinə yetirəcək bir gənc olmasın» kəlamı ürəyimə dinclik vermir, məni yazıq Məhəmmədin evinə aparıb çıxarırdı. Bu gözəl xanimanda bir səs-küy yox idi. Dərin sükut hökm sürürdü. Elə bil kimsə divar arxasından aramla, sakit-sakit təkrarən deyirdi: «Uşaq ev bazarı, uşaqsız ev məzardı».

Səhəri gün bu ağır dərdi də Füzuli dərində, Füzuli kədərinə, Leyli ilə Məcnunun nakam məhəbbətinə qataraq şai-

rin əbədi uyuduğu muqəddəs torpağa, onun dillər əzbəri olan paytaxtı Bağdad şəhərinə yola düşdüm. Təyyarədə xəyal məni qanadları üstünə alıb uzaq keçmişlərə aparmışdı. Bəşəriyyətin ən böyük kəşfi kitab haqqında kimsə deyib: «Kitabı əvvəllər oxuyardılar ki, düşünsünlər, ağı qaradan, yaxşını pisdən seçsinlər. Dövrünün gərdisini anlasınlar. İndi isə kitabı düşünməmək, vaxtı öldürmək naminə oxuyurlar». Bu fikirlə razılaşmayaraq İraqa hazırlaşdığım son bir ildə həmin ölkə haqqında oxuduğum qalaq-qalaq kitabları bir daha xəyalən nəzərdən keçirdim.

... Qədim dünya mədəniyyəti yeni eradan dörd min il əvvəl Misir və İraq ərazisində meydana gəlmişdir. Şumerlər bu ərazidə yazıdan istifadə edərək ədəbiyyat və incəsənət nümunələri yaratmışlar. İlk yazı, ilk kotan, ilk təkər, suvarma şəbəkələri, ilk memarlıq abidələri, ilk təqvim, səmanın ilk xəritəsi, ikiməchullu tənliyin həlli və s. babillilər, assurilər, xaldeylərin vaxtında meydana gəlmişdi.

Babillilər göy cisimləri üzərində müşahidə aparıb Günəş və Ayın nə zaman tutulacağını əvvəlcədən deyə bilirdilər. İli aylara, ayları həftələrə, həftələri günlərə, gecə-gündüzü saatlara, saatları dəqiqələrə bölmək də onlara qismət olmuşdur.

Sənətkarlar mis, qızıl, sonra isə tunc emal etməyi hələ bizim eradan əvvəl IV minillikdə öyrənmişdilər. Bu ölkənin yun parçası onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da şöhrət qazanmışdı. Yeni eradan 1800 il əvvəl böyük istilahçı hökmdar Hammurapinin zamanında 120 maddədən ibarət ilk «qanunlar məcəlləsi» burada yaradılmış və daş üzərində həkk olunmuşdu. Babil həkimləri insanın anatomiyasını və bir çox otların müalicə xüsusiyyətlərini gözəl bilirdilər. Onlar mürkəkkəb cərrahiyyə əməliyyatlarının öhdəsindən gəlirdilər. Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri burada idi.

Birdən fikirdən ayrıldım. Diksinən kimi oldum. Həyat nə qərribə imiş... Əsrlər boyu bu qədim diyarın mədəni irsindən bütün aləm bəhrələndiyi halda, indi İraq inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasındadır.

S.Vurğunun sözləri yadıma düşür: «Cahanda hər

hökmü bir zaman verir».

Nədənsə gözlərim önünə Makedoniyalı İsgəndərin zəfərli yürüşləri, dünya mədəniyyətinə Homerləri, Ərəstunları, Sokratları, Arximedləri, Hippokratları bəxş edən Yunanıstan gəlir. Onun bu günü haqqında düşünürəm. Bir daha özüm üçün «kəşf» edirəm ki, mədəniyyəti məhv edən, xalqın mənliliyini heçə endirən daxili çəkişmələr, dağıdıcı müharibələr, ölkənin yadellilər tərəfindən viran edilməsi, xarabazarlığa çevrilməsi imiş. Tarixin təlatümlərinə düşərək əldən-ələ keçmiş, talan olunmuş, soyulmuş, geri qalmış Mesopotamiyanın halına acıyıram.

Xəyal məni yenə ağuşuna alıb ünyetməz vaxtlara, yeni eranın əvvəllərinə – ərəblərin Mesopotamiyanı tutduğu çağlara aparır

Bu, 637-ci ildə xəlifə Ömər vaxtında olmuşdu. Sasanlıların zəifləməsindən istifadə edən Ömər Mesopotamiyanı tutur. Daxili çəkişmələr ölkənin daha da geriləməsinə səbəb olur. 644-cü ildə Ömər öldürülür və hakimiyyət başına Osman gəlir. Lakin onun da xəlifəliyi uzun sürmür. 656-cı ildə Osman da öldürülür və Əli icma tərəfindən xəlifə seçilir. Onun vaxtında bütün Mesopotamiya ərəblərə tabe edilir, Əli hətta İraqın cənubunda 636-cı ildə əsası qoyulan və indi də mövcud olan Kufə şəhərini paytaxt elan edir.

Lakin 661-ci ildə Kufə şəhərində Əli də öldürülür. Suriyada hakimiyyət başında duran Əməvilər nəslindən olan Muaviyə Kufədə özünü xəlifə elan edir. Bundan sonra xəlifə icma tərəfindən seçilmir, taxta varis kimi gəlirdi.

Əməvilər sülaləsi 661–750-ci illərdə hakimiyyətdə oldu. Paytaxt Şam şəhəri idi. Mesopotamiyada yerli hakim gah Kufədə, gah da Bəsrədə otururdu.

Lakin 749-cu ildə Mesopotamiyada Abdulla Əbdül Abbas xəlifə elan edildi. O, Əməvilərə tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Gələcəkdə çox güclənəcək Abbasilər sülaləsinin əsasını qoyan xəlifə 754-cü ildə vəfat etdi və onun yerini qardaşı Abu Cəfər tutdu. Çox keçmədi ki, Abu Cəfər özünü gözəl siyasətçi və dövlət rəhbəri kimi göstərdi. Xalq arasında ona Əl-

Mənsur – «Qalib» ləqəbi verdilər.

BAĞ YERİ BAĞDAD

Ərəblər Mesopotamiyanı tutanda onların mədəni səviyyəsi yerli əhalinin səviyyəsindən aşağı idi. Buna baxmayaraq Mənsurun vaxtında ərəblər nəinki biliklərini artırdılar, hətta özlərinin zəngin mədəniyyətlərini yaratdılar.

Mənsurun gördüyü diqqətəlayiq işlərdən biri də Bağdad şəhərinin əsasını qoyması oldu. Mənsurun fikrincə ölkənin paytaxtı dörd əsas şərtə cavab verməli idi: ölkənin mərkəzi hissəsində yerləşməli; iqlim şəraiti qızdırmaya səbəb olmamalı; onunla rəqabət aparan şəhərdən kənar olmalı; ən başlıcası isə gəmiçilik üçün yararlı böyük çay üzərində salınmalı idi.

Mənsur bu tələblərə cavab verə biləcək yer tapmaq arzusu ilə bir neçə dəfə ölkəni başdan-başa gəzir və nəhayət, Bağdad üzərində dayanır. Bu yer ərəblərin işğalından əvvəl də məlum idi. Burada at yarmarkaları təşkil edər, at alıb-satırdılar.

«Bağdad» sözünün mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar deyirlər ki, «Bağdad» İran dillərinin birində «tanrı payı», başqaları isə təsdiq edirlər ki, «bağ yeri» mənasında işlənir...

Ərəb tarixçisi Ət-Təbəri (838/839–923) yazır ki, Mənsur paytaxt üçün niyə məhz buranı seçdiyini belə izah edirdi: «Bura hərbi baxımdan misilsizdir. Bundan əlavə, buradan Dəclə çayı axıb keçir. O bizə bir çox uzaq ölkələr, hətta Çinlə əlaqə saxlamağa imkan verəcəkdir. Dənizdə nə varsa bu çay vasitəsilə əldə edəcəyik. Bu çay vasitəsilə Mesopotamiyadan və qonşu ölkələrdən ərzaq alacağıq. Bir yandan da bu, Fərat çayı vasitəsilə Suriya və başqa ölkələrdən lazım olan şeyləri gətirməyə imkan verir».

Yeni eranın 762-ci ilində Mənsur Bağdad şəhərinin tə-

məl daşını öz əli ilə qoyur. Onu dörd ilə tikirlər. Şəhərin salınmasında yüz mindən çox adam iştirak etmişdir. Divarları ikiqat düzəltmiş, sonra dərin xəndək qazmış, ondan sonra bir divar da hörmüşlər ki, düşmənin hücumunu dəf edə bilsinlər. Divarların hündürlüyü 17 metri keçirdi. Şəhərin dörd giriş qapısı olub. Xəlifənin sarayı şəhərin mərkəzində inşa edilib. Giriş «Qızıl darvazalar»dan imiş, Tikinti doqquz milyon dinara* başa gəlir. Mənsur şəhəri həm inşaat materiallarına qənaət, həm də müdafiə məqsədilə dairəvi tikdirmişdi. Buna görə də onu «Əl-Mədinə əl-Müdəvvara» – «Dəyirmi şəhər» adlandırırdılar. Xəlifə Məmunun vaxtında isə Bağdad «Mədinət əs-Səlam» – «Sülh şəhəri» adlanırdı. Lakin şəhər ilk adını bu gün belə saxlamaqdadır.

Tezliklə Bağdad ticarət və elm mərkəzi kimi şöhrətlənir. Hər yandan bura alim, şair, loğman, musiqiçi və müğənnilər axışmış gəlirlər. Müsəlman aləmində ilk əczaxana və şəfaxanalar bu vaxt Bağdadda açılır. Müalicə ilə məşğul olmaq istəyən həkimlər xüsusi imtahan verdikdən sonra işə başlaya bilərdilər. Səkkizinci əsrin sonunda Bağdadda kağız emal edirdilər (Muqayisə üçün deyək ki, Avropada ilk kağız emalı fabriki eramızın 1160-cı ilində işə düşmüşdür).

Harun ər-Rəşidin vaxtında Bağdad daha da çiçəklənmişdi. Uzun illər hakimiyyət başında olan Harun ər-Rəşid (787–809) onun şöhrətini göylərə qaldırdı. Bağdad elm və mədəniyyət mərkəzi oldu. Bunu «Min bir gecə » nağılları da təsdiq edir. Ensiklopedik biliklər məcmusu olan bu nağıllardan çox şey əxz etmək olur. «Təvəddüdün əhvalatı» nağılından götürdüyümüz kiçik bir parça dediklərimizə misal ola bilər: Zahiri nişanələr batindəki xəstəliyə dəlalət eləyir. Gözün sarı olması sarılıq xəstəliyini, kürəyin donqarlanması çiyər xəstəliyini göstərir. Xəstəliklərin daxili əlamətlərlə müəyyən edilməsi altı əsasa görə olur: xəstənin hərəkətlərinə, ifraza, ağrıya, ağrının yerinə, şişə və köməkçi əlamətlərə görə.

* Dinar latın sözü «dinari»dən əmələ gəlib. Qızıl pul deməkdir. İraqda indi də ən böyük pul vahidi kimi dinar işlənir.

Məsələn, başağrısına səbəb nədir? – Bir yemək həzm olunmamış üstündən ikincisini yemək, dalbadal toxluq etmək. Kim ki istəyir dünyada çox yaşasın, gərək erkən nahar eləsin, şam yeməyini gec yeməsin. Gərək o, qarını üç hissəyə bölsün: bir hissəsini yemək üçün, bir hissəsini su üçün, bir hissəsini də nəfəs üçün ayırsın. Çünki hər bir xəstəliyin kökü yeməyin həzm olunmamasındadır. Yeməyi xırda tikələrlə yemək lazımdır. Hamama gərək tox qarına getməyəsən. Şərabın zərəri də var, xeyri də. Ancaq zərəri xeyrindən çoxdur. Çünki insanın aqlını alır. O ki qaldı şərabın xeyrinə, o da budur ki, böyrəkdə daşı əridir, bağırsağı bərkidir, insanı dərddən-qəmdən ayırır, mərdlik gətirir, gümrahlıq verir, yeməyi həzm eləyir, canı sağlamlaşdırır, əzalardan azarı çıxarır, bədənə zəhərli mayelərdən təmizləyir, sevinc və şadlıq gətirir, sidikliyi möhkəmlədir, qara ciyəri bərkidir, sifəti allaşdırır, başı-beyni təmizləyir, saçı ağarmağa qoymur və s.

Xəlifə Məmunun vaxtında Bağdadda «Beyt-ül-hikmə» – «Hikmət ocağı» yaradılmışdı. Akademiyadan heç də fərqlənməyən «Hikmət ocağı»nda kütləvi kitabxana, rəsədxana fəaliyyət göstərirdi. Burada adlı-sanlı alimlər, mütəfəkkirlər, şairlər, riyaziyyatçılar, münəccimlər, loğmanlar, musiqiçilər, müğənnilər cəmləşmişdilər. Tarixçi Yaqut əl-Həməvi (1179 – 1229) göstərir ki, 891-ci ildə Bağdadda yüzdən artıq kitab mağazası vardı. Bağdad sənətkarları və memarlarının şöhrəti hər yana yayılmışdı. Odur ki, onları başqa ölkələrə də dəvət edirdilər. Yazılı mənbələr göstərir ki, 922-ci ildə Bağdaddan Volqa sahillərinə beş min nəfərdən ibarət böyük nümayəndə heyəti gəlmişdi. Onların çoxunu memar, bəna və başqa sənətkarlar təşkil edirdi («Sovetskaya Rossiya», 13 sentyabr 1974-cü il).

Bağdadda şeirə, sənətə böyük qayğı və hörmət bəsləyirdilər. Bunu vaxtilə Mesopotamiyanı ziyarət etmiş Ə.Xaqani dərinədən duymuşdu:

**İraqa, İrana eyləsəm səfər,
Başıma yağış tək yağar simü zər.**

**Orada şairə qiymət verən var,
Xəzinəm ləl ilə, gövhərlə dolar.**

Tarixçilər göstəririlər ki, XI–XII əsrlərdə Bağdadın əhalisi bir milyondan çox idi. Şəhərin gözəlliyi dillərdə dastan olmuşdu. Bağdadı görüb onun gözəlliyinə məftun olmayan, onu tərənnüm etməyən şair tapılmazdı. Böyük Ə.Xaqani də bu gözəllikdən ilham almışdı:

**Onun hər tərəfi bir gülüstandır,
Nəzəri cəlb edən bağdır, bostandır.
Törpağı cəməndir onun bahar, qış,
Çayların üstündən körpü salınmış.**

... Bərk taqqıltı məni xəyaldan ayırdı. Təyyarəmiz Bağdad aeroportuna enmişdi.

BAĞDAD BU GÜN

Bəxtə bax ki, ölkəyə Bağdad şəhərinin min iki yüz illiyinin bayram edildiyi gün gəlmişdik. Dövlətin qərarına əsasən üç gün rəsmi bayram elan olunmuşdu. Şəhər al-əlvan bəzədilmişdi. Elə bil çilçıraqban içərisində alışıb yanırdı. Mən o axşam və sonrakı iki gün Bağdadda gördüyüm şənlikləri, çiraqbanları, çal-çağırı sonralar heç bir ölkədə görmədim. Küçələrdə böyük-küçük, qoca-cavan, qadın-uşaq əlindən tərپənmək olmurdu. İynə atsan yerə düşməzdi. Özümü sözün həqiqi mənasında nağıllar aləmində hiss edirdim.

Misirdə bizə demişdilər ki, Qahirə ilə müqayisədə Bağdad kiçik kəndə bənzəyir. Lakin Bağdad gəlin kimi elə bəzənmiş, elə sığallanmışdı ki, ona məftun olmamaq mümkün deyildi. Bu ilk təəssüratım elə qüvvətli idi ki, sonralar zaman da onu unutdura bilmədi. İraqlıların iftixarla dediyi: «Kim Bağdadı görməyibsə, dünyanın ən yaxşı guşəsini görməyib» –

sözlərini həmişə təkrar etməyə hazırım.

Mən hələ füsunkar Bağdad gecələrini demirəm. Ümumiyyətlə, bu ölkədə gündüzlə gecə arasındakı anı tutmaq çətindir. Birdən-birə qaranlıq düşür. Bu, Bağdadda da belə olur – səma zil qara, şəhər isə çıraqban. Şəhərin ortasından nazlana-nazlana axıb gedən Dəclə çayında hər iki sahilədən düşən işıq bərq vurur, suda əks olunur. Qərribə bir mənərə, təkrar olunmaz ilahi gözəllik yaranır. Bu gözəllik önündə ovsunlanır, saatlarla gözünü ondan çəkə bilmirsən. Bağdad gecələrinin füsunkarlığını sözlə ifadə etmək çətindir. Bağdad gecələri təbiətin yaratdığı sehrkar bir lövhədir.

Məni Bağdadda, hər şeydən əvvəl, təəccübləndirən və sevindirən bu idi ki, iraclılar öz xarici görkəmlərinə görə azərbaycanlılardan o qədər də fərqlənmirlər. Qarabuğdayı, qaragöz, qaraqaş, qarasaçlı iraclıların azərbaycanlılara oxşadıklarını başqa müəlliflər də qeyd edirlər. *

Misir, Suriya, Livan və s. ərəb ölkələrində adamın xarici görünüşünə görə yerli olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir, iraclıları ayırd etmək asandır.

Ətrafı ilə üç milyondan çox əhalisi olan Bağdad Şərqi böyük şəhərlərindən biridir. Burada hər addımbaşı Şərq və Qərb memarlıq abidələrinin çulğalandığını görmək olur, Qərribə tərzdə bir-birini tamamlayan bu abidələr şəhərə xüsusi gözəllik verir.

Bağdadın mərkəzi hissəsi «Təhrir» – «Azadlıq» meydanıdır. Buradan gecə-gündüz maşınlar axın-axın Cümhuriyyə körpüsü ilə Dəclə çayının sağ sahilinə yollanır. Ümumiyyətlə, çayın hər iki sahilini altı körpü birləşdirir, Rəşid, Sədun və Əbu Nəvas küçələri bu meydanda birləşir. Həmin küçələr Bağdadın şan-şöhrətli küçələridir. Rəşid küçəsi əfsanəvi xəlifə Harun ər-Rəşidin adı ilə bağlıdır. 1914-cü ildə salınmışdır. Dəclə çayı boyu uzanıb gedən bu küçə şəhərin mərkəzi küçəsi sayılır. Hər iki tərəfində boy-boy mağazalar yerləşir. Küçənin şimal qurtaracağında isə məşhur Bağdad bazarlarını görmək

* R.Q.Landa. U arabov Azii, M., 1969, s. 81

olar.

Əbu Nəvas küçəsi 1934-cü ildə salınıb. Harun ər-Rəşidin zamanında şöhrət qazanmış məşhur şair Əbu Nəvasın adını daşıyır. Burada Əbu Nəvasın gözəl heykəli ucalır. Həmin küçədə çoxlu şirkət, dövlət müəssisəsi, diplomatik idarə və müasir tipli mehmanxanalar vardır. Dəclə çayı boyunca uzanıb gedən bu küçəni məşhur edən yalnız restoran, kazino, əyləncə yerləri deyil; o həm də burada bişirilən «məzquf»a görə məşhurdur. «Məzquf» ocaq üzərində qızardılan balıq yeməyidir. Bəzən bizim Lənkəran–Astara zonasında məşhur olan «ləvəngi» kimi bişirilir.

Dəclə sahili, Əbu Nəvas küçəsi axşamlar çox gözəl olur. Cavan qızlar, oğlanlar buraya seyrəngaha çıxırlar. Elə bil Xaqani XII əsrdə deyil, dünən Dəclə sahilində olmuş, Bağdad gözəlini vəsf etmişdir:

**Dəclə kənarında dünən bir afəti-can görmüşəm,
Həsət gözlərimdən Dəclə tək axmış qızıl qan, görmüşəm.**

Əbu Nəvas küçəsindən Dəclə çayı ilə səyahətə çıxırlar. Gəmilər gecəyarıya qədər adamları Dəclə boyu gəzdirir. Cəmişi yarımca saata şəhərin səs-küyündən uzaq Umm əl-Xənazir turist adasına getmək mümkündür. Orada da «məzquf» sifariş vermək olur.

Sədun küçəsi 1922 – 29-cu illər arasında İraqın baş naziri olmuş Möhsün əs-Sədunun adını daşıyır. 1929-cu ildə ingilislər onu İraqı İngiltərənin müstəmləkəsinə çevirmək haqqında müqavilə bağlamağa məcbur edəndə camaatın gözü qabağında özünü öldürən Möhsün əs-Sədun indi milli qəhrəman kimi tanınmaqdadır. Yeri gəlmişkən deyim ki, 1963–64-cü illərdə Sovet mütəxəssisləri ilə İraqın cənubunda – Səməvada işləyərkən oranın valisi Saleh Sədunla tez-tez görüşürdük. Möhsün əs-Sədunun oğlu bizə çox yaxşı münasibət bəsləyirdi.

Möhsün əs-Sədunun heykəli ucaldılan Sədun küçəsinə müasir imarətlər xüsusi görkəm verir. Bütün təyyarə şirkətlə-

rinin nümayəndəlikləri, əsas kinoteatrlar, ən yaxşı mehmanxanalar, bahalı restoranlar, gözəl mağazalar və s. bu küçədə yerləşir.

Səduun küçəsində «Kabab Ərbil» adlı kababxana var. Orada İraq azərbaycanlıları gözəl kabab bişirirlər: Ona görə də bu ikimərtəbəli kababxana həmişə adamla dolu olur. Burada yeməyi sifariş edib evə də aparırlar. Yolu İraqa düşən hər bir adam orada Aslan adlı cavan oğlanın məharətinə bələd ola bilər. Adamlar yeməxanadan çıxdıqca Aslan qapının ağzında kabab haqqını alan kassirə qışqırır: «O qardaş filan qədər verməlidir». Adam mat qalır. Bu qədər müştərinin yeməyini və haqqını o necə yadında saxlayır? Kababxana sahibi onu üç nəfərin yerində işlədir və gündə üç dəfə qiymətdə səhv edib-ətmədiyini yoxlayır. Deyirlər hələ səhvini tuta bilməyiblər.

Bu mənim yadıma tələbək vaxtı Bakıda, «Təzə bazar»da olmuş bir hadisəni saldı. Ortayaşlı, gülürüz, bir adam qarpız tığının yanında durub avazla müştəri çağırırdı: «Qarpızlar padşahi, dərdlərin dərmanı çil qarpız məndə; bala, şəgərə qəmzə satan Saday məndə; xırda tumlu, qara tumlu, qırmızı tumlu – hər nə desən var məndə».

Səliqəli geyinmiş bir nəfər ona yaxınlaşıb qıpqırmızı qarpız istədi. Qarpız sahibi «gözüm üstə» deyib tığa göz gəzdirdi. 12-15 kiloqramlıq bir qarpız götürdü: «Bu siz istəyən qarpızdır. Amma o qədər də şirin deyil». Alıcı gülümsəndi. Hiss odunurdu ki, satıcının sözlərinə inanmır. Xahiş etdi ki, qarpızı nişanlasın. Doğrudan da, qarpız qıpqırmızı idi. Lakin dadsızdı. Alıcı xahiş etdi ki, ona tumu qırmızı, daddlı bir qarpız da seçsin. Satıcı 5 – 6 kiloqramlıq qarpızı nişanladı. Hamı onun «biliciliyinə» mat qalmışdı. Başqa bir nəfər qara tumlu, içi lalə rəngdə qarpız istədi. Onun da xahişi yerinə yetirildi. Hamı satıcının qabiliyyətinə heyran qalmışdı. Ziyalı isə bikiş olmuşdu. Mühəribə törədənləri lənətləyərək bildirdi ki, qarpız sahibi vaxtında oxuya bilsəydi bu ağılla nələr etməzdi?!

O vaxtdan illər keçsə də, «Kabab Ərbil»də işləyən qan

qardaşım Aslanın hərəkətinə göz qoyduqca bacarığına mat qalır, Bakıda «Təzə bazar»da şahidi olduğum yuxarıdakı əhvalatı xatırlayırdım.

Səhun küçəsinin cənub qurtaracağında 1962-ci ildə tikilmiş əzəmətli «Naməlum əsgər» abidəsi ucalır. Əsgərlərin fəxri keşikdə durduğu bu abidəni ziyarət edəndə və ya yanından ötüb keçəndə qəribə bir təzadın şahidi olurdu. Bu abidə ilə üzbəüzdə məscid var. Məscidin həyəti hər vaxt boş, abidənin ətrafı isə izdihamlı olurdu. Bu abidədən bir az o yana «Min bir gecə» nağıllarını əbədiləşdirən «Əlibaba və qırx quldur» memarlıq kompleksi yerləşir.

Bağdad şəhəri son illərin planına əsasən abadlaşdırılmağa başlanmışdır. Şəhərin çox hissəsinin yenidən qurulması, piyadalar üçün yeraltı keçidlər salınması, park və idman kompleksləri tikilməsi, uşaqlar üçün əyləncə meydançaları, şəhərdə gediş-gəlişi asanlaşdırmaq üçün Dəclə çayı üzərində daha dörd körpü salınması, hər il 135 min mənzil tikilib istifadəyə verilməsi, Bağdad ətrafında eni 1-3 kilometr olan «göy qurşaq» – meşə zolağı salınması nəzərdə tutulmuşdur. Təəssüf ki, İran – İraq müharibəsi bu planın hərtərəfli həyata keçirilməsinə mane olmuş və indi də olmaqdadır.

Bağdada xüsusi gözəllik verən, müasir memarlığın tələblərinə uyğun, görəni valeh edən binalar şəhərdə çoxdur. Bağdad universiteti, Rafideyn və mərkəzi bankların, Xalq məclisi, Respublika sarayı, Planlaşdırma nazirliyinin binaları, «Bağdad» mehmanxanası və s. belələrindəndir. Bağdad da «Semiramis», «Nasr», «Xəyyam», «Babil», «Atlas», «Qranada» kimi yaraşlıq kinoteatrlar vardır. Ən gözəl mehmanxanaları «Bağdad», «Xəyyam», «İraq», «Ambasador», «Qılqamış», «Karlton», «Ur» və sairədir. Burada Səhun adına, «Əl-Zəvra», «Opera», «14 iyul» və s. istirahət parkları vardır. «Əl-Xuld», «Əl-Ribat», «Bağdad» və s. teatr və konsert zalı məşhurdur.

Bağdadda 1923-cü ildə əsası qoyulan çox zəngin «İraq muzeyi» fəaliyyət göstərir. Burada ən qədim dövrlərə aid eksponat və şöbələr vardır. Abbasilər sarayı, XIII əsrin əvvəllə-

rində tikilən Müstənsiriyyə məktəb binası, muzeylər və s. kimi Bağdadın tarixini əks etdirən abidələr iraqlıların və əcnəbilərin ən çox ziyarət etdikləri yerlərdəndir.

Bağdadın ən görməli yerlərindən biri də onun üstüörtülü bazarlarıdır. Bu bazarlar Harun ər-Rəşidin dövründən qalmadır. Ərəblər fəxrlə deyirlər: «Kim Bağdad bazarlarını görməyibsə, demək Bağdadı görməyib». Bağdadın üstüörtülü bazarları bütöv bir şəhərdir. Orada müxtəlif şeylər satılan o qədər dar küçələr var ki, nəbələd adam o saat azır. Burada iynə-sapdan tutmuş ən bahalı qızıl və gümüş bəzək və zinət əşyalarına qədər hər şey almaq olur. Bir yanda bəzircan bazarı, bir yanda papaqçı, başmaqçı bazarı, baqqal, əttar, xalçalça bazarı və s.

Bunların içində «Suq əs-Səfafiir» – «Misgər bazarı» xüsusilə fərqlənir. «Misgər bazarı» Harun ər-Rəşidin zamanında çox məşhur olub. Yazılı mənbələr göstərir ki, o vaxt burada üç yüzdən çox misgər emalatxanası olub. Misgərlər hər cür silah, əsgərlərin şücaətini göstərən nişanlar, saray, məscid və yaşayış evlərinin tikintisində istifadə üçün əşya və bəzək şeyləri, qazan, çaynik, səhəng, sini və s. hazırlayırmışlar. Müasir dövrdə hər şey fabrik-zavodlarda istehsal olunduğuna görə misgər bazarı dəbdən düşmüşdür. Onun uzunluğu indi 150 metrədən artıq deyildir.

Misgərlər cərgə-cərgə düzülüb, əsrlərlə bundan əvvəl olduğu kimi, qab-qacaq düzəldirlər. Misgər bazarında çəkiç səbindən qulağın tutulsa da, tezliklə buna alışırsan. Lakin sənətkarların üz-gözündən və baxışlarından da hiss olunduğu kimi, misgər bazarında qıtlıqdır. İndi onlarla alveri əsasən turistlər edirlər. Buna baxmayaraq onlar sənətlərindən əl çəkmir; axşama kimi çəkiçləri əllərindən düşmür.

Misgər bazarı, xeyli əvvəllər olduğu kimi, yalnız ustalardan hansısa vəfat etdikdə bağlı olur, Bağdadın örtülü bazarının ahəngi pozulur. Örtülü bazar səhər gün çıxandan axşam gün batana qədər açıqdır. Ömrünü-gününü toz-torpaq içində keçirən dükən sahibləri, demək olar ki, təmiz hava görmürlər. Baxışları həsrətli, boz və sarı görkəmli bu adamlar

rın xeyir-şərdən, dünyanın gedişindən xəbəri olmur. Onları maraqlandıran yalnız alıb-satdıqları matahın qiymətinin enib-qalxmasıdır.

Hər gün səhər tezdən şər qarışana qədər vaxtını örtülü bazarda keçirən bu adamlar çox yemirlər; havasızlıq və qışda dükanı qızdırmaq üçün işlədilən neft lampası «Ələddin»in iyi iştahlarını pozur. Bir yandan da hiss olunur ki, qənaət edilmiş tikə onlara yeyilən tikədən daha şirin gəlir. Dükanları səliqə-sahmansızlıq və toz-torpaq basır; hər şey, hətta dükan sahibləri özləri də toz-torpaq içində itib-batır. Həyat beləcə keçir... Bir gün qonşu dükançılara xəbər çatır ki, filankəs də dünyadan köçdü.

Adətən bu dükanlar atadan oğula, oğuldan nəvəyə, nəvədən nəticəyə, nəsilədən-nəslə keçir.

Üstüörtülü bazardan başqa, Bağdadda bütün mağazaların vitrinləri var. Onlar elə düzəldilir ki, mağazada olan malların hərəsindən bir nümunə nümayiş etdirməyə imkan versin. Sənə lazım olan əşya və ya paltardan nümunə yoxdursa, mağazaya girib basabas salmağa ehtiyac qalmır. Göründüyü kimi, vitrin yalnız gözəlliyə, estetik zövqə xidmət etmir, eyni zamanda müştərilərin işini asanlaşdırır, vaxt itkisini aradan qaldırır.

Bağdadda demək olar ki, meyvə mağazaları yoxdur. Onları ilin bütün fəsillərində küçələr boyu uzanıb gedən köşklər əvəz edir. Müxtəlif növ alma, armud, üzüm, şaftalı, əncir, nar, limon, naringi, turunc, püstə, badam, qoz, hind qozu, portağal, banan, ərik, gavalı, alça və s. köşkləri bəzəyir. Bu köşklərdə həmişə qarpız və yemiş də satılır. Öz görkəmi ilə adama «gəl-gəl» deyən meyvə köşkləri şəhərə xüsusi gözəllik verir.

Bağdadda nadilər – klublar vardır. Müəllimlər, neftçilər, mühəndislər, həkimlər və s. nadiləri. Bunlar bizim mədəniyyət evlərini xatırladır. Nadilərdə kitabxana, oxu zalı, arxiv, televiziya və radio otaqları, şahmat, domino, nərd, stolüstü tennis oynamaq üçün zallar, restoran və s. vardır. Restoran, kazino və barlarda yalnız kişilər işləyirlər.

Ölkədə qiraət salonları, kitabxanalar olduqca azdır. Şagird və tələbələr dərslə açıq havada, çox vaxt yollarda gəzinə-gəzinə hazırlaşırlar. Bağdadda tələbələrə yardım məqsədilə xüsusi məhəllələr açılmışdır. Bunlar da bir növ çayxanadır. Fərq ondadır ki, başqa yerlərdə çay, kofe iç-çə söhbət edir, musiqiyə qulaq asır, domino, nərd və ya şahmat oynayır, vaxq keçirir, bu məhəllələrdə isə yalnız dərslə hazırlaşırlar. Burada çay və qəhvə üçqat baha satılır. İstəyib-istəməməyindən asılı olmayaraq gərək bir şey sifariş verəsən.

Bağdadı gəzdikcə dərindən duyurdum ki, heç bir məlumat şəxsi müşahidəni əvəz edə bilməz. Burada xoşuma gələn məsələlər çox oldu. Onlardan biri də məişət avadanlığı, mebellə əlaqədardır. Mebel əsasən xüsusi yerlərdə adlı-sanlı ustalar tərəfindən düzəldilir. Bizdə dərzilərdə moda jurnalları olduğu kimi, İraqda ustalarda mebel üzrə moda jurnalları olur. Orada bu və ya başqa modanın hansı ölkəyə məxsus olması, həmin modalı mebelin birinci dəfə kimə düzəldilməsi, ölçüsü və s. göstərilir. Müştərinin hər hansı bir mebeldən xoşu gəlsə müqavilə bağlanır. Beş-altı aya mebel hazır olur. Müqavilənin şərtinə görə əgər sifariş vaxtında yerinə yetirilməsə usta, sifarişçiyə gecikdirilən hər gün üçün cərimə verir. Düzəldilən mebel həqiqətən də çox gözəl və yaraşlıq olur.

Bununla belə, Bağdadda məni mat qoyan məsələlər də oldu. Burada qışda evləri və idarələri «Ələddin» adlı neft lampaları ilə qızdırırlar. Sobalardan gələn iydən adamın başı ağrıyır, kutləşir. İraq neft hasilatına görə dünyada ön yerlərdən birini tutur. Bu qədər nefti və qazı olan ölkənin paytaxtının belə qazlaşdırılmadığını görəndə istər-istəməz doğma yerlər göz qabağına gəlirdi.

...Qürur hissi ilə doğma kəndim Düzqırxılıni xa-tırlaydım. 1970-ci ildən Tovuz rayonunda bütün kəndlər qazlaşdırılıb. O çümlədən də mənim kəndim. O kənd ki, hələ 50-ci illərdən bütün evlərində İliç lampaları yanır; telefon və radio şəbəkəsi vardır, kənd artezian və kanal suyu ilə tam təmin edilib. Bunun sayəsində sovxoz ildə on min tondan çox üzüm verir. Adamların güzəranı daha da yaxşılaşır. Xeyli vaxtdır

ki, kəndə bulaq suyu da çəkilib. Bu kənddə – asfalt küçələr, ağ kubik daşdan tikilmiş bir-iki mərtəbəli xüsusi evlər, mədəniyyət evi, qonaq evi, şadlıq evi, neçə-neçə mağaza, ikimərtəbəli univermaq, yüz çarpayılıq ikimərtəbəli şəfaxana, texniki-peşə, səkkizillik və onillik məktəblər, idman kompleksi, iki park, hamam, yeməxana və restoranlar, ikimərtəbəli sovxoz idarəsi, çörək zavodu, elektrik dəyirmanı, iki şərab zavodu, maşın-traktor parkı və s. vardır.

Qərib ölkədə bütün bunlar haqqında düşündükcə adamın ürəyi dağa dönür. Əllinci illərdən doğma kəndimdə kolxoz sədri işləyən Firidun Bağırovun işgüzarlığını da minnətdarlıqla yad edirəm.

O Firidun kişinin ki, kənddə neçə ildir gül-çiçəyinə, səliqə-sahmanına görə «ən közəl bağ-bağçalı həyəət» müsabiqəsi keçirir. Müsabiqənin qalibi pul mükafatı alır. Yəqin buna görədir ki, ilin bütün fəsillərində həyətlər laləzara bənzəyir. Kəndimizin ilk müəllimi Əhməd Axundovun, müsabiqə qalibləri Mahmud Musayev, Əsəd Cəfərov, Ələsgər Nağıyev və başqalarının həyətləri nağıllarda danışılan cənnət guşəsinə bənzəyir...

Məni Bağdadda ən çox təəccübləndirən maşınların çoxluğu və taksi sürücülərinin hərəkətləri idi. Təbii ki, ətrafı ilə birlikdə üç milyondan çox əhalisi olan Bağdadda metro, tramvay və trolleybusun olmaması xüsusi taksi maşınlarının daha da artmasına şərait yaradırdı. Gediş-gəliş çətinləşirdi. Bununla belə, 70-ci illərdə Bağdadda, demək olar ki, nizamlayıcı yox idi. Tez-tez qəza hadisələri baş verirdi. Lakin qəzaların baş verməsinin əsas səbəbi nizamlayıcıların olmaması deyil, sürücülərin çoxunun naşılığı idi. İndinin özündə belə həvəskar sürücü vəsiqəsi almaq çox asandır: hər iki tərəfinə boş neft daqqaları düzülmiş dairədə maşını dal-dalı sürərkən onları yıxmasan imtahandan çıxmış hesab olunursan.

Bağdadın taksi sürücüləri bəlkə də dünyanın ən intizamsız və ən bəxtli sürücüləridir. Maşını neçə istəyirlər elə də sürürlər. Harada istəyir əyləyir, adam götürüb düşürürlər. Hətta maşını iki-yol ayrıcında, körpünün üstündə, yolun or-

tasında da saxlayırlar. Lakin bu laqeydliklə yanaşı, hərbi maşınlara hər yerdə yol verirlər. Çünki onların sürücüləri daha naşı olurlar.

Taksi sürücüləri ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək istəyirəm. Yaxınlaşıb xəbər alanda ki, «Məni filan yerə apararsanmı?», mütləq «ələ-ayni» – «gözüm üstə» deyəcəklər. Elə ki maşına mindin soruşaçaqlar:

«O dediyin məhəllə, o küçə Bağdadın hansı rayonundadır?» Onu da qınamalı deyil, çünki burada bizim mikrorayonlarda olduğu kimi, ya əksər küçələrin adı yoxdur, ya da onu heç tanıyan. Gərək özün kömək edəsən, yoxsa uzun müddət axtarmalı olacaq. Elə sürücülər də var ki, nabələd olduğunu bilsə «işin bitdi». Səni gəzdirəcək, gəzdirəcək, sonra iki-üç qat artıq pul alacaq.

Şəhərdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də səs-küyün həddən artıq olması idi. Burada maşınların siqnal verməsi qadağan edilməyib. Bağdadda bütün ölkələrdən gətirilmiş hər cür siqnallar vardır. Maşınların səsi gecə-gündüz şəhəri başına götürür. Elə bil sürücülər siqnalın xəbərdarlıq üçün icad olunduğunu yaddan çıxarıblar – ondan özünü göstərmək, başqalarının diqqətini cəlb etmək, polis nəfərini, avtomobil müfəttişini salamlamaq, və ya da elə-belə, kef üçün istifadə edirlər. Ən çox da toy vaxtı maşınların küçələrdən keçərkən verdikləri uzun-uzadı siqnallar qulaqbatırıcı olur.

Gecə namazı vaxtı azan səsi də böyük narahatlıq yaradır. Çünki məsciddə maqnitofon qurur, səsini axıra qədər qaldırırlar. Ondan sonra, elə yuxuya gedər-getməz arabayla neft satanlar çəkilə tənəkəyə döyərək küçə-küçə gəzir, yatmağa imkan vermirlər. Bundan sonra isə «həlib, həlib» (süd), «tamata, tamata» (pomidor), «fəvaki, partaxal» (meyvə, portağal), «abu ətiq» (cır-cındır), «kamis ətiq» (köhnə köynək) deyə-deyə kiçik arabalarla küçələri gəzənlər gəlirdilər.

Gündüzlər isə küçələrdə əlində radio və ya maqnitafonla özü istirahət edib başqalarının rahatlığını pozan gənclərə tez-tez rast gəlirsən. Elə bir mağaza, yeməxana tapmazsan ki, orada ya radio, ya maqnitafon, ya da televizorla musiqi bizim

bəzi toylarımızda olduğu kimi, var gücü ilə səslənməsin. Musiqiyə o qədər adət ediblər ki, onu eşitməyəndə elə bil nəse çatmır, nəse itiriblər. Sanki. musiqi ilə yaşayırlar. Ədalət naminə demək lazımdır ki, ərəb melodiyaları, ərəb nəğmələri qəmi, ələmi unutturur, axıcılığı, şuxluğu və oynaq ritmləri ilə adamı sehləyir.

Odur ki, böyük-kiçik – hamının kiçik tranzistoru olur. Restoranlarda televizor qoyulub; yeyib-içənlərin kefini daha da durultmağa, onları daha da şənləndirməyə çalışırlar. Az qalıb ki, gözlərini ekrandan çəkmədən nahar etməyə imkan verən, önündə yemək qoymaq üçün sini olan qollu stullar düzəltsinlər. Onsuz da az hərəkət edən, idmanla az məşğul olan iraqılılar XX əsrin bu möcuzəsinin əsiri olmuşlar. Ünsiyyətin, qonaqpərvərliyin, şirin söhbətin, köhnə adət-ənənələrin «düşməni» olan televizoru bir çox Avropa və Amerika evlərində qonaq otağından kənar etdikləri halda, İraqda ona qonaqlıq zamanı da baxırlar.

Burada uşaqların başqa əyləncə vasitələri çox az olduğundan, onlar da vaxtlarının çoxunu ekran qarşısında keçirirlər.. Çox vaxt bu, uşaqların görmə qabiliyyətlərinin zəifləməsinə, əllərini çənəsinə dirəyib uzun müddət televizora baxdıqlarından bəzisinin çənəsinin əyilməsinə, həmçinin dünyagörüşlərinin, tərbiyələrinin korlanmasına gətirib çıxarır. Odur ki, televizoru «üçüncü valideyn» adlandıranlara haqq qazandırmamaq olmur. Televizorun səs-küyü bir yana, insan özü də hiss etmədən onun əsiri olur və bütün işdən-kənar vaxtını ona qurban edir.

Son vaxtlar adamların rahatlığına, səhhətinə mənfi təsir göstərən səs-küyə qarşı mübarizəyə başlamışlar. Radio və televiziya ilə verilişlər təşkil olunur, qəzetlərdə məqalələrlə çıxış edirlər. Jurnalist Cəmil əl-Cəburi «Sadəcə fikir» adlı məqaləsində Fransada baş vermiş bir hadisədən danışaraq göstərir ki, Parisdə ortayaşlı bir qadın avtobusda gedərkən əlində tranzistor olan gənc onun yanında əyləşib rahatlandıqdan sonra radionu ucadan səsləndirir və sərnəşinlərin dincliyini pozur. Qadın radionu alıb yerə vurur. Bu, camaatın ürəyin-

dən olur. Hamı onun tərəfini saxlayır. Cavan oğlan qadını məhkəməyə verir. Məhkəmə qadına bəraət qazandırır.

Müəllifin fikrincə, İraqda da səs-küyə qarşı mübarizə aparmaq vaxtı çatmışdır. Səs-küyə səbəb olanlara qarşı ictimaiyyət mübarizə aparmalıdır. Sürücülər, mağaza, yeməkhana, çayxana və toy sahibləri camaatın rahatlığı qeydinə qalmalıdırlar.

«Eysiz gözəl olmaz» – demişlər. Bütün bunlarla birgə, Bağdad həqiqətən gözəl şəhərdir. Burada adamı valeh edən, şəhərə əfsanəvi gözəllik verən xurma ağaclarının sayı-hesabı yoxdur. Ölkədə olan xurma ağaclarının xeyli hissəsi Bağdadıdır.

Bağdadın xurma bağlarını gördükdən sonra Azərbaycan xalqının milli qəhrəmanı Koroğlunun «Bağdad səfəri»ndəki müqayisə və mübaliğəni daha yaxşı duydum: «Koroğlu baxanda gördü Bağdad bağlarında xurmaların sayı var, amma dəlilərin sayı yoxdu».

İraqda yaşayan azərbaycanlıların bayatısı da Bağdad xurmalıqlarından söz açır:

**Bağdadda xurmalıqlar.
Suda oynar balıqlar.
Nə böylə sevda olsun,
Nə böylə ayrılıqlar.**

Bağdadın şəninə gözəl sözlər deməkdə məqsədim heç də onu sevdirmək üçün tərifləmək deyil. Buna ehtiyac yoxdur. Həm də Şekspir demişkən:

**Eşqimi tərifləyib heç kəsi aldatmıram,
Çünkü məhəbbətimi kimsəyə mən satmıram.**

İRAQIN BU GÜNÜNDƏN ETÜDLƏR

Qədim yunanlar İraqı Mesopotamiya – «iki çay arası» adlandırmışlar. Müasir İraqın ərazisi Dəclə və Fərat çayları hüdudlarından kənara çıxsa da, ölkə indi də Mesopotamiya kimi tanınır... Dəclə (1718 km) və Fərat (2300 km) çayları indi də Türkiyə dağlarından baş alaraq gəlir, gah iti, gah da lal axaraq, əkiz bacılar kimi «sallanaraq» bütün ölkədən keçir və Mesopotamiyaya həyat verir.

Ərəb dilində «sahil», «çay sahili» mənasında işlənən «İraq» sözünün də bu çaylarla bağlı yarandığını göstərir. İraqın əhalisi 13 milyon nəfərdir. Əhalinin 75 faizi ərəblərdir. Sonra kürdlər, daha sonra isə türkmən adlandırılan azərbaycanlılar gəlir. Ölkədə 250 min xristian və şimalda kürdcə danışan, lakin öz dinləri olan 60 minə qədər yezidi kürd yaşayır.

İraq strateji cəhətdən mühüm ərazidə yerləşir. Şimalda Türkiyə, şərq və şimal-şərqdə İran, qərb və cənub-qərbdə Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, İordaniya, cənubda Küveytlə həmsərhəd olan bu ölkəyə, hava, dəniz, şose və dəmir yolu ilə gəlmək olar. Ölkə daxilində uzunluğu üç min kilometrə qədər üç əsas dəmir yolu vardır: Bağdad – Bəsrə (569 km), Bağdad – Kərkük – Ərbil (427 km), Bağdad – Mosul – Tel – Köçək (531 km).

Bağdad – Mosul – Tel – Köçək dəmir yolu İraqı müxtəlif ölkələrlə birləşdirir. Bu yolla Hələb, Beyrut, Ankara, İstambula, oradan da Roma, Paris, Belqrad, Zaqreb, Milan, Triyestə və s. getmək olar.

Hava yolu ilə də istənilən ölkəyə uçmaq olar. İraqda mövcud olan altı təyyarə limanının ikisi – Bağdad və Bəsrə beynəlxalq təyyarə limanlarıdır.

Ölkədə on bir min kilometr uzunluğunda çox yaxşı vəziyyətdə olan şose yolları vardır. Asfaltın tərkibi elədir ki, nə qədər isti olsa da ərimir.

Səhra, düzənlik və dağlıq olmaqla üç coğrafi zonaya bölünən İraqın qışı mülayim keçsə də, iyul–avqust aylarında hərərət kölgədə 48 – 50 dərəcəyə qədər qalxır. Bir çoxları

İraqda yalnız yay və qış fəsillərinin olduğunu qeyd edirlər. Lakin burada bütün fəsillər özünü göstərir. Ən uzun mövsüm yay fəslidir. Yay fəsli İraqda may ayından oktyabra kimi davam edir. Noyabr payız fəslinin payına düşür. Dekabr, yanvar, fevral qış aylarıdır. Mart – aprel yaz ayları hesab olunur. Baxmayaraq ki aprelin axırında hərarət çox vaxt qırx dərəcəni haqlayır, su martın ortalarından qızmağa başlayır; bu vaxt uşaqlar hətta çaylarda çimirlər.

Qışda isə çox da soyuq olmur. İraqda olduğum altı il ərzində bir dəfə də qar yağdığını görmədim. Söhbət etdiyim bir çox cənublu tanışlarımın qar haqqında təsəvvürləri belə yox idi. Yəqin buna görədir ki, İraqda qar da, buz da bir məfhumla – «səlic» sözü ilə ifadə edilir.

Yayda isə çox isti olur. İyun, iyul, avqust, sentyabr ayları «yanar aylar» adlanır. Bu vaxt Dəclə və Fərat kimi nəhənk çaylarda belə suyun səviyyəsi çox aşağı olur. Gün od kimi yandırır. Elə bil torpaq təndirə dönür. Gün eynəyi olmadan küçəyə çıxmaq olmur. Dəmir sağanalı eynək də taxmaq olmaz. Gün o saat sağanağı qızdırır, eynəyi gözdən çıxarmalı olursan.

Yayda günorta vaxtı qısaqol köynəkdə, başıaçıq gözən adama rast gəlməzsən. Köynək və onun üstündən də pencək geyirlər. İsti yay küləyi – «Səmun» əsəndə nəfəs almaq çətinləşir, hava adamın nəfəs yollarını yandırır. Gərək açıq havada olanda əl dəsmalı ilə ağız-burnunu tutasan. Təsədüfi deyil ki, kənd yerlərində ərəb kişiləri də başlarına şal bağlayırlar. İsti havada və «Səmun» əsəndə üz-gözlərini şalın ucu ilə örtürlər. Bu vaxt nəfəs almaq asanlaşır. Çünki nəfəs alanda şalın ağıza toxunan hissəsində nəmişlik əmələ gəlir və istiliyin təsiri azalır.

İyul – avqust aylarında gündüz saat 11-dən sonra, demək olar ki, açıq havada işləmək olmur. Yayın cırhacı istisində iş «donur», yollardan, küçələrdən adamlar çəkilirlər. Axşam düşən kimi isə elə bil həyat yenidən canlanır. Axşam saat səkkiz-doqquz radələrindən başlamış gecədən xeyli keçənə qədər hər yanda yeyib-içir, deyib-gülürlər.

Yayda gündüzlər 42–48 dərəcə isti olduğu halda, gecələr hərarət 25 – 27 dərəcəyə enir. Rütubət olmayan bir yerdə bu yaxşıdır. Evlərdə kuller – sərinlədici və ya kondisioner olmasına baxmayaraq, ərəblər yayda gecələr evin üstündə yatmağı üstün tuturlar. Çünki kuller və kondisionerdən zökəm olurlar. Evin üstündə isə rahat yatırlar. Gündüzün üzücü istisinin yorğunluğundan bədən dincəlidir. Yeri gəlmişkən deyim ki, evlərin üstü tamətdən olur. Evin damı isə divar boyu hər yandan ən azı bir metrəyə qədər hörülür ki, qonşular bir-birini görməsinlər.

İraqda çiy kərpicdən tikilmiş kənd evlərində yayın isti vaxtı hava daha sərin olur. Çünki açıq pəncərələrdən asılmış qamış və otdan düzəldilən həsirə bənzər örtüyün üstünə su tökürlər ki, bu da evi çox sərin saxlayır.

Evlərin üstü elə düzəldilir ki, gün içəri düşə bilməsin. Yayda gün düşdüyü yeri yandırır, soldurur, hər şeyin rəngini dəyişir. Bu, əsasən mağazalara aiddir. Ona görə də bütün evlərin üstündən küçəyə tərəf iki-üç metrlik «günlük» düzəldirlər.

Yayda adam çox tərləyir və buna görə də tez-tez su içmək istəyir. Əhalini istidən xilas etməkdə çox sadə konstruksiyalı buz zavodları böyük rol oynayır. Hər yanda uçuz qiymətə buz satılır. Sərinlədici içkiləri həmin buzla içirlər.

İraqda hər dəfə başlayanda iki-üç gün davam edən küləklər olur. İldə əlli gün davam etdiyinə görə adına «Xəmsin» deyirlər. Misirdə də bu külək «Xəmsin» adlanır. «Xəmsin» vaxtı ağaclar, onların budaqları, hər şey bozarır. Hava palıdı, sarı rəngə çalır. Göz açmaq mümkün olmur. Adamın üzgözü, qulaqları, burnu, dişlərinin dibi qumla dolur. Küləklə gələn qum, toz-torpaq evə də dolur. Toz-torpaq gətirən bu küləyə İraqda «əcac» da deyirlər. Xəmsin başlayanda görüş dairəsi demək olar ki, sıfır bərabər olur. Xəmsini şimal ölkələrində qar yağın zaman baş verən tufanla müqayisə etmək olar.

İraqda iqlim şəraiti insanların həyat tərzini kimi, şübhəsiz, sağlamlıqlarına da təsir edir. Bir dəfə Tərtər – Fərat ka-

nalı tikintisində təsərrüfat işləri üzrə müəssisənin rəis müavini Səbah Cənabi dedi ki, dünən sizin həkim arvadımı müayinədən keçirəndə təzə anadan olan oğlumu təcili olaraq xəstəxanaya aparmağı məsləhət görüb. Bir öyrən gör bu nə işdir.

Məlum oldu ki, uşaq Yeddiaylıq olduruna görə həkim bu qənaətə gəlib. Səbah Cənabi dedi ki, əvvəlki uşaqlarının dördü də yeddinci ayda anadan olublar. Hamısı da sağlam böyüyüblər. Belə olan halda həkimimiz uşaqların anasının müalicə edilməsini məsləhət gördü. Çox keçmədən iki sovet mütəxəssisinin uşağı oldu, ikisi də yeddinci ayda. Sən demə uşaqların vaxtından əvvəl doğulmasına səbəb iqlim şəraiti imiş.

İraqda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan hər bir adam bütün fəsillərin, ayların xüsusiyyətlərini bilir və gündəlik işində bunu nəzərə alır. İqlim şəraitindən yaxşı baş çıxaran əkinçinin də, maldarın da işi uğurlu olur. Burada hər ayın xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən qanadlı sözlər, ağılabatan fikirlər vardır. Dekabr və yanvar ayları haqqında deyirlər ki, bu vaxt soyuq gah qılınc kimi kəsir, gah da hava mülayim olur. Heyvanlar kökəlir, südü çoxalır, yağı artır.

Fevral haqqında deyirlər: «Lö şubbat, lö lübbat» – «fevral oldu, qarışıq oldu». Görürsən gah yağış yağır, gah da gün çıxır. Ya da hava buludlu, tutqun olur. Deyirlər «fevralla inanmaq olmaz; qış keçsə də demək olmaz soyuqlar keçdi».

Mart haqqında: «Mart oldu, hər yan yağış oldu», «Mart yağışı bərəkətdir», «Martda daşdan da sünbül çıxar» – deyirlər.

Aprel haqqında: «Nisan gəldi, biçinə hazırlıq gəldi», «Nisan gəldi, milçəyin dövranı gəldi» – deyirlər.

May haqqında: «Mais ayı ətir və gül-çiçək ayıdır», «Xiyar mövsümüdür. Biçin mövsümüdür. Ya bolluq, ya kasadlıq ayıdır» – deyirlər.

İyun haqqında: «İsti küləklər ayıdır» – deyirlər.

İyul haqqında atalar sözü var: «İyulda kuzədə su quruyur».

Avqust haqqında: «İstidən qorxmadan, cürət edib

üzüm salxımlarını yığırlar – deyirlər. – Avqustun gündüzü cəhənnəm kimi isti, gecəsi isə ürəkoxşayan sərin olur. Birinci ongunlükdə isti qapıda mismarı əridir. İkinci ongunlükdə üzüm azalır, xurma çoxalır. Üçüncü ongunlükdə qış qapını döyür, yəni yay qurtarır, payız başlayır».

Sentyabr haqqında. «Sentyabr qapının ağzını səs-küysüz kəsir» – söyləyirlər. Ancaq sentyabrda elə istilər olur ki, hətta deyirlər: «Sentyabr məni istisi ilə yandırdı, şükür avqusta». Bu vaxt soyuq duş qəbul edib «havasərinlədən»in – kondisionerin qarşısında yatırlar. Bəzən zökəmə tutulurlar; soyuqdəymə halları da olur. Odur ki, deyirlər «Qışın soyuğu yayın soyuğunun yanında toya getməlidir».

Oktyabr – noyabr haqqında: «Bu iki ay arasında bir yay da var» – deyirlər. Oktyabr ayı haqqında yenə deyirlər ki, bu ay üzüm və əncirin qurtardığı aydır.

Noyabr haqqında: «Noyabr soyuqları da yaz soyuqlarından geri qalmır. Adamı güllə kimi kəsir. Bu vaxt peçin yanını kəs, tərləyəndə özünü yelpiklə sərinlət» deyirlər. Noyabrda nə çox isti, nə də soyuq olur.

Payızda gün batan vaxt üfük tərəfdə böyük bir sahə qırmızıya boyanır. Adam baxmaqdan doymur. Bu mənzərə qüdrətli rəssam əli ilə yaradılmış füsunkar lövhəyə bənzəyir.

Yayın axırına yaxın isə təbiətin başqa bir möcüzəsi özünü göstərir. Bu vaxt gündüzün axşamla, gecə ilə əvəz olunduğu anı tutmaq çox çətin olur. Bir də görürsən gün batdı və zülmət qaranlıq düşdü.

Bağdadın cənub qurtaracağında, Dəclə çayının sahilində yerdən çıxan qazla əbədi məşəl yanır. Taleyi həmişə su ilə bağlı olan bu kənd təsərrüfatı ölkəsi indi öz neftinə görə də şöhrət qazanmışdır. Buna görə də od və suyu İraqın mühüm həyat rəmzi kimi qəbul edirlər. Keçmişdə bu torpağı «bolluq guşəsi», «çörək zənbili» adlandırırdılar. Çünki torpağı münbit və bərəkətlidir.

İraqda sənaye inkişaf etsə də, hələlik kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Bol sulu Dəclə – Fərat çayları, yağının bolluğu və ölkənin şimal hissəsinin təbii şəraili

ti kənd təsərrüfatının inkişafına böyük imkan yaradır. Bütün il boyu İraqda məhsul yetişdirmək olur. 1958-ci il 14 iyul inqilabından sonra torpaq mülkədarların əlindən alınıb xalqa verilmişdir.

Xalq mənəvi sıxıntılar keçirəndə, onun mənlisi tapdalananda, istismar ediləndə istər-istəməz ruhdan düşür, qol-qanadı sınır, qurub-yaratmaq eşqi sönür, məhrumiyyətlərə düşər olur. İngilislərin tapdığı altında olarkən İraq xalqı neçə-neçə illər belə məhrumiyyətlərə məruz qalmışdı. Lakin indi vəziyyət dəyişmişdir. Xalq öz torpağından, var-dövlətindən istədiyi kimi istifadə edir, qurub-yaradır. 1975-ci il dövlət planına əsasən bir milyon altı yüz min adam yaşayan 4.200 kəndi işıqlandırmaq nəzərdə tutulurdu. Su sarıdan korluq çəkən kəndləri də su ilə təchiz etmək planlaşdırılmışdır.

İraqda Ali Kənd Təsərrüfatı Şurası fəaliyyət göstərir. Buraya müxtəlif bölmələr daxildir. Bu bölmələr kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün xeyli iş görmüş, çoxlu kooperativlər yaradılmışdır. Onların sayı dörd mini keçir. Dövlətin köməyi ilə hər biri 200 evlik yeni kəndlər salınır. Bu kəndlər su, elektrik işığı, məktəb, ambulatoriya və s. ilə təmin olunur. Kooperativlərin bir çox üstünlükləri vardır. Dövlət onların üzvlərinə maliyyə cəhətdən köməklik göstərir, onları texnika, kübrə və s. ilə təchiz edir. Bununla belə, hələlik kənd təsərrüfatı məhsulları xalqın artan tələbinə cavab vermir. Buna görə də hər il xaricdən şəkər, meyvə, ət-süd məhsulları alınır. Əkin üçün yararlı 12 milyon hektarlıq torpaq sahəsinin hələlik 7 milyon hektarı əkilir. Lakin onun da xeyli hissəsi hər il dincə qoyulur. Qum münbit torpaqları basdığına görə ölkədə meşə zolaqları da salınmağa başlanmışdır ki, qumun hərəkətinin qarşısı alınsın. Əkilən sahələrin dördüdə üçündə dənli bitkilər, əsasən də arpa-buğda becərilir. Ölkənin şimalında arpa-buğdanı dəmyə əkirlər. Orada həmçinin dövlət büdcəsinə böyük gəlir verən tütün də becərilir. Cənubda isə çəltik əkirlər. Bağ və bostan bitkilərindən pomidor, xiyar, bibər, kələm, badımcan, balqabaq, noxud, lobya, çuğundur, göy-göyərti, gül kələm, qarpız, qovun geniş yayılmışdır. İraqda xurma, püstə,

portağal, naringi, limon, nar, qoz, gavalı, əncir, armud, üzüm, şaftalı, alma və s. bitir. Ölkə nəinki özünü meyvə ilə təmin edir, hətta portağal və xurma xaricə də ixrac olunur. Dünya xurma ixracının 75 faizini təşkil edən İraq xurması ölkənin milli sərvətidir. O, 50-dən çox ölkəyə göndərilir. Çin, Sovet İttifaqı və Hindistan, İraqla xurma ticarətində ön yerlərdə dururlar. Ölkə başdan-başa xurma ağacı ilə doludur.

XURMA BAĞLARI

İraqda təqribən otuz üç milyon ədəd xurma ağacı vardır. Xurma ağacı 5-7 ildən sonra məhsul verir. Meyvəsini birinci və ikinci ildə qırıb tökürlər ki, ağac zəif düşüb məhv olmasın. Hər ağacda 4-12 salxım və hər salxımda 10-20 kiloqram xurma olur. Xurma bağlarını yalnız şitillər vasitəsilə çoxaldırlar.

Tumdan əmələ gələn xurma ağacı cır olur, məhsul vermir. Ərəbcə «paxl» adlandırılan xurma ağaclarının hündürlüyü 10-20 metrə çatır.

İraqda bir milyon yarım adam xurma ağaclarına, bağlara qulluq edir, tərəvəzin yetişdirilməsilə məşğul olur. Bağlar xurma ağaclarının altında salınır ki, qaynar günəş ağacları qurudub məhv etməsin. Bağdad, Bəsrə, Kərbəla, Hillə, Divaniyyə ətrafında bağlar geniş yayılmışdır. İraqda olan saysız-hesabsız xurmalıqları yalnız Amerikanın Arizona ştatında gördüyüm kaktus meşələri ilə müqayisə edə bilərəm.

İraqda xurmanın yüzdən çox növü vardır. Zəhdi, xəstəvi, diqal, barban, seylan, həmra əl-əyd, ibrahimi, bedaraya, məştumi, safra əl-əyd və s. ən yaxşılari hesab olunur. Bütün xurmaların gözü zəhdidir. Xurmadan yağ və araq çəkir, köpə qarşı dərman hazırlayırlar. Xurma tam yetişməmiş ondan sirkə düzəldirlər. Yetişmiş xurmadan isə mürəbbə bişirirlər ki, bu da «dibs» adlanır. Bir kiloqram xurmada 2700 kalori

vardır. Bu, bir kiloqram ətdə və ya iki kiloqram balıqda olan kaloridən çoxdur. Xurmada askorbin, nikotin turşuları, «A», «D», «B₁», «B₂» vitaminləri vardır. Xurmanı İraqda qatıq və ya südlə yeyirlər. Qatıqla hər vaxt istənilən qədər xurma yemək olur. Ölkədə «Dəclə», «Fərat», «Şətt əl-Ərəb» («Ərəb çayı») kimi böyük xurma emalı zavodları vardır. Zavodlar ona görə çayların adları ilə adlandırılır ki, xurma bağları onların hövzələrində yerləşir.

İraqın başlıca kənd təsərrüfat məhsulu ixracı olan xurma bu ölkədə hələ qədim zamanlardan məşhurdur. Xurmadan un və bal hazırlayır, çəyirdəyindən yanaçaq kimi istifadə edirdilər. Xurma ağacı qabığının lifindən kəndir və səbət hörür, özündən isə kiçik qayıqlar düzəldirlər.

Ərəblər xurma ağacını insan bədəni ilə muqayisə edirlər. «Əgər xurma ağacının başını kəssən o məhv olur. Əgər hər hansı bir budağını kəssən yerindən yenisi çıxmır. Xurma ağacları orta hesabla yüz ilə qədər yaşayırlar».

Müharibə vaxtı düşmən tərəfin xurma ağaclarını kəsmək ona ən ağır dağ çəkmək hesab olunurmuş. Elə-belə, odun üçün bu ağacı kəsmək görünməmiş bir şeydir. Onun qayğısını adamlar doğma balasının qayğısını çəkən kimi çəkirlər.

Xurma yetişən vaxt onun sarı və qırmızı salxımları ağaca və ətrafa elə gözəllik verir ki, adam ona tamaşa etməkdən doymur. Xurma ağacı bolluq və bərəkət nişanəsi sayılır.

BAYRAMLAR, YEMƏKLƏR

İnqilaba qədər mayın 2-də kralın ad gününü, aprelin 4-də onun tacqoyma gününü bayram etməyə məcbur olan iraclılar indi yanvarın 1-ni, mayın 1-ni, iyulun 14-nü (inqilabın qalib gəldiyi günü) və s. bayram edirlər. Göründüyü kimi, inqilab yalnız həyatda deyil, İraq xalqının şüurunda da baş vermişdir. İraqda rəsmi bayramlar aşağıdakılardır: Yanvarın 1-i – Yeni il; yanvarın 6-sı – Ordu günü; fevralın 8-i – 1963-cü il inqilabı günü; martın 21-i – Novruz bayramı; mayın 1-i – Zəhmətkeşlərin həmrəylik günü; iyulun 14-ü 1958-ci il inqilabı günü; iyulun 17-si – 1968-ci il inqilabı günü.

Bundan başqa on dörd gün də dini bayramların payına düşür. İstirahət günü, bütün Şərqdə olduğu kimi, cümə gündür.

Bəzi sənətkarlar cümə günü işlədiklərindən mərkəzi həmkarlar təşkilatları ilə razılığa gələrək həftənin müəyyən gününü işləmirlər. Məsələn, şəkilçəkənlər bazar günü, dəllək və qəssablar bazar ertəsi istirahət edirlər və s.

Mayın 1-də və inqilabi bayramlarda nümayiş və parad təşkil edilir. Hava çox isti olduğundan nümayiş və paradları axşam saat altıdan sonra keçirirlər. Demək lazımdır ki, bayramların bir çoxu isti vaxta düşür. Çünki əksər ərəb ölkələrində olduğu kimi İraqda da inqilab, çevriliş, sui-qəsdlər və s. ya dini bayramlar, ya da qızmar yay vaxtı həyata keçirilir.

İraqlılar bayramları böyük intizarla gözləyirlər. Bayramlarda bütün ailə ilə seyrəngaha çıxırlar. Naharı isə şəhərdə kababxana və restoranlarda edirlər. Odur ki, bayram vaxtı yeməxana və kababxanalarda adam əlindən tərپənmək olmur. Yeməklər ədviiyə və göy-göyərtinin hesabına çox ətirli, dadlı, ləzzətli olur. Məhz buna görə də Şərq yeməkləri bütün dünyada məşhurdur. Ən başlıca yeməkləri dolma, plov, kabab, tikkə (tikə kabab), quzi, məzquf, qas, əl-şiş (hinduşka) dicacə (toyuq), kubbadır. Bu yeməklərdən plov, dolma quzi, kabab və tikkə bizim də aşinası olduğumuz ye-

məklərdəndir. Onlar da dolmanı tənək, kələm, salat yarpağı və eyni zamanda soğan, badımcan, pomidor, xiyarla düzəldirlər. Kabab və tikə bizdəki kimidir. Lakin tikələr çox xırda və sümüksüz olur.

«Quzi» bizim quzu sözüdür. Quzu və ya toğlu ətini əvvəlcə suda qaynadır, sonra isə bir az qızardır. Qızardılmış əti böyük parçalarla plovun üstünə qoyurlar. Buna görə ona «quzi əla timmen» də deyirlər; yəni düyü üstündə quzu, toğlu əti. Qoyun ətini heç vaxt yumazlar. Çünki qoyunu kəsərkən adətən birdəfəyə yeyirlər. Ancaq mal və dəvə əti bir az qaldıqda köhnəliyinə görə, keçmişdə olduğu kimi, indi də bişirməmişdən əvvəl yuyurlar.

Qas əsasən dəvə ətindən düzəldilir. Son vaxtlar inək və camış ətindən də hazırlayırlar. Lakin bu, dəvə ətindən bişirilən qasın ləzzətini vermir. Qası düzəltmək üçün ətdən bir neçə parça doğrayır və lay-lay uzun bir şişə keçirirlər. Hər üç-dörd laydan sonra bir lay quyruq və ya yağlı qoyun əti qoyurlar. Cəhrə iyinə bənzər bu yoğun şişi çox asta-asta fırlanan alətə keçirirlər. Şiş fırlandıqca közərən spirallar əti qızardır; qızardıqca da iti bıçaqla nazikcə yonurlar. Qası bizim dağlı çörəyindən fərqlənməyən «samun», ya da «xobz» – lavaş və turşu ilə yeyirlər. Bu yeməyi dadına, ləzzətinə görə bizim cızbizlə müqayisə etmək olar.

Dicac və əl-şiş – bütöv qızardılmış toyuq və hinduşkadır. Bu yemək tabakadan fərqlənmir. Lakin onlar toyuq və hinduşkanı ya şişdə, ya da külfədə qızardır.

Kubba – kürdlərin milli yeməyidir, ancaq bütün İraqda hamı onu xoşlayır. Xüsusi növ buğdadan düzəldilir. Buğda bişirilir, qurudulur və sonra kirkirədə çəkilir. Buna «burqul» deyirlər. Burqul yumşaq döyülmüş və ya maşından keçirilmiş ətlə qarışdırılır və yenidən döyülür. Sonra onun içinə qoz, fındıq, badam, püstə, soğan qarışdırılır və bişirilir. Kubbanın qızarılmışına da rast gəlinir.

Məzquf ikiyə bölünərək ocaqda qızardılmış balıqdır, Çox dadlı yeməkdir.

Doğrudur, islam dini vaxtilə üstü pulsuz balıq, donuz

əti, və s. yeməyi müsəlmanlara qadağan edir, onu günah sayırdı. Bunu o vaxt üçün məqbul saymaq olardı, Çünki avam camaat balıq və donuz ətini, necə gəldi yeyir, çox vaxt ya zəhərlənir, ya da qorxulu xəstəliyə tutulurdular. Onlar nəbə balığının özündən zəhər verdiyini, donuz ətində isə isti hava şəraitində kritin xəstəliyi törədən qurdların olduğunu bilmirdilər. (Bax: «Aziya i Afrika seqodnya» jurnalı, M., 1984, № 2). Elə buna görədir ki, Yezid ibn-Əbdül Məlikin hakimiyyəti zamanı (720–724), xəlifəliyin ərazisində təsadüf edilən bütün donuzların məhv edilməsi barədə fərman verilmişdi.

İndi İraqda uzunburun və nəbə balıqlarından düzəldilən «məzquf» ən məşhur və ləzzətli yeməkdir. Məzquf və ya balıqdan hazırlanmış başqa yeməkləri yeyəndə ayran və qatıq içmək, yemiş və ya bal yemək məsləhət görülmür. Çünki bədənə geyişmə baş verir.

Ərəblərin ən çox xoşladıqları – kabab və tikə kababdır. Kababı turşu, göy-göyərtili, salat, odda bişirilmiş pomidor və soğanla yeyirlər. İraq yeməkləri amerikalı Sula Benetin 1976-cı ildə Amerikada buraxdığı «Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan» kitabında dediklərini həmişə yadıma salır. Qafqaza, əsasən də Azərbaycana həsr olunmuş kitabında müəllif yazır ki, qafqazlılar Avropa mədəniyyətini qəbul etmişlər. Lakin Avropa yeməklərini qəbul etməmişlər və heç vaxt bunu etməyəcəklər. Çünki öz yeməkləri sözlə deyilməyəcək dərəcədə dadlı və ləzzətlidir*. Sübut üçün müəllif bizim dolma, bozbaş, kabab, qayğanaq və plovlarımızın reseptlərini də vermişdir.

Sula Benetin yeməklərimiz haqqında dediyi ürəkaçan sözləri eynilə İraq yeməklərinə də aid etmək olar.

* Professor Sula Benetin adı çəkilən əsərini sonralar ingilis dilindən tərcümə edərək çap etdirdim («Yazıç» nəşr, 1989, 212 səh, 2500 nüsxə)

ÜRƏYİ YANAN GƏL BƏRİ

İraqda süfrə (mineral) suları yoxdur. Burada koka-kola, pepsi-kola, sevin ap, kraş, kanada drai, şaabi, traubi kimi sərinlədici içkilər vardır. Bu içkilər birnəfərlik kiçik butulkalarda düzəldilir. Onu elə birbaşa butulkadan içirlər. Sərinlədici içkiləri əsasən içi dəmir təbəqə ilə örtülmüş böyük sandığa bənzər qablarda buzla bir yerdə saxlayırlar. Adı sərinlədici olan bu içkilərin tərkibi elədir ki, birini içən kimi gərək hər 15-20 dəqiqədən sonra yenə də içsən. Yoxsa adam lap təntiyir. Elə buna görə də indi bir çox ölkələrdə bu içkilərdən üz döndərilər. Koka-kola, pepsi-kola və s. Amerika içkilərini, demək olar ki, amerikalılar içmirlər. Onlar soyuq buzla qarışdırılıb içilən «ays-tii» (buzlu çay) deyilən içkiyə üstünlük verirlər.

İraqda sərinlədici içkilərə «baarid» deyirlər. Geniş yayılmış içkilərdən biri də təzə portağal şirəsidir, Portağalı iki yerə bölür, xüsusi cihazlarla sızır, şirəsini çıxarırlar. Baha olsa da mövsüm vaxtı hamı portağal şirəsinə üstünlük verir.

İraqda spirtli içkilər də vardır. Belə içkilər «məşrubat» adlanır. Onlardan araq, pivə və şərabı göstərmək olar. Şərabları keyfiyyətsizdir. Ən çox araq və pivə içilir. Arağı xurmadan çəkirlər. Cirə və zəhləviyyə adlanan bu araqlar çox tünd olur. Arağı yalnız soyuq su və buzla qarışdırıb içirlər. Pivələri çox yaxşıdır. «Fəridə» və «Qızıl ulduz» adlı pivələr dünyanın ən yaxşı pivələrindəndir. Şərabdan baha olan bu pivələri özləri əkdikləri arpadan çəkirlər. Pivə həvəskarları yəqin bilmirlər ki, dünyada ilk dəfə pivə də qədim Mesopotamiyada istehsal olunmuşdur. Onu beş min beş yüz il bundan əvvəl Dəclə və Fərat çayları arasındakı ərazidə yaşayan şumerlər istehsal etməyə başlamışlar. Tarixi sənədlərdən məlum olduğuna görə, onlar bu içkini məhsul ilahəsinə töhfə edirlərmiş. Sonralar pivə istehsalı Babilə davam etdirilib. Qədim Şərqi ən böyük hüquq abidəsi olan hökmdar Hammurapinin 120 maddədən ibarət qanunnaməsində pivənin istehsalı

və satışı qaydalarından danışıılır. «Hammurapi qanunnaməsi» xüsusən pivə çəgərkən ona su qatanlara şiddətli cəza verilməsini nəzərdə tuturdu. Müqəssirlər ya su qatılmış pivənin olduğu çəlləkdə batırılmalı, ya da yığılıb ölənədək həmin pivədən içməli imişlər.

İraqda ən çox yayılan içkilər çay, hamuz və qəhvədir.

Ərəblərin çayı da qəhvələri kimi çox tünd olur. Çayı belə dəmləyirlər: dəm çaynikinə çoxlu qara çay, sonra isə üstünə qaynanmış su tökürlər. Dəm çayniki odun üstünə qoyulur və qaynadılır. Çayı armudu stəkanlarda içirlər. Stəkanın düz yarısına kimi şəkər tökür, sonra qaynadılmış «dəm»dən üstünə əlavə edirlər. Çay sözün həqiqi mənasında bəhməzə oxşayır. Çox qüvvətli olur. Adətən çaydan əvvəl və sonra adi su içirlər.

Ərəblər dişləmə çay içirlər. İraqda yaşayan azərbaycanlılar isə dişləmə çayı xoşlayırlar. Çox vaxt çayxana və qəhvəxanalar evlərin üstündə açıq havada yerləşir.

Hamuz isə Hindistandan Bəsrə limanı vasitəsilə ölkəyə gətirilən qoz boyda qurudulmuş limondan düzəldilir. Sadə camaat haradan gətirildiyini bilmədiyindən vaxtilə onu «numi Bəsrə» (Bəsrə limonu) adlandırmışdır. Baxmayaraq ki Bəsrədə bu növ limon ağacına rast gəlinmir, xalq onu yenə də «numi Bəsrə» adlandırmaqdadır. Hamuzun düzəldilməsi asandır. Limon suda qaynadılır, onu stəkana tökürlər. Üstünə şəgər əlavə edəndə isə çox içməli, turşməzə olur. Bu içkinin adı ərəb sözü «hamuz»dan («turş», «turşməzə») yaranmışdır. Həkimlərin gəldiyi qənaətə görə «hamuz» böyrəklərə və qidanın həll olunmasına yaxşı təsir edir, kökəlmənin və yangının qarşısını alır. Hamuz İraqın milli içkisidir.

Qəhvə nəinki Ərəbistanda, hətta bütün dünyada geniş yayılıb. Ərəb qəhvəsi «qəhvə murr» – «acı qəhvə» adlanır. Çünki ərəblər onu şəgərsiz içirlər. Çox tünd və acı olan ərəb qəhvəsini üskükdən bir az böyük olan qablarda içirlər. Bir qabda 2-3 qurtum olur. Birdəfəyə 2-3 qab içirlər. Həkimlər təbii ərəb qəhvəsinin dizenteriya və başqa mədə-bağırsaq xəstəliklərilə mübarizədə böyük rolu olduğunu göstərir. Ərəb

qəhvəsi selikli qişanın iltihabının da qarşısını alır.

Qəhvə haqqında maraqlı əfsanə də vardır: deyilənlərə görə, çobanlar sürünü otararkən keçilərin dağın dibindəki bir çəmənlikdən ayrılmadığının, qara-qəhvəyi bitkinin meyvələrini axtarıb taparaq onu yediklərinin şahidi olurlar. Çobanlar görürlər ki, keçilər gecələr dinçəlmir, ora-bura qaçaraq bir-birini buynuzlayırlar. Onlar dünyagörmüş aqil adamlarla məsləhətləşirlər. Məlum olur ki, keçilərin şiltaqlığına səbəb vaxtilə Efiopiyanın Kaffa vilayətindən gətirilib əkilən, sonralar yaddan çıxan həmin bitkinin meyvəsidir.

Bir qrup tədqiqatçı «qəhvə» sözünün Kaffa ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir. Başqaları isə bu sözün mənşəyini «kavva» – «qüvvə, güc» sözü ilə bağlayırlar. Qəhvə tezliklə başqa xalqlara da məlum olur. XVI əsrin ortalarından qəhvə Türkiyədə geniş yayılır. 1554-cü ildə İstanbulda ilk «qəhvəxana» açılır. XVII əsrin əvvəllərində Avropada qəhvə haqqında yaxşı təsəvvürə malik idilər. 1615-ci ildə italiyalı Pyetro Valle yazırdı: «Türkiyədə yayda yanğını azaldan, qışda isə insanın bədənini qızıqdıran bir içki var. Onlar həmin içkini Ərəbistanda bitən bir bitkinin toxumundan hazırlayırlar. Həmin içki insanın sağlamlığına yaxşı təsir göstərir. Yeməklərin həzminə kömək edir, Mədəni möhkəmləndirir, dizenteriyanın qarşısını alır. Yeməkdən sonra insanı yatmağa qoymur. Buna görə də gecələr oxumaq, zehni əməklə məşğul olmaq istəyənlər həmin içkidən içirlər».

Qəhvə tezliklə Avropaya yayılır. 1652-ci ildə Londonda, 1671-ci ildə Marseldə, 1672-ci ildə Parisdə ilk qəhvəxanalar açılır.

Əkiləndən 4-5 il sonra hər ağacı 10-17 kiloqram məhsul verən qəhvə indi geniş yayılsa da, onun zərərindən də yazırlar. Belə deyirlər ki, XVIII əsrdə bir fransız təbibi çayla qəhvədən hansının adama çox ziyanı olduğunu öyrənmək istəyirmiş. Edama məhkum edilmiş iki dustağı həkimin xahişi ilə təcrübə aparmaq üçün ona verirlər. Dustaqlardan birinə gündə üç stəkan çay, o birinə uç stəkan qəhvə içirməyə başlayırlar. Belə olur ki, çay içən dustaq 70, qəhvə içən isə 80 il yaşa-

yır. Çay və qəhvədən imtina edən alim isə 62 yaşında vəfat edir.

Bu əhvalatın əfsanə olmadığına inanmaq mümkündür. Axı hələ vaxtilə Karl Linner deyirdi ki, bu «içkilər» bədəni möhkəmləndirir, qida həzminə kömək edir, daxili çirki təmizləyir, mədəni qızdırır.

Ancaq qəhvənin ürəyi xəstə olanlara, yuxusuzluqdan əziyyət çəkənlərə zərəri də məlumdur.

Gündüz bir-iki fincan südlə qarışdırılmış, çox tünd olmayan qəhvə içməyi məsləhət görürlər. Çayı da həddindən artıq içməyi lazım bilmirlər. Bu, ürəyin işini ağırlaşdırır. Deməli, hər iki «içkini» ifrata varmadan içmək, müəyyən hədd gözləmək lazımdır.

BİR AZ DA TƏHSİLDƏN

İraqda orta təhsil üç pillədən ibarətdir. İbtidai, natamam orta və orta məktəb. İbtidai məktəbə altı yaşından gəlir və altı il oxuyurlar. Bundan sonra ümumi imtahan verirlər. Əgər şagird üç imtahandan kəsilsə sinifdə saxlanılır, iki imtahandan kəsilsə isə payızda sentyabrın 15-20-si arası imtahan verir. Şagird bir sinifdə üç il qala bilər. Sinifdə çox qalan şagird on altı yaşına çatanda axşam məktəbinə keçirilir. Belə şagirdləri 18 yaşına çatanda əsgərliyə çağırırlar.

Məktəblərdə imtahanlar yüz bal sistemi üzrə aparılır. Altmış bal toplamaq məqbul hesab olunur. Bu miqdar balı toplaya bilməyən şagird istədiyi bir fəndən imtahan verib vəziyyətini yaxşılaşdırma bilər. Bu, «imtahan mədrəsi» – məktəb imtahanı adlanır. Bundan əlavə, 6-cı sinfi bitirəndə «imtahan vüzərə» – nazirliyin imtahanı olur. Maarif nazirliyinin nümayəndəsi şagirdlər arasında beş fəndən yazılı imtahan aparır. Əlli bal yığa bilən şagird natamam orta məktəbdə oxumaq hüququ qazanır. Natamam orta məktəbdə üç il oxuyurlar.

Burada hər il imtahan verirlər. Doqquzuncu sinfi bitirəndə yenə də «nazirlik imtahanı» olur. İmtahanları müvəffəqiyyətlə verən orta məktəbə də, texnikuma da gedə bilər. 1-2 fəndən kəsilən payızda təkrar imtahan verə bilər. Üç kəsri olan isə sınıfdə qalır. Texnikuma da qəbul imtahansızdır. Hər hansı texnikum olur-olsun, normadan artıq sənəd verənlərin ən yaxşılarını seçirlər.

Orta məktəbdə də təhsil üç ildir. İmtahanları verib əlli baldan çox toplayan şagirdlər institutlara daxil ola bilərlər. Burada bir məsələni də qeyd edək. Deyək ki, tibb institutuna beş yüz nəfər qəbul olunmalıdır, lakin yeddi yüz nəfər sənəd verib. Dövlət onların ən yaxşılarını seçib xarici ölkələrə oxumağa göndərir, aşağı ballılardan isə bəzilərinə başqa institutlara getmək məsləhət görülür. Bir sözlə, hələlik ölkədə oxumaq istəyən şəxs təhsildən kənar qalmır.

Bir cəhəti də qeyd edək. Əgər orta məktəbi qurtaran şagirdlər aşağı bal yığıblarsa (50-55 bal) onlar Bağdadda yalnız Müstənsiriyyə universitetinin axşam şöbəsinə, ya da əyalət – Bəsrə, Mosul, Süleymaniyyə universitetlərinə sənəd verə bilərlər.

Məktəblərdə dərslər sentyabrın 20-dən mayın 20-ə kimi davam edir. Yalnız bir dəfə – fevralın əvvəlində şagirdlərə ikihəftəlik istirahət verilir. 1980-ci ildən ibtidai təhsil məcburidir. Ölkədə qızlar məktəbi ayrı, oğlanlar məktəbi ayrıdır. Qızlar məktəbində yalnız qadın müəllimlər işləyirlər. Məktəb direktorları ancaq idarə işləri ilə məşğul olur, dərs deməkdən azad edilirlər.

İndi ölkədə bir dənə də xüsusi məktəb yoxdur. Bütün ali və orta məktəblər dövlətin əlindədir. Ölkədə beş universitet vardır.

İraqda ilk ali məktəb 1927-ci ildə açılan Pedaqoji institut olmuşdur. 1939-cu ildə Əczaçılıq institutu, 1942-ci ildə Mühəndislik institutu, 1947-ci ildə Qızlar institutu və s. açılmışdır. 1958-ci il inqilabından sonra Bağdad universiteti yaradıldı və bütün institutları birləşdirdi. Bundan sonra az müddət ərzində Bəsrə (1964), Mosul (1967), Süleymaniyyə

(1971) və Bağdadda pullu Əl-Müstənsiriyyə (1963) adlı xüsusi universitetlər açıldı. Buraya Amerika tərəfindən bəzi Şərqi ölkələrində yaradılan Əl-Hikmə universitetini də əlavə etmək olar.

Əl-Müstənsiriyyə 1974-cü ildən dövlətin ixtiyarındadır. Demək, təhsil bu universitetdə də pulsuzdur.

İraqa kömək pərdəsi altında yaradılan Əl-hikmə universitetinin ömrü uzun çəkmədi. Məlum oldu ki, bu universitetin divarları arasında İraq dövlətinin mənafeyinə zidd işlər aparılmış. Buna görə də 1968-ci ildə bu «elm ocağı» Bağdad universiteti ilə birləşdirildi.

Ölkədə fəaliyyət göstərən beş universitet 54 ali məktəbi birləşdirir. Altmış minə qədər tələbəsi olan Bağdad universitetində tibb, əczaçılıq, maldarlıq, diş həkimliyi, mühəndislik, kənd təsərrüfatı, ticarət, hüquq, dil-ədəbiyyat, tarix kollecləri və s. vardır.

Ali təhsil dörd ildən altı ilə qədərdir. Universitetin dil-ədəbiyyat və başqa humanitar elmlər üzrə kollecinə daxil olan tələbələr ərəb dili ilə yanaşı, ingilis, rus, alman, fransız və kürd dillərindən birini keçirlər.

İraqda qiyabi təhsilə də böyük qayğı göstərilir. Ən çox da kənd yerlərindən olanları qiyabi təhsilə cəlb etmək yaxşı nəticə verir. Onlar təsərrüfat haqqında biliklərini artırır və nəzəri biliklərini təcrübədə həyata keçirirlər. Kənd yerlərindən qiyabi oxuyan qızların sayı da artıb. Onlar böyük məmnuniyyətlə doğma kəndlərində uşaqlara savad öyrədir, savadsızlığın aradan qaldırılmasında iştirak edirlər. Bu çox vacib bir məsələdir, çünki ingilis müstəmləkəçiləri, yerli feodallar və din xadimlərinin xalqı cəhalətdə saxlamaqla ona asan rəhbərlik etmək siyasətinin nəticələri hazırda da özünü göstərir.

MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ ŞƏHƏRLƏRİ

İraqda hər şəhərin öz gözəlliyi, öz səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Çiçəklənən liman şəhəri Bəsrəni gözəlliyinə görə Venetsiya ilə müqayisə edirlər. Şərqlə Qərb arasında ticarət qapısı adlandırılan Bəsrə, əhalinin sayına görə ölkənin paytaxtı Bağdaddan sonra ikinci yeri tutur. Əhalisi 445 minə qədər olan Bəsrə şəhərinin əsası yeni eranın 637-ci ilində qoyulub. («Yaxşı görmək» mənasını verir.) Bəsrə Abbasilər dövründə Hindistan və Çinlə ticarət mərkəzi kimi çiçəklənməyə başlamışdı. O, əsrlərlə bol məhsullu xurma bağlarına görə də məşhur olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, bizdə lüzumsuz bir işi bildirən «Naxçıvana duz aparır», rusalarda «Tulaya öz samovarı ilə gedir» mənasında ərəblərdə «Bəsrəyə xurma aparır» atalar sözü işlənir.

Burada xurma emalı zavodu var. Nəhəng ticarət limanı Bəsrəyə böyük okean gəmiləri də yan ala bilir. Burada gəmi təmiri tərsanələri vardır. Bəsrədə böyük ağac emalı emalatxanası, pivə və sərinlədici içkilər zavodu tikilmişdir. Yaxın Şərqdə ən böyük elevator Bəsrədədir. Kağız emalı zavodu da onun şan-şöhrətini artırır. Bəsrə-Bağdad neft kəməri və Bağdad – Bəsrə dəmir yolu, ildə dörd milyon ton şəkər istehsal edən şəkər zavodu Bəsrənin mühüm şəhər olduğunu bir daha təsdiq edir. Bəsrədə universitet şəhərciyi öz gözəlliyi ilə seçilir. Burada idman kompleksi, üzgüçülük hovuzu, tələbə klubu, kitabxana binası diqqəti cəlb edir. İlin bütün fəsillərində Bəsrəyə Küveyt və başqa ərəb ölkələrindən böyük axın olur. Buraya həm təyyarə, həm qatar, həm maşın, həm də gəmi ilə gəlirlər. Bəsrədə hamının böyük məmnuniyyətlə müşahidə etdiyi «qaçaq mal» bazarı vardır. Küveyt və Səudiyyə Ərəbistanından qaçaq yolla gətirilən mallar bu bazarda ucuz qiymətə xırıd edilir.

İraq kimi isti bir ölkədə şəhərin, yaşayış məntəqəsinin dənizə yaxın olması böyük xoşbəxtlikdir. Bu baxımdan Bəsrənin bəxti gətirmişdir. Lakin yay vaxtı rütubət çox yüksək

olur. Gecələr barxana və paltar rütubət və nəmişlikdən yaş olur.

Bəsrədə əfsanəvi Sindbad adası vardır. Deyirlər Sindbad buradan səyahətə çıxarmış. Bağ-bağca, yaşıllıqlar içində itib-batan Bəsrənin ən mənzərəli yeri Sindbad adasıdır. Bura əyləncə və istirahət guşəsidir. Həftənin bütün günləri buraya Küveyt və başqa yerlərdən ailələr istirahətə gəlir.

Bəsrə bizim üçün də doğmadır. Bakı – Bəsrə qardaşlaşmış şəhərlərdir. 1973-cü ildə Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsi sədrinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyəti Bəsrəyə gələndə gül-çiçəklə qarşılandı. Azərbaycan Dövlət Universiteti ilə Bəsrə universiteti son illərdə sıx əlaqə saxlayır.

Mosul. İraqda böyük şəhərlərin bəzən iki-üç adı olur. Bağdad, Samarra və Mosul belələrindəndir. Xalq arasında Mosula «Umm ər-rəbieyn» («İki bahar diyarı») deyirlər. Qədim aramey dilində bu şəhər «Maşbalu» («Çökək yer», «Vadi») adlanırmış ki, bu da şəhərin coğrafi xüsusiyyətini düzgün əks etdirir. Ərəb dilində Mosul – körpü, keçid mənasını verir.

Mosul Bağdadın 400 kilometrliyindədir. Güzəl dağ havası ilə fərqlənir. Dəniz səviyyəsindən 223 metr hündürdədir. Burada yağıntının miqdarı ildə 400 millimetrdir. Üç milyonluq İraq kürdlərinin paytaxtıdır. Əhalisi 400 min nəfərə yaxın olan Mosul şəhəri bir vaxtlar elm və mədəniyyəti ilə ələmi heyran edən, gücü ilə ətraf ölkələri lərzəyə salan qüdrətli Assuriya imperiyasının son paytaxtı Neynəvanın xarabaları yanında tikilmişdir.

Neynəva yeni eradan əvvəl 612-ci ildə Midiya və Babil dövlətlərinin birləşmiş orduları tərəfindən darmadağın edildi. Vaxtilə assurilər Babili və başqa şəhərləri tutduqdan sonra etdikləri kimi, babillilər və midiyalılar da qocalı-cavanlı hamını qılıncdan keçirdilər. 25 metr hündürlüyündə olan qala divarlarını, sarayları dağıtdılar. Assurilər bu dünyanın bircə dünyası olduğunu anladılar. Lakin gec idi. Paytaxt yerlə-yeksan edildi, sonra işə yandırıldı. Assurilərin qisməti aclıq, yoxsulluq, səfalət oldu.

Neynəva xarabalarında qalan tarixi abidələr orada mədəniyyətin vaxtilə çox yüksək olduğuna dəlalət edir. Belə bir mədəniyyət mərkəzinin yaxınlığında yeni eranın 636-cı ilində Mosul şəhərinin əsası qoyulmuşdur. Bizim eranın 640-cı ilində ərəblər Mosulu tutur və sonralar oradan Azərbaycana yürüşlər təşkil edirlər. Orta əsr tədqiqatçısı Yaqut əl-Həməvi Mosulu karvan yollarının başlanğıcı hesab etmiş və yazmışdı: «Mosul İraqın qapısı, Xorasanın açarıdır. Buradan Azərbaycana getmək olur»^{*}.

Mosul Atabəylər hakimiyyəti zamanı birinci çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Bağdad – Ankara dəmir yolunun üstündə olan Mosul indi ikinci çiçəklənmə dövrü keçirir. Burada sement zavodları, toxuculuq və dəri məmulatı fabrikləri; böyük taxıl, mal və meyvə bazarları vardır. Mosul qarpızları bütün İraqda məşhurdur. Burada çəkisi 20 – 30 kiloqram olan çox uzun və böyük qarpızlar yetişir. Bal kimi şirin qarpızların qabığı çox nazik olsa da sərin zirzəmilərdə 4 – 5 ay saxlanıla bilər.

Mosul «Əl-qəzəl» bazarına görə də məşhurdur. Burada ancaq müxtəlif iplər, yun və pambıq satırlar. Yun və pambığı elə buradaca – dəzgahlarda təmizləyir, darayır və əyirirlər. Bu bazar o qədər məşhurdur ki, aydın, məlum bir məsələdən danışanda «Əl-qəzəl» bazarı ilə əlaqədar yaranmış atalar sözünü işlədirlər: «Bu ki «Əl-qəzəl» bazarının yolu kimi məlumdur» – deyirlər. Bazarda dəzgahların və alver edən qadınların səsi bir-birinə qarışır. Ağız deyəni qulaq eşitmir. Çox qarışıqlıq olur. Ona görə də mosullular deyirlər: «Burada uşaq anasını tanımır». Mosul kürdlərin mədəniyyət mərkəzidir. Mosul universiteti elm ocağı kimi, böyük vəzifələr yerinə yetirir.

* Yaqut əl-Həməvi 1213 və 1220-ci illərdə iki dəfə Azərbaycana səfər etmiş, Təbriz, Marağa, Mərənd, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Bərdə, Qəbələ, Şəmkir, Şamaxı, Dərbənd və s. haqqında diqqətəlayiq məlumatlar vermişdir. Onun akademik Z.M. Bünyadov və professor P.K. Juze tərəfindən ərəbcədən rus dilinə tərcümə olunmuş və 1983-cü ildə «Elm» nəşriyyatının buraxdığı «Mudjam al-buldaan» əsəri bu baxımdan maraqlıdır.

Mosul haqqında çox yazılıb. O.Q.Gerasimov da ərəb ölkələrindən bəhs edən və 1974-cü ildə Moskvada çap olunmuş «Sincar dağlarından Rub əl-Xali səhrasınadək» adlı kitabında bu gözəl şəhərə layiq gözəl sözlər yazıb. Lakin müəllif bəzi təhriflərə də, yol verib. O yazır ki, Mosul ətrafında göz işlədikcə uzanan taxıl zəmiləri vardır. Mosullular taxılı və qarğıdalını anbarlara yığmazdan əvvəl evlərin üstünə sərirlər. Bunu camaata göstərmək üçün edirlər: «Baxın, görün nə qədər məhsulumuz olub?» Şübhəsiz, müəllifin bu qənaətə gəlməsi onun kəndli həyatını yaxşı bilməməsi ilə əlaqədardır. Məhsulu anbara yığmazdan əvvəl qurudurlar ki, xarab olmasın.

Eləcə də 1967-ci ildən Mosul universiteti fəaliyyət göstərirdiyi və bir neçə institutu birləşdirdiyi halda, o, Mosulda bir institutun olduğunu qeyd edir. Müəllif Bağdadla Kərkük arasındakı məsafənin 200 kilometrədən bir az artıq olduğunu deyir. Halbuki həmin məsafə 350 kilometrdir. «Mən İraqda olanda İmam Əlinin qəbri üçün Nəcəf şəhərinə üç tondan artıq qızıl işlədilmiş qapı gətirmişdilər» – deyən müəllif yenə də qeyri-dəqiqliyə yol verib. Qapı Həzrət Abbasın qəbrinin günbəzi üçün düzəldilmişdir. 400 kiloqram qızıl işlədilmiş qapı Kərbəlada Həzrət Abbas məscidindədir. Əgər müəllif bunları öz gözləri ilə görsəydi yazmazdı: «Kərbəlada İmam Hüseyin məscidindən aralı, şəhərin o biri başında Həzrət Abbas məscidi də var. Biz ona baxmağa getmədik. Deyirlər o da İmam Hüseyin məscidinə oxşayır».

Göründüyü kimi, müəllif müşahidə etdiyini yox, eşitdiklərini yazıb. Təbii ki, hər eşidilən də düz çıxmır. Müəllif özü baxmış olsaydı, bu iki məscid arasındakı məsafənin yalnız 350 metr olduğunu yaqın edərdi.

Kərkük. Bağdad, Bəsrə və Mosuldan sonra İraqın dördüncü şəhəri – ölkənin şimalında neft sənayesi mərkəzidir. Yetmişinci illərin hesablamalarına görə əhalisi 250 mindən artıqdır. Bağdadın 350 kilometrliyində olan Kərkük İraqda yaşayan azərbaycanlıların əsas şəhəridir. Azərbaycanca danışan xalq əsasən Kərkük vilayətində yaşayır. Əhalisi ətrafı ilə

birgə 660 min nəfərdir (1976). «Kərkük» sözünün haradan əmələ gəlməsini izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu sözün izini Mahmud Kaşğarinin «Divani-lügət it-türk» adlı qədim və əvəzsiz kitabında görmək mümkündür. Türk dillərində «kərkük» – «çökəklik», «dərə», «vadi» mənasında işlənmişdir. Kərkükün müasir coğrafi şəraiti bunun doğruluğunu təsdiq edir – şəhər vadidə yerləşir.

Kərkük qədim şəhərdir. Orta əsr tarixçisi Yaqut əl-Həməvi Ərbil və Daquq arasında alınmaz Kərkük qalasının olduğunu göstərir. Yaqut əl-Həməvinin söz açdığı Kərkük qalası indi də qalır.

Ölkə rəhbərliyinin Kərkükün abadlaşdırılmasına dair xahişi ilə yunan şirkəti şəhərin «Baş planı»nı hazırlamışdır. Həmin plana əsasən Kərkük qalasının abadlaşdırılaraq turist mərkəzinə çevrilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Şəhərin ortasından axıb keçən Xaca çayı onu Qələ (söhbət Kərkük qalasından gedir – Q.P.) və Qorya olmaqla iki yerə bölür. Qələ tərəfdə bir çox məhəllələr vardır: Qəssabxana, Çuxur, Piryadı, Əkməkçilər (Çörəkçilər), Ovçular, Musala, Halvaçılar, Şorca, indi bəzən Bulaq məhəlləsi adlandırılan Qarabağlı məhəlləsi.

Kərkük qalasının – Qələnin əhatə etdiyi ərazidə isə Zindan, Ağalıq, Dəmir qapı, Top qapı, Hamam, Peyğəmbər və Meydan kimi məhəllələr vardır. Qorya tərəfdə isə Tisin, Məhəтта (Vağzal), Əhməd ağa, Bəklər, Almas, Arafa, Yeni Kərkükdür.

İraqa birinci səfərim zamanı, 20 il bundan əvvəl Qoryada – bazarın ətrafı göz işlədikcə uzanan zeytun meşəliyi idi. İndi burada müasir evlər tikilmişdir. Lakin şəhərdə köhnə evlər də çoxdur. Əl-Cümhuriyyə (Respublika) şəhərin ən izdihamlı küçəsidir. Əksər mağazalar, çayxanalar, kitab mağazaları, həkimlərin şəxsi qəbul məntəqələri bu küçədədir. Şair Mustafa Kök Qayanın kitab mağazasında yalnız öz dillərində – azərbaycanca olan kitablar satılır.

Şəhərdə neft təmizləmə və neft emalı, buz və kərpiç zavodları vardır. Pambıq-parça, yun, ipək emalı, gön-dəri və

dulusçuluq sənayesi inkişaf etdirilmişdir. Kərkükdə üç böyük xəstəxana və tibbi mərkəz yaradılmışdır. Yeni dövlət kitabxanaları istifadəyə verilmişdir. Şəhərin girəcəyində böyük park salınmışdır. Son vaxtlara kimi Kərkükdə su və mənzil çatışmazlığı özünü göstərirdi. İndi şəhər su ilə pis təchiz olunmur. Yetmişinci illərdə şəhərdə çoxlu evlər tikilmiş və əhaliyə verilmişdi. Kərkük neft kəməri Aralıq dənizi limanları – Bəniyas, Tripoli və Hayfa ilə birləşdirilmişdir.

Maraqlıdır ki, vaxtilə Kərkük nefti yalnız bir nəslin – Neftçizadələrin əlində olmuşdur.

Dəmir və şose yolları Kərkük şəhərini ölkənin paytaxtı Bağdadla birləşdirir.

Samarra-Surra Man Raa («Onu görənin sevinir») Dəclə çayının sahilində, Bağdadın 120 kilometrliyində yerləşir. İndi 45-50 min əhalisi olan bu kiçik şəhər yeni ərənin 836-892-ci illərində xilafətin mərkəzi olmuşdur. Bu, Harun ər-Rəşidin türkdilli kənizindən olan oğlu Mütəsimin xəlifəliyi zamanı baş verir. Mütəsim 4 min nəfərdən ibarət şəxsi gözetçilər dəstəsini türkdilli xalqdan təşkil etdiyinə görə ərəblər özlərini təhqir olunmuş hesab edərək açıq və gizli saray mübarizəsinə başladılar. Bağdadda çaxnaşmalar baş verdi.

Saray çevrilişindən qorxan Mütəsim ölkənin paytaxtını Bağdadın şimalında tikməyə qərara aldı. Xilafətdən asılı başqa dövlətlərdən alınan külli miqdarda vergi hesabına tez bir zamanda xəlifənin özünün ad verdiyi şəhər – «Onu görənin sevinir» – tikildi və hamını heyran etdi. Mütəsimdən sonra daha yeddi xəlifə burada hakim olmuş, lakin 892-ci ildə xəlifə Mütəmid paytaxtı Bağdadı qaytarmağı qərara almışdır.

Samarra indi turist mərkəzi kimi məşhurdur. Burada çox gözəl Əl-Əsgəriyyə məscidi və Məlviiyyə («Spiralvari qüllə») diqqəti cəlb edir.

İslam aləmində ən böyük qüllə olan Məlviiyyə arxitektura cəhətdən çox sadə, eyni zamanda təkrarolunmazdır. Hündürlüyü 52 metrə çatan bu qüllə 32 kvadrat-metr sahəni əhatə edən dördmetrlik özül üzərində ucaldılmışdır. Yol dolana-dolana qüllənin başına qalxır; eni iki metrdir, qüllə ətra-

finda beş dövrə edir. O, spiralvari olduğuna görə «Məlviyyə» adlanır. İndi bu qüllənin başından turistlər Dəclə çayını, şəhəri və bu qülləyə çox yaxın olan, həmyerlimiz Həsən Rəhimovun rəhbərliyi ilə tikilən «Antibiotiklər zavodu»nu seyr edirlər. Keçmişdə həmin qüllədən gözetçi məntəqəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Məlviyyə qülləsi xəlifə Mütəvəkkilin vaxtında tikilib. Tarixçilər nəql edirlər ki, xəlifə hər gün Misirdən gətirilmiş uzunqulaqla qüllənin başına çıxıb ətrafı seyr etməyi xoşlayırmış.

Mütəvəkkil şəhər ətrafında böyük heyvanxana da saldırıbmiş.

Dəclə çayı boyunda xəlifə Mütəsimin tikdirdiyi sarayın xarabaları indi də qalır. Çayın o tayında isə xəlifə Mütəmidin tikdirdiyi «Aşiq-Məşuq» sarayının xarabaları diqqəti cəlb edir. Vaxtilə Dəclə çayının altından salınmış yolla keçərək xəlifənin öz məşuqəsi ilə görüşdüyü «Aşiq-Məşuq» sarayının qalıqlarını turistlər məftunluqla müşahidə edirlər.

Turistlərin diqqətini cəlb edən tarixi abidələrdən biri də Əl-Əsgəriyyə məscididir. Məscidin-diametri 22 metr olan günbəzi 1667-ci ildə qızıl təbəqəylə örtülmüşdür. Bu «bəzək işi»ndə 72 min ədəd kərpicvari qızıl vərəqdən istifadə edilmişdir. Günbəzin yanında ucalan, hündürlüyü 36 metr olan qoşa minarət ona xüsusi gözəllik verir. Məscidin qapıları da qızıldandır. Gözəlliyi ilə adamı məftun edən bu tarixi abidə ətrafındakı köhnə, bir-iki mərtəbəli evlər, dar və çirkli küçələrlə qəribə təzad təşkil edir.

Kərbəla. Bağdadın 105 kilometrliyində olan bu böyük şəhər yaşıllıqlar içindədir. Vilayət mərkəzidir. Əhalisi 250 min nəfərdən çoxdur. Kərbəla vilayəti iki böyük rayona bölünür. Nəcəf və Kufə – rayon mərkəzləridir. «Kərbəla» sözünün mənşəyi barədə iki fikir vardır. Bəziləri «Kərbəla»nın «Kur Babil» – «Babil rayonu»ndan əmələ gəldiyini, başqaları isə onun «Kurb vəl bəla» – «Hüzn və müsibət» sözlərindən yarandığını göstərirlər. Bu, İmam Hüseyin və Həzrət Abbasın həmin yerdə faciəli surətdə öldürülməsi ilə əlaqələndirilir ki,

əksər tədqiqatçılar bu müddəanın həqiqətə daha yaxın olduğunu bildirirlər. Şəhər müsəlman aləmində din mərkəzi kimi məşhurdur. Burada İmam Hüseyin və Həzrət Abbas məscidləri və şialərin son dərəcə böyük qəbiristanlığı vardır. İmam Hüseyin məscidi xüsusilə fərqlənir. Böyük sahəni tutan bu tarixi abidənin on darvazası vardır. 27 metr hündürlüyündə olan günbəz qızılla örtülmüşdür. Qoşa imarət abidəyə xüsusi gözəllik verir. İmam Hüseyinin qəbri məscidin içindədir. Qəbrin üstü mərmərdəndir. Lakin fil sümüyü və başqa zinətlərlə də işlənmişdir. Ətrafına qızıl və gümüşdən düzəldilmiş şəbəkə çəkilmişdir.

Həzrət Abbas məscidi İmam Hüseyin məscidinin 350 metr şimal tərəfində yerləşir. Hər iki abidə bir-birinə bənzəyir. Burada da çoxlu otaq və darvazalar vardır. Lakin nisbətən sadə olan Həzrət Abbas məscidində alimlər və din xadimləri basdırılmışlar. Həzrət Abbasın qəbri də məscidin içindədir. Qiblə qapısının üstündə qədim saat vardır.

1385-ci il hicridə (1965) Həzrət Abbasın qəbrinin üstünü götürmək üçün İranda düzəldilmiş günbəz Kərbəlaya gətirildi. Günbəzə iki tondan çox gümüş, dörd yüz kiloqram qızıl və daş-qaş işlədilmişdir. Bu, islam aləmində ən dəyərli günbəz hesab olunur.

Kərbəla şəhəri həm də ticarət mərkəzi kimi məşhurdur. Son vaxtlar burada sənayenin inkişafına da fikir verilir. İndi Kərbəlada ayaqqabı fabriki və Sovet İttifaqının yardımı ilə tikilmiş meyvə-tərəvəz emalı zavodu vardır.

Bağlı-bağatlı, bol sulu, bol meyvəli Kərbəla bizim üçün də əzizdir. Bu şəhər əsrlərlə Məhəmməd Füzulini öz oğlu kimi qoynunda uyutmuşdur. 1963-cü ildə Kərbəlanın 43 kilometrliyində yerləşən və çoxlarının Füzulinin orada doğulduğunu göstərdiyi Hillə şəhərində işləyərkən hər cümə günü Kərbəlaya gedər, İmam Hüseyin məscidinin iki addımlığında olan Füzuli qəbrini ziyarət edərdim. Şairin qəbri son dörd-beş ilə qədər məscidin qərb qapısı ağzında, Azərbaycan istiqamətində, yönü Azərbaycana baxırdı. Hər dəfə Füzulini ziyarət etdikcə həm təəccüblənir, həm də sevinirdim. Ona görə

təəccüblənirdim ki, minlərlə müsəlman fanatikinin bir dəfə ziyarət etməklə həyatından keçməyə hazır olduğu müsəlman Şərfinin bu müqəddəs guşəsində şairə əbədi sığınacaq vermişlər. Sevincimə səbəb isə o idi ki, hələ şairin sağlığında onun şəxsiyyətinə böyük hörmət, yaradıcılığına böyük məhəbbət bəsləmişlər.

Kərbəlanın abadlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq şairin əbədi yuxuya getdiyi bu yerlər sökülmüşdür. Şairin nəşi Kərbəla Bələdiyyə idarəsinin göstərişilə İmam Hüseyn məscidində saxlanılır. Təəssüf ki, hər iki ölkəyə fəlakət, bədbəxtlik gətirən, lüzumsuz İran – İraq müharibəsi nə Kərbəlanın abadlaşdırılmasına, nə də şairə abidə qoymağa imkan verir.

İnsan arzuyla yaşayır. İraqla bağlı bir arzum da qalıb. Altı il İmam Hüseyn məscidinin yanında şairin qəbri önündə səcdə qıldığım kimi, bir gün də Kərbəla və ya Hillədə Füzulinin abidəsi önündə baş əymək, səcdə qılmaq qismətim olaydı.

Nəcəf. Əhalisi 75 mindən artıq olan bu şəhər də din mərkəzidir. Mənası «təpəlik», «yüksəklik» deməkdir. Səhrada yerləşir. Yeni eranın 661-ci ilində İmam Əli Fərat çayı sahilində Kufə şəhərində öldürüləndən sonra onu orada basdırmaqdan çəkinmiş, çayın məcrasını dəyişərək, Əlinin qəbrini yox edəcəyindən qorxmuş, onu səhrada, yüksəklikdə basdırmışlar. Odur ki, şəhərin adının mənşəyi barədə ikinci bir fikir yoxdur.

Nəcəf Kərbəla şəhərinin 72 kilometrliyindədir. Şəhərdə şialərin böyük qəbiristanlığı vardır. Ölkənin hər yerindən ölünü gətirib orada basdırmaq böyük şan-şöhrət hesab olunur. Yəqin bu, İmam Əlinin həmin şəhərdə dəfn edilməsi ilə bağlıdır. Əli məscidi kvadrat şəkillidir. Hər divarı on üç metr olan bu məscidin döşəməsi və iki metr hündürlükdə divarı ağ, sarı, palıdı rəngə çalan çox qiymətli İtaliya mərməri ilə örtülmüşdür. Əlinin qəbrinin günbəzi qiymətli ağac, fil sümüyü və daş-qaşla bəzədilmişdir. Məscidin qızıl günbəzinin hündürlüyü 36 metrdir. Onun çöldən diametri isə 16 metrdir. Bu məscid dini ocaqlar arasında ən varlısıdır. Məscidin seyflərində və anbarlarında külli miqdarda daş-qaş, inci, almaz,

brilyant, qədim silahlar vardır. Burada saxlanılan 24 budaqdan ibarət buketə qiymət qoymaqda çətinlik çəkirlər. Bu buketin hər budağında doqquz ləl-cavahirat, böyük yaqut və zümrüd vardır. Məscidin anbarında saxlanılan qılınc, xəncər, qalxan, cida, vaxtilə Əlinin məqbərəsində asılan çilçırağ, dünyada ən bahalı xalı – qədim İran xalısı vardır. Uzunluğu doxsan iki, eni iki metrə yaxın olan bu xalını iki milyon yarımlıq dollara qiymətləndirirlər. Nəcəf şəhərində böyük örtülü bazar vardır. Bu bazarı məşhur edən onun müxtəlif gül yağları satılan cərgəsidir. Bazarın üstü və yanları örtülü olduğu və başqa cərgələrdə toz-torpaqdan adam darıxdığı halda, burada ətir iyi onu bihüş edir.

Nəcəfi başqa din mərkəzlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də burada dini universitet və bir çox dini məktəblərin olmasıdır. Bu məktəbləri müxtəlif ölkələrdən gəlmiş adamlar tikdiriblər. Məktəblərin önündə onu hansı xalqın nümayəndələrinin tikdirdiyi yazılır. Burada «Bakı məktəbi» də vardır. İnkilabdan əvvəl İraqa köçmüş azərbaycanlıların tikdirdiyi gözəl qırmızı kərpicli binanın önündə böyük hərflərlə «Bakı məktəbi» yazılmışdır. Başqa binalar arasında öz səliqə-sahmanı ilə fərqlənən bu binanın naxçıvanlılar tərəfindən tikdirildiyini qeyd edənlər də vardır^{1*}.

İraqda adı çəkilən şəhərlərdən, başqa, diqqəti cəlb edən şəhərlər də çoxdur. Hillə, Divaniyyə, Amara, Ramadi, Ərbil, Kut, Nasiriyyə, Səməva, Kufə, Süleymaniyyə xüsusilə gözəldir.

* O.Gerasimov. Sincar dağlarından Rub əl-Xali səhrasınadək (rus dilində), Moskva, 1974, s. 155.

FÜZULİNİN NƏVƏ-NƏTİCƏLƏRİ ARASINDA

Üç aydan çox idi ki, Bağdadda işləyirdik. Bir gün gəzərimiz Divaniyyə şəhərinə düşdü. Səhər tezdən Bağdadın cənub istiqamətilə gedəndə günəş sol tərəfdə idi. Bağdadın 50 km-də olan Mahmudiyyə şəhərinə çatanda isə bir çüt qoşa günəşin də sağdan doğduğunu gördük. Çox təəccübləndik. Gənc sürücü bizi başa saldı ki, 50 km-dən artıq məsafədən gözümüzü qamaşdıran qoşa günəş Kərbəlada İmam Hüseynlə həzrət Abbas məscidlərinin günbəzləridir. Parıltıya səbəb isə günbəzlərin üzərinə çəkilmiş 4-5 millimetr qalınlığında qızıl təbəqədir.

Qərib ölkədə adam hər addımbaşı gözləmədiyi hadisələrlə qarşılaşır, gah heyrətlənir, gah nəyəsə təəccüb edir.

O gün Divaniyyədə keçirdiyim hissləri sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm. Bir onu deyə bilərəm ki, gənclikdə keçirilən sevinc də, qəm, qüssə, kədər də hədsiz güclü olurmuş...

Vilayət torpaq şöbəsinin müdiri Əli Səid Azərbaycandan olduğumu biləndə sevindi, üzü gülməyə başladı. Fərraşı (buyruqçunu) göndərərək on yaşlı oğlu Əhsəni çağırırdı. Onun oğlu həm azərbaycanca, həm ərəbcə, həm də bir az ingiliscə danışır-
dı.

Əli dedi:

– Biz azəriyix, yəni əslimiz azəridi. – Sonra isə üzünü oğluna tutub:

– Oğlum, Əhsən, sələş özüydən. – (Onunla danış.) – Qəzənfər əmi də azəridi, – dedi.

O gün Əli Səiddən İraqda yaşayan azərbaycanlılar haqqında çox şey eşitdim. Öyrəndim ki, inqilabdan sonra Bağdad radiosunda kərküklülər öz dillərində hər gün üç saatlıq verilişlər verirlər. Əli kərküklülərin radio dalğasının yerini və vaxtını dedi.

Ondan sonra hər gün axşamüstü kərküklülərin verilişlərinə qulaq asır, maqnitofona yazırdım. Ümumiyyətlə, İraqda eşidib-gördüklərimi ya dəftərə, ya da lentə köçürərdim.

Radiodan eşitdiyim ilk Kərkük mahnısı indi də qulaqlarımda səslənir.

**Baba, bu gün yüz incidir,
Yüz sədəf, yüz incidir.
Əsli sərraf olmayan
Zənn edər hər daş incidir.
Öz qədrini bilməyən
Yolda yoldaşın incidir,
Dağı-daşı incidir,
Mən yarı bir incitməm.
Yar məni yüz incidir.**

**Baba, bu gün gözə yar,
Sürmə çəkmiş gözə yar.
Ceyran quzusu təkin
Yayılaydığ düzə yar.
Oturaydıq bir məclisdə diz-dizə,
Göz tikəydik gözə yar.
Küsmüşəm, incimişəm,
Daha gəlməm sizə yar.
Bir toy olsun, bir seyran,
Onda gəlim sizə yar.**

Həmin veriliş qəlbimi ehtizaza gətirən bir bayatı ilə bitdi:

**Yad əlində;
Qalmışq yad əlində,
Bir ölkə viran olsun,
Qalmasın yad əlində.**

Bu, 1963-cü ilin əvvəlində olmuşdu.

Tezliklə kərküklülərin Bağdadın ən gözəl guşələrindən biri Eyvaziyyədə «Qardaşlıq» nadisinə, oradan da ölkənin şimalına – azərbaycanlıların yaşadığı Kərkük vilayətinə ayaq

açdım və 1966-cı ilə qədər, sonralar isə 1972 – 75-ci illər arası İraqda olarkən Kərkük dialekti və folkloruna dair material topladım.

Füzuli yaradıcılığına qol-qanad verən, onu azərbaycanca ölməz əsərlər yazmağa sövq edən, ona söz sənətinin şəffaf çeşməsindən su içirən, Füzulini dahi edən bu elatın folklorunun zənginliyi məni heyrətə gətirdi. Taleyimi

**«Bilmirəm haralıyam,
Torpağım, daşım qərib»**

– deyən bu elatın taleyi ilə ömürlük bağladım. Tədqiqatlar apardım. Bəzi kitabların təsiri ilə az qalmışdım ki, həqiqətdən yan keçim, Xoşbəxtlikdən başqalarının səhvi bəzən həqiqəti daha tez üzə çıxarmağa kömək edir. O.Gerasimovun «Sincar dağlarından Rub əl-Xali səhrasınadək» kitabında (səh. 256) yanlışlıqla dediyi: «Kərkük bir də ona görə məşhurdur ki, burada böyük bir türkmən koloniyası yaşayır. Onlar türkdilli xalqların yaşadığı yerlərdən min kilometrə uzaq olan bu yerlərdə necə məskən salmışlar?» – sözləri elə bil məni yuxudan oyatdı. Xəritəyə nəzər saldım. Böyük ingilis yazıçısı C.Oldricin «ikiyə bölünmüş bir ürək» adlandırdığı Sovet Azərbaycanı ilə Cənubi Azərbaycanı «gölkəmini yaram sulana-sulana seyr etdiyim», sərhəd adlandırılan Araz çayı böldüyü kimi, Cənubi Azərbaycanla İraqda azərbaycanlıların qədimdən yaşamış olduqları və indi də yaşadıkları ərazini beləcə bir sərhəd bölür.

Başda Böyük Sovet Ensiklopediyası, Sovet Ensiklopediya Lügəti olmaqla bütün mötəbər sovet və xarici mənbələrin İraqda azərbaycanlıların yaşadığını göstərdiyi halda, bəzi kitablarda gedən yanlışlıqlar təəccüb və təəssüf doğurur. Odur ki, mətbuatda gedən yazılarımıza yeri gəldikcə müraciət edəcəyik.

İraqda azərbaycanlılar ölkənin şimalında, əsasən Kərkük vilayətində: Kərkük şəhərində, Tuz Xurmatu (qəza), Altun Körpü (nahiyə), Təzə Xurmatu (nahiyə), Daquq (nahiyə), Badava, Bəşir, Böyük hasar, Biləvə, Qarabulaq, Qızıl-

yar, İftixar, Yayçı, Yarvəli, Yengicə, Köküz, Gümbətlər, Leylan, Ömər Məndən, Tərcil, Tisin, Toxmaxlı, Türgələn, Çardaxlı kəndlərində və eləcə də «Bayat göyləri» sahəsi adlanan Kifri (qəza), Qərətəppə (nahiyə), Abud, Birəvçulu, Bostanlı, Qalxanlı, Qaranaz, Əlbuhəsən, Əlbusabah, Əmirli, Əski Kifri, Zəngili, Yeşiltəppə, Kəhriz, Kinkirban, Kötəburun, Laqum, Məftun, Para-para; Pırvaz, Pırəhməd, Səyyad, Süleyman bək, Tel Mənzil, Uçtəppə, Xasadarlı, Hasarlı, Hələvə, Cabarlı, Şirvanə kimi şəhər, qəsəbə, rayon və kəndlərdə məskən salmışlar. Bundan başqa onlar Diyalə vilayətinin Xanaqın (qəza), Şahraban (qəza), Dəlli Abbas (nahiyə), Məndəli (nahiyə), Qarağan, Qızlarbat, Qızılça, Mənzəriyyə, Susuz bulaq kəndlərində, Ərbil vidayətinin mərkəzi Ərbil şəhərində, Mosul vilayətinin Tiləfər qəzasında, Rəşidiyyə, Sələmə, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və s. kəndlərində və Mosul şəhərinin Nəbi Yunus məhəlləsində məskən salmışlar. Ölkənin paytaxtı Bağdad şəhərində də çox yaşayırlar. Onların sayı haqqında dəqiq məlumat vermək çətindir.

60-cı illərdə rəsmi statistika idarələri ölkədə 140 min azərbaycanlı olduğunu göstərirdi. Bu, həqiqətdən çox uzadır. «İraq keçmişdə və indi» kitabının müəllifi B.Dantsiq yazır: «Əhalinin ümumi hesaba alınması düzgün məlumat vermir. Bu onunla izah olunur ki, rəsmi statistika idarələri hakim millətin sayını artıq göstərməyə cəhd edirlər».

Xalq şairi R.Rza da İraqda olarkən bu həqiqətin şahidi olmuşdur. R.Rza iraqlı müsahibi ilə söhbətindən danışarkən yazır: «Onun süni bir laqeydliliklə dediyi 70 – 80 min də (Kərkük xalqının sayı – Q.P.) həqiqətdən uzaq olmaqla bərabər, bu rəqəmin azaldılmasında müəyyən məqsəd olduğunu aydın göstərirdi».

Məşhur türkoloz Karl Menqes «Türk dilləri və türkdilli xalqların yayılışı» adlı sanballı əsərində hələ XX əsrin əvvəllərində İraqda yüz mindən çox azərbaycanlının yaşadığını göstərmişdir. Son məlumatlara görə, onların sayı yarım milyondan artıqdır («Qardaşlıq» dərgisi, Bağdad, 1970, № 6; Ə.Bəndəroğlu. «İraq türkmənləri» kitabı (ərəb dilində), Bağ-

dad, 1973).

Kərküklülər özlərini də, bizi də türkmən adlandırırlar. Əlbəttə, vaxtilə geniş mənada işlənən «türkmən» etnonimi indiki mənadan fərqlənir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, son vaxtlara qədər biz gah tatar, gah türkmən, gah da türk adlandırılmış, dilimiz isə «tatar dili», «türk dili» və ya «türki» adı ilə tanınmışdı. Məhz buna görədir ki, professor, Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dili tarixinə dair kitabında yazır: «O dövrlərdə «türkmən» etnonimi indiki mənadan bir qədər fərqli işlənmiş, hətta indi Bağdad ətrafındakı azərilərin türkmən adlanmaları da bu sözün əvvəlki mənası ilə əlaqədardır».

Başqa məxəzlərə nəzər saldıqda professor Ə.Dəmirçizadənin bu fikrinin tamamilə doğru olduğu aşkara çıxır. Şah İsmayıl Xətai şeirlərinin birində yazır:

**Getdikə tukənir ərəbin kuhi-məskəni,
Bağdad içrə hər neçə kim türkmən qonar.**

İngilis tarixçisi Stefan Lonqriq «Müasir İraqın dörd əsri» adlı kitabında göstərir ki, Şah İsmayıl Şirvanı tutduqdan sonra türkmənləri birdəfəlik Naxçıvan yaxınlığındakı vuruşda darmadağın etdi.

Şah İsmayılın da, Stefan Lonqriqin də «türkmən» etnonimi altında azərbaycanlıları nəzərdə tutduğu şübhə doğurmur. Kərküklülərin İraqda məskən salması barədə müxtəlif tarixi faktlara təsadüf edirik.

Türk alimi, professor C.Buluç 1966-cı il Türkiyədə türkoloqların yığıncağında kərküklü alim Əta Tərzibaşının üçcildlik «Kərkük xoyrat və maniləri» kitabı əsasında Kərkük dialektinə dair məruzəsində bu məsələyə toxunur: «Türklərin ərəb aləmi və bu arada İraqla olan əlaqələri geriyə doğru olduqca əski zamanlara qədər gedir. Daha hicrətin ilk yüz illərində Azərbaycan türkləri Təbriz Sultaniyyədən keçib Kərkük yörəsinə yerləşirlər».

Kərküklü tarixçi Şakir Sabir isə İraqda türkdilli xalqın məskən salmasının VII əsrdə başladığını və 735-çi ildə Bağ-

dadda artıq türk məhəllələrinin yarandığını göstərir.

XII – XIII əsrlərdə yaşamış ərəb tarixçisi İbn-əl-Əsirin və sonralar ingilis tarixçisi Stefan Lonqriqin göstərdiklərinə görə 1045-ci ildə bəzi Azərbaycan türkləri Abu Mansur Göktaş və Abu-ibn-Dehqanın rəhbərliyi ilə İraqa köçərək Tiləfər, Mosul və ona bitişik rayonlarda məskən salmışlar. Akademik Həmid Araslı da «Böyük Azərbaycan şairi Füzuli» əsərində bu məsələnin üzərində dayanır. O yazır: «Abbasi xəlifələri hər hansı bir ərəb sülaləsinin, yaxud ərəb qəbiləsinin qaldıra biləcəyi üsyandan mühafizə olunmaq məqsədilə Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən, xüsusən şimal əyalətlərindən bir çox qəbilələri bura köçürtdülər».

Bundan sonra İraqla olan əlaqə daha da genişlənir. 1136-cı ildə Eldəniz Azərbaycana hakim təyin olunur. Eldəniz tərəfindən təşkil edilən dövlət onun oğulları Məhəmməd Cahhan Pəhləvan və Qızıl Arslan dövründə daha da qüvvətlənir. (Kərkükdə indi «Qızıl Arslan» mehmanxanası vardır – Q.P.) İraq və İran (İsfahan şəhərinə qədər) Eldənizlər tərəfindən itaət altına alınır. Eldəniz hələ Azərbaycan hakimi olduğu halda, bütün İraq-Səlcuq dövlətini ələ keçirir. Eldənizlər 1160-cı ildə İraqın sultan taxtına hətta öz adamlarını əyləşdirmişdilər. Axırıncı Abbasi xəlifəsinin 1258-ci ildə Hülakü xan tərəfindən edam edilməsindən sonra isə Bağdad və onun ətrafındakı şəhər və kəndlər Azərbaycanın əyalətinə çevrilərək onun tabeliyinə keçdi. Bu vaxtdan Bağdad ətrafında yaşayan azərbaycanlılarla başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar arasında əlaqə daha da genişlənir. Stefan Lonqriq, Həmid Araslı və başqaları Bağdadla Azərbaycan arasındakı münasibətlərin XIV əsrdə Cəlalilər, XV əsrdə Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövründə çox qüvvətli olduğunu qeyd edirlər. Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın Kür çayına qədər bütün torpaqları, Qarabağ mahalı, Ərəb İraqı, İran İraqı, Fars və Xorasan sərhədlərinə qədər torpaqlap ona tabe idi. Uzun Həsənin vaxtında ölkənin paytaxtı yayda Təbriz, qışda Bağdad olmuşdur.

Tədqiqatçılar göstərir ki, Azərbaycanın İraqla, xüsus-

sən vaxtilə Teymurləngin istilaları zamanı Qarabağ və Ərəşdən buraya köçən azərbaycanlılarla əlaqələri Səfəvilər dövründə olduqca canlanmışdı. Şah İsmayıl Səfəvi dövründə İraqla Azərbaycan bir dövlət bayrağı altında birləşirdi. (Bəlkə elə buna görədir ki, XIX əsrdə Nizaminin «Yeddi gözəl» və «İqbalnamə» əsərləri Tehrandə nəşr edilərkən onların üzərində Nizaminin İraq şairi olduğu göstərilmişdir). Qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayılın vahid Azərbaycan yaratmaq məqsədilə 1508-ci ildə Bağdadı tutması osmanlı sultanlığını çox narahat edirdi. Çünki bu, Məkkə və Mədinə şəhərlərini əlində möhkəm saxlayan türk sultanlığına dini nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyətə malik Kərbəla və Nəcəf şəhərlərini də tutaraq müəyyən məqsədlər güdən xəlifəlik şuarını həyata keçirməyə imkan vermirdi. İkinci bir tərəfdən də türk sultanlığı Səfəvi dövlətinin qüvvətlənməsindən ehtiyat edirdi. Buna görə hər vasitə ilə Səfəvilərin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdı. Belə vasitələrdən biri də zor işlətmək siyasəti idi. Türk sultanlığı böyük qüvvə toplayıb Səfəvilərə qarşı müharibəyə girişir və tarixdə məşhur olan Çaldıran vuruşmasından müvəffəqiyyətlə çıxır. Məğlubiyət Azərbaycan xalqını böyük itkilər vermək məcburiyyətində qoyur. Həmin itkilərdən biri də İraqın əldən getməsi idi. Bu hadisəni Stefan Lonqriq belə qiymətləndirir: «Dəhşətli Çaldıran vuruşmasından sonra türklər Bağdadı tutdular. Bağdad xan itirib, paşa qazandı».

Bundan sonra Azərbaycan hakimləri hər vasitə ilə Bağdadı* geri almağa çalışırlar. Bu baxımdan kərküklü tarixçi Şakir Sabir və həmyerlimiz Əzizağa Məmmədovun göstərdikləri faktlar diqqəti cəlb edir. Ə.Məmmədov göstərir ki, Şahzadə Bəyazid Türkiyədə atası Sultan Süleyman və qardaşı II Səlimə qarşı çıxır, müharibədə məğlub olur və Səfəvilərə pənah gətirir. Sultan Süleyman Səfəvilərə böyük miqdarda hədiyyələr vəd edərək edam məqsədilə oğlunu geri istəyir. Şah İsmayılın

* Bağdad dedikdə bütün İraq nəzərdə tutulur, çünki 1862-ci ilə qədər İraq yalnız Bağdad vilayətindən ibarət idi.

oğlu Şah Təhmasib bu təklifi qəbul edir. Ancaq müəyyən şərtlərlə. Həmin şərtlərdən biri də Bağdadın yenidən Azərbaycana ilhaq edilməsi idi. Lakin Sultan Süleyman bu təkliflə razılaşmır. Şakir Sabirin qeyd etdiyinə görə Şah Təhmasib heç olmazsa Kərbəla və Nəcəf şəhərlərinin Azərbaycana ilhaq edilməsi təklifini irəli sürür. Ancaq Sultan Süleyman bu təklifi də qəbul etmir. Beləliklə, İraqla Azərbaycan arasında əlaqə pozulur. Doğrudur, Şah Abbasın hakimiyyəti zamanı külək yenidən istiqamətini dəyişir, İraq yenidən Azərbaycana tabe edilir, lakin bu çox sürmür. Bağdad yenidən osmanlıların əlinə keçir. Bundan sonra Azərbaycanın İraqla əlaqəsi kəsilmək dərəcəsinə qədər gəlib çatır. Məhz buna görə də Azərbaycan hakimləri İraqda məskən salmış azərbaycanlı qəbilələri geri qaytarmağa təşəbbüs göstərirlər. Mirzə Camal Cavanşir «Qarabağ tarixi» kitabında yazır. «1747-ci ildə Nadir şah öldürüldükdən sonra Pənah xan yanında olan adamlarla birlikdə Qarabağ ellərini qarşılamaq üçün İraq və Azərbaycan sərhədlərinə qədər getdi, onların bu səfəri bir nəticə vermədi». «Qarabağ tarixi» kitabında diqqəti cəlb edən başqa bir fakt da vardır. Mirzə Camal yazır ki, 1797-ci ildə Qacar Şuşa qalasında öldürüldükdən sonra Sadıq xan Şəqqəqi Azərbaycana başsız görüb, Tehranı almaq və girov aparılmış ailələrini geri qaytarmaq əzmi ilə İraqa tərəf hərəkət etdi. Lakin Fətəli şah Sadıq xanın qarşısına çıxdı. Onu məğlub edib uçurtdu (C.Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s.35). Qarabağ elləri İraqdan qayıda bilmədi. Ara kəsildi. Həsərət çəkən, yol gözləyən, kəsilən yollardan şikayətlənən xalq ürək sızılısını, dərd-ələmini izhar etdiyi:

**Əslim qarabağlıdı,
Sinəm çarpaz dağlıdı.
Kəsilib gəlib-gedən
Demə yollar bağlıdı –**

bayatısını bəlkə elə o zaman yaratmışdır.

Əta Tərzibaşı «Kərkük havaları» kitabında «Yerli havalarımız arasında «Qarabağ» deyilən bir çeşid uzun hava-

nın Azərbaycan mənşəli olduğunu və sırf Azərbaycan ağzılı söyləndiyini bilməkdəyiz» – deyə söz açdığı «Qarabağ şikəstəsi» Kərkükdə elə o vaxtlar məşhur olmamışmı?

Ə.Bədəlbəylinin «Musiqi lüğəti» kitabında söz açdığı «Rast» muğamının tərkibinə daxil edilən «Kərküki» havası Kərkükdən Qarabağa gediş-gəliş gur olan vaxt gətirilməyibmi? Kərkükdə Qarabağlı məhəlləsi o vaxt yaranmayıbmı? Dastanlarımız, nağıllarımız o vaxt onların dilinin əzbəri olmayıbmi? Belə olmasaydı dastanlarımızın qəhrəmanlarına haradan söz qoşardılar?..

**Mən dayanım;
Aç hüsnün, mən dayanım.
Kərəm eşqinnən yandı,
Qorxuram mən də yanım.**

Əlaqələr geniş olmasaydı, Kərkük və Azərbaycan bayatıları bir-birini adamı heyrətə gətirəcək bir tərzdə tamamlaya bilərdimi.

**Gənc Əlidi;
Bir qolu qönçəlidi.
Harda bir qərib görsən,
Elə bil gəncəlidi.**

**Hər aylar;
Keçir günlər, hər aylar.
Qul qardaşım Bağdaddan
Gəncə deyib haraylar.**

Folklorşünas alim M.Həkimovun «Folklardan çöl materialları toplusu» kitabında Qazax rayonunun Kəmərli kəndində yaşayan 110 yaşlı Bəhmən Mustafa oğlunun uşaqlıqda hansısa bir ağsaqqaldan və ya ağbirçək anadan eşitdiyi:

**Aşiqəm ta İraqa,
Xoş gəldin ta İraqa.
Dost dostun qədrin bilməz,
Duşməsə ta İraqa.**

**Əzizim Məndəlindən,
Mən Məcnun, Məndəlindən.
Ay ellər, Leylimə bax,
Küsübdü mən dəlidən –**

bayatılarına rast gəlirik.

Nə yaxşı ki, indi İraqda hafizələrdən silinmiş bu Kər-

kük bayatıları babadan ataya, atadan oğula, oğuldan nəvəyə, nəvədən nəticəyə, nəsil-dən-nəslə keçib Bəhmən babanın yad-daşında qalmışdır. Qazax rayonunda üzə çıxarılan bu bayatılar vaxtilə əlaqələrin möhkəm olduğundan söz açmırmı?

İraqda azərbaycanlıların yaşadığı Məndəli qəsəbəsinin adıyla bağlı yuxarıdakı bayatı və indi Kərkük dolaylarında məşhur olan

**Məndəlidən;
Gül gələr Məndəlidən.
Bu vəfasız yara bax,
Küsübdü mən dəlidən –**

bayatıları dediklərimizi təsdiqləməirmi?..

Onlarda qadın toylarının bəzəyi «Arzu-Qənbər» dastanının izinə «Əsli və Kərəm»də düşməyimiz dediklərimizin məntiqi nəticəsi deyilmi?..

**Xurşud öz Mahının dizinə yatdı,
Qənbər Arzusunun tozuna batdı;
Dünyada Şahsənəm murada çatdı,
Aşiq Qərib kimi gülən olmadı.**

Əks təqdirdə necə olardı ki, «Arzu-Qənbər» dastanında Azərbaycandan, onun şəhərlərindən söhbət getsin:

**Arzum əndi bulağa,
Səsi gəldi qulağa.
Arzuya peşkəş olsun
Şirvan, Təbriz, Marağa.**

Araşdırılmalı məsələlər çoxdur. Əta Tərzibaşı kərküklü müğənni Sadiq Bəndənin «Çırpınırdın, Qara dəniz» adlı Azərbaycan nəğməsini çox gözəl oxuduğunu «Kərkük xoyratları və maniləri» kitabında qeyd edir. Bu nəğmə Kərkükə hansı yollarla, necə gedib çıxmışdır?.. Bu da əlaqələrin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Vaxtilə İraqda olmuş professor Rüstəm Əliyev də təbii ki, orada yaşayan azərbaycanlıların taleyilə maraqlanmış,

onlarla görüşüb söhbət etmişdir. O, mağaza sahibi Xəlillə söhbətini xatırlayır, dediklərini olduğu kimi qələmə alır: «Ulu babam bura üç yüz il əvvəl gəlmişdir. O, Gəncəni tərək edərkən özü ilə əmlakından başqa buraya qızılgül kolu və bir balaca kisədə vətən torpağı gətirmişdi. İndi qızılgül kolları müqəddəs sayılır və burada yaşayan bütün gəncəlilərin həyatini bəzəyir».

Bu söhbətdən sonra kərküklülərin sevdiyi:

**Bağdad yolu Gəncədi;
Gülü pəncə-pəncədi.
Mən yarımı tanıram,
Beli mildən incədi –**

bayatısının haradan yaranması da məlum olur.

Bakıda «Şirvanşahlar sarayı», Kifri yaxınlığında «Şirvanşah» qalası vardır. Qalanın yanındakı kənd Şirvanə adlanır. «Şirvanşah» qalası İraqda yaşayan azərbaycanlıların tarixi abidəsi kimi 1961-ci ildə Bağdadda çap olunan İraq respublikasının xəritəsində öz əksini tapmışdır.

Sovet Azərbaycanı ərazisindəki Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Bilava, Boyat, Qarabulaq, Qaraqoyunlu, Qaradağ, Qarabağlı, Əmirli, Yəyçi, Yengicə, Mandılı, Mərdinli, Üçtəpə, Xasa, Xəsədərli, Çardaqlı və s. rayon və kənd adlarına eynilə İraqda azərbaycanlılar yaşayan yerlərdə də təsadüf edilir.

Bütün bunlar qəti nəticəyə gəlməyə, Əta Tərzibaşının təbirilə desək, «əkiz qardaşlar» olduğumuz, Nəsiminin, Füzulinin nəvə-nəticələri olduğumuz haqqında hökm verməyə əsas verir. Bunlar isbatına ehtiyac duyulmayan bir həqiqət olsa da, tarixin amansızlığı insanı heyrətə gətirir, zamanın vəfasızlığı adamı sarsıdır. Məcbur olursan ki, gün kimi aydın həqiqətləri bir daha təsdiq, isbata çalışasan. İstər-istəməz fikirləşirsən ki, yoxsa bir vaxt da Arazın o tayında yaşayan qardaş-bacılarımızın azərbaycanca danışdıqlarını, Şəhriyarın hansı bulaqdan su içib «Heydərbabaya salam» adlı şah əsərini kimin üçün yazıb yaratdığını təsdiq çalışacağıq?..

Qəlbimə nisgil gətirən bu fikri başımdan qovaraq bir daha tarixə, elmi mənbələrə müraciət edirəm. İslam Ensiklopediyası başda olmaqla türk mənbələri və türk alimləri İraqda yaşayan və türkmən adlandırılan bu elatın azərbaycanca danışdığını göstərirlər: «İraq türkmənləri, yəni oğuzcanın azəri türkcəsinə qonuşan türklər...» – deyər Fuad Köprülü İslam Ensiklopediyasında qeyd edir.

Türk Dil Qurumu Dərləmə başqanı Əmir Asim kərküklü Molla Sabirin 1951-ci ildə Bağdadda çap olunmuş «Kərkük müntəxab xoyratları» kitabını (I hissə) oxuyaraq, həmin kitabın 1953-cü ildə çap olunan II hissəsinə yazdığı müqəddimədə göstərir: «Böyük bir diqqət və uzun bir səbr və əmək məhsulu olan kitabını mən və arkadaşlarım zövq və istifadə ilə oxuduq. Azəri ləhcəsində gözəl örnəkləri olan bu xalq şeirlərində bizim dərləmələrə sıq-sıqaya bağlı kəlmələr, təbirlər vardır».

Türkiyə Etnoqrafiya muzeyinin direktoru Həmid Zəbir Qoşaay Kərkük xoyratları ilə Azərbaycan bayatıları arasında elə bir fərq görməyərək yazır: «Azərbaycan xalq ədəbiyyatından alınan bayatılar məhtuvəsi və şəkli etibarilə Kərkük xoyratlarını andırır».

Türkiyənin Ərzincan vilayətində müəllim, işləyən Vahabi Aşqun:

**Açuğ qoy pəncərəni,
Gözüm görsün gələni.
Necə qəbrə qoyallar,
Yar dərdindən öləni.**

**Axşam arada qaldı,
Xəncər yarada qaldı.
Mənim bedasıl yarım,
Bilməm harada qaldı –**

bayatılarını göstərir və: «Bu deyişlər azəri ləhcəsinin özlüğünü daşımaqdadır» – deyir. Vahabi Aşqun Molla Sabirin II kitabını oxuyaraq III kitabın müqəddiməsində yazır: «İlk kitabda olduğu kimi, bu kitabdakılar da azəri ləhcəsindədir».

Mir oğlu Cəmil də Molla Sabirin kitabını oxuyaraq yazmışdır: «Möhtərəm Molla Sabir bəyin indiyə qədərki kitablarında nəsrə müvəffəq olduğu «Kərkük müntəxab xoyrat-

ları»ndan və kərküklü iki şairin «Müşare» («Deyişmə») adı altında toplanan kitabından görülür ki, dil... qərb türkcəsinə ən yaxın olan azəri ləhcəsindən həməh-həməh fərqsizdir və bu etibarla baxılarsa, Türkiyədə anlaşılması və zövqünə varılması pək güc degildir».

Kərküklü alim Əta Tərzibaşı da bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdir: «Kərkük şairlərinin bir qismi osmanlı türkcəsini, başqa bir qismi də – ən çox xalq şairləri – azəri türkmən ləhcəsini qullanmış və bu şivələr ədəbiyyatımızda bir-birinə qarışmışdır».

Hörmətli Əta Tərzibaşının məqbul sayılan bu fikrinə bir qədər etiraz etmək də olar.

**İçimdə sönməz yanar,
Şiddətlə şövq Bakıya;
Yoldaşlarım da bilir
Məndə var zövq Bakıya
Bir yoldaş daim sorar:
Səfərin yox Bakıya?!**

Ə.Bəndəroğlunun 1961-ci ildə yazdığı «Bakıya həsrət» şeirindən götürdüyümüz bu parçadan və Əbdül Xaliq Bayatlının «Böyük eşq» və «Ay havar» şeirlərindən görüldüyü kimi, onların hər ikisi müasir şairdir və şeirlərində «osmanlılıqdan» əsər-əlamət yoxdur.

Həmin şeirlərdə Azərbaycan oxucusuna tanış olmayan bir dənə də söz yoxdur. Bu şeirlərdəki duyğu, düşüncə, kəlmə və anlayışlar da ruhumuza doğma, qəlbimizə aşınadır. Təsədüfi deyil ki, Əbdül Xaliqin həmin şeirlərini «Ulduz» jurnalı və «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində dərc etdirəndə neçə-neçə məktub aldıq. Hamı şairin ünvanını soruşur, gözəl şeirlər üçün ona minnətdarlığını bildirmək istəyirdi.

BÖYÜK EŞQ

**Eşqlər var
İnsanı dənizə bağlar,**

AY HAVAR

**Mövsümlər dəyişkdir,
Kimi qış, kimi bahar.
İnsanlar başqa-başqa:
Kimi düşmən, kimi yar. 14
Niyətlər ayrı-ayrı:
Kimi şərəf, kimi ar.
Ürəklər çeşid-çeşid:**

**insanı
dağlar.**

**Eşqlər var,
Yana-yana
insanı
insana bağlar.**

**Eşqlər var
Zəhərdən acı,
Amma baş taçı.
Eşqlər
çəşid-çəşid;**

**Eşqlərin
Kimisi böyük,
Kimisi kiçik;
Amma Kərkükün eşqi
Həpsindən böyük.**

Göründüyü kimi, insanın qəlbini təlatümə gətirən bu təsirli poetik misralar xalis Azərbaycan dilindədir.

Bu baxımdan mərhum dilçi alimimiz Hadi Mirzəzadənin sözləri yerinə düşür. Professor H.Mirzəzadə «İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr» adlı məqaləsində çox doğru olaraq yazır: «Məlum olduğu üzrə XVI əsrdə İraqın osmanlı hakimiyyəti təsiri altına düşməsindən sonra az da olsa yazı dilində türk dili üsürləri özünü göstərmişdir. Lakin bu cəhətdən xalq dilinə olan nüfuzu bir o qədər də qüvvətli olmamışdır».

Şair və tədqiqatçı Ə.Bəndəroğlunun da gəldiyi nəticə maraqlı doğurur: «Bəziləri belə güman edirlər ki, türkmanlar osmanlı dövlətinin qanuni varisləri və davamçılarıdır. Bu fikir doğru deyildir. Çünki osmanlıların İraqda qalmış nəsiləri türkmanları təmsil etmirlər. Osmanlıların dili türkman xalq kütlələrinin çətin başa düşdüyü osmanlı dilidir. İraq türkmanlarının ləhcəsi Azərbaycan dilindən fərqlənmiş, lakin İraq

türkmanlarının ləhcəsində bəzi xırda fərqlər nəzərə çarpır. Onlar çox cüzdür və qeyri-adi bir şey kimi sayılmamalıdır. Belə xırda fərqləri biz elə İraqda ərəb dilində də görürük. Məsələn, Bağdad dialekti Mosul dialektindən, Mosul dialekti də Bəsrə dialektindən fərqlənir». Rüstəm Əliyev «Vətəndən uzaqlarda» məqaləsində iraqılı müsahibi ilə söhbətində bu məsələyə də toxunur: «Ondan İraqda yaşayan azərbaycanlılar haqqında danışmasını xahiş etdim.

– Nə üçün siz özünüzü gah türk, gah türkman, gah da azəri türkləri adlandırırırsınız? Türk mənşəli xalqlar çoxdur: türklər, özbəklər, türkmənlər, qazaxlar, biz azərbaycanlılar... Bəs siz özünüzü hansı xalqa aid edirsiniz?

– Fuzuli və Nəsiminin mənsub olduğu xalqa».

Bu yerdə yenə köməyimizə Kərkük folklorşünaslarının ağsaqqalı Əta Tərzibaşı gəlir. O, Ə.Bəndəroğlunun sözlərini daha da dəqiqləşdirir: «Bizim türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın və bəlkə əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz gəlişdikləri halda aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir» («Qardaşlıq» dərgisi, 1962, №4).

İfadəyə fikir verin: *Əkiz qardaşlar. Bir ananın övladları! Nəsimiyə də, Füzuliyə də eyni dildə layla çalan ananın övladları.*

Sinan Səid Bağdadda nəşrinə müvəffəq olduğu «Ərəb ölkələri haqqında Azərbaycan nəğmələri» kitabında Əta Tərzibaşının sözlərini təsdiq edir: «İraqda yaşayan türkmanlarla azərbaycanlılar qanbirdirlər». Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, Azərbaycan dili kimi, onun Kərkük dialekti də Orta Asiya türkmənlərinin dilindən fərqlənir. Kərkük dialekti və folkloru üzərində apardığımız tədqiqatlar da deyilənləri təsdiqləyir.

Xalq şairi Rəsul Rza ilə çap etdirdiyimiz «Kərkük bayatıları»ndan (1968) başlamış «Arzu-Qənbər» dastanı (1971), «Kərkük mahnıları» (1973), «Kərkük atalar sözləri» (1978), «Kərkük tapmacaları» (1984), «İraq – Kərkük bayatıları»

(1984) kitabları ilə tanış olan oxucular da görürlər ki, nə dilimiz, nə də adət-ənənələrimiz arasında elə bir fərq yoxdur. Təsadüfi deyildir ki, mülahizələrində adətən çox ehtiyatlı olan mərhum professor Məmməd Hüseyin Təhmasib: «Kərküklülərlə biz azərbaycanlılar arasında ya heç bir fərq yoxdur, yaxud da çox çüzdür» – deməkdən çəkinməmişdir. İraqda olmuş akademik Ə.Əlizadə də onların azərbaycanca danışdıqlarının şahidi olmuşdur: «Türkman adlandırılan əhalinin danışığı Azərbaycan dilindən o qədər də fərqlənmir».

İlk baxışda adi görünən bir dil faktını da qeyd etmək yerinə düşərdi.

Əkrəm Cəfər Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən danışarkən göstərir ki, «banlamaq» sözü bu dildən başqa heç bir türk dilində işlənmir. Maraqlıdır ki, həmin sözə Kərkük dialektində də təsadüf olunur.

Başqa bir misal. Dilçilərdən P.Melioranski, M.Şirəliyev, N.Baskakov, A.Şerbak, H.Mirzəzadə, Ə.Nəcib, Ə.Orucov, Y.Şirvani təxminən XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində hazırlanmış «İbn-Mühənnə lüğəti»ndən danışarkən – əsər qədim Azərbaycan dilində olduğuna görə – onun ya İraq ərazisində, ya da müasir Azərbaycan ərazisində yazıldığını qeyd edirlər.

Həmin lüğətdə *arşınlamaq, baldız, bacanaq, ağıl (malqara üçün yer), baxışmaq, bərk, beşik, belbağı, boşalmaq, buyurmaq, davar, iraq, ismarlamaq, qardaş, qanalıçı, kərki, kirşan, qoduq, laçın, mərcimək, qusmaq, sinir, süngü* və s. kimi külli miqdarda indi də Azərbaycan ədəbi dili və Kərkük dialektində müşahidə edilən sözlərə rast gəlinir.

Bəs əsrlər boyu yad xalqlar əhatəsində qalan, ana dilində təhsil ocağı olmayan bu elat doğma dilini necə mühafizə edə bilmişdir?

Bu suala kərküklü Səid İrmaq «Qardaşlıq» dərğisinin 1962-ci il 5-ci nömrəsində cavab vermişdir. O yazır: «Vətən torpağı kiçilib, genişlənə bilər, tamamilə əldən çıxarılabilir, sərhədləri tükənə bilər, tarixi təhrif edilə bilər. Hətta şən və şə-rəfi tapdalana bilər, dini dəyişdirilə bilər, lakin bir şey dəyiş-

mir – qalan bu tək varlıq ana dilidir».

Tədqiqatçının dediyinə yalnız onu əlavə edə bilərik ki, İraqda ziyalı və qeyri-ziyalı bir çox ailələrdə böyük və kiçik məclislərdə oldum, lakin heç bir yerdə başqa dildə danışan. kərküklüyə rast gəlmədim. Ana dilinə olan münasibət, dərin məhəbbət özünü bariz şəkildə göstərirdi. Elə bil S.İrmağın «Bir millətin ən ümdə varlığı ana dilidir» kəlamı urəkləri fəth etmişdi. Kərkük folklorundan xəbərdar olan bütün tədqiqatçılar onun zənginliyinə heyran qalır, bunun sirrini xalqın öz doğma dilini göz bəbəyi kimi qorumasında görürlər.

Ayaz Vəfalı Kərkük bayatlarına həsr etdiyi «Həsərət nəğməsi» məqaləsində bu həqiqəti dərinləndirən deyir:

**Mən dilimnən vaz keçməm
Olursam dilim-dilim –**

bayatısını göstərmiş və haqlı olaraq: «Xalqın bu qətiyyətinə şübhə etməyə haqqımız yoxdur» – qənaətinə gəlmişdir.

İraqda dövlət dili ərəb dilidir. Məhz buna görə də kərküklülərin öz dilində, qəzet, jurnal, kitab çap etdirmələri çətinlikdir. Lakin bu çətinlik gərgin əmək nəticəsində aradan qaldırılır. İndi Kərkük ziyalıların öz hesablarına çap etdirdikləri onlarca gözəl kitabları vardır. Görkəmli alim Əta Tərzi-başının üçcildlik «Kərkük xoyrat və maniləri», «Kərkük havaları», «Kərkük əskilər sözü», «Arzu-Qənbər» dastanı, iki-cildlik «Kərkük şairləri», Hafiz oğlu Molla Sabirin «Kərkük müntəxab xoyratları», «Kərkük şairlərindən Faiz və Safi arasında müşare», Şakir Sabir Zabitin «Kərkükdə ictimai həyat», «Atalar sözü», «Bayat əşirəti haqqında tarixi araşdırma», «İraq türkmənlərinin tarixi vardır», Məhəmməd Sadiqin «Düşüncələrim», «Coşğun duyğularım» və başqa müəlliflərin qələmindən çıxan «Yaralı Kərkük», «Şəhidləri anarkən», «Ərbildən bir səs», «Səs sənətkarlarımız», «Sevilən manilər», «Gənc ədəbiyyatçılarımız», «Kuzəçi oğlunun xoyrat və bəstələri» kitabını buna misal göstərmək olar.

Doğrudur, 1958-ci il inqilabı İraqda yaşayan azərbay-

canlıların da siyasi, ictimai və ədəbi həyatında əlamətdar hadisə oldu. 1959-cu ilin fevralında İraq radiosunun türkman bölməsi yaradıldı.

1968-ci il iyul inqilabından sonra isə İraqda yaşayan azərbaycanlılara mədəni hüquqlar verildi. Bir il sonra yanvarın 21-də ölkənin İnqilabi Rəhbərlik Şurası yeddi bənddən ibarət tarixi qərar qəbul etdi. Həmin qərar aşağıdakıları nəzərdə tuturdu; türkmanların yaşadığı ərazidə ibtidai siniflərdə tədris ana dilində aparılsın, bütün məktəblərdə izahat vasitələri də ancaq ana dilində olsun, Maarif Nazirliyi nəzdində türkman dilinin tədrisinə rəhbərlik üçün komitə yaradılsın, türkman ədiblərinə öz ittifaqını yaratmaq imkanı verilsin, onlara əsərlərini nəşr etdirməkdə köməklik göstərilsin, bacarıq və istedadlarını daha da artırmağa şərait yaradılsın, yaradılacaq Yazıçılar İttifaqı İraq Ədiblər İttifaqı ilə əlaqələndirilsin, Mədəniyyət Nazirliyi nəzdində Türkman Mədəniyyəti Komitəsi yenidən təşkil edilsin; türkman dilində həftəlik qəzet və aylıq jurnalın nəşrinə başlansın. Kərkük televiziyasında türkmanca verilişlərin sayı artırılsın.

Verilmiş mədəni hüquqlardan lazımınca istifadə etməyə başladılar. Lakin kiçik xalqın dərdi böyük olarmış... İbtidai məktəbi ana dilində bitirən şagirdlər təhsillərini davam etdirəndə ərəb dilini bilmədiklərinə görə çətinliklərlə qarşılaşdılar. Başa düşdülər ki, orta məktəbi öz dillərində bitirsələr də, bütün ali məktəblər ərəb dilində olduğundan ali təhsil almaqda problemlərlə qarşılaşacaqlar. Odur ki, könüllü olaraq məktəblərdə təhsilin ərəbcə aparılmasına keçdilər. Bununla belə, nəzərdə tutulmuş başqa mədəni tədbirlərin lazımınca həyata keçirilməsini davam etdirdilər. Tezliklə, həftəlik «Yurd» qəzeti çıxmağa başladı. Qəzetin 1970-ci il 17 iyunda çıxan birinci nömrəsi böyük bayram kimi qarşılandı. Yazıçılar İttifaqı fəaliyyətə başladı. Mədəniyyət Nazirliyi nəzdində «Türkman Mədəniyyət Komitəsi» yenidən təşkil edildi. Radio və televiziya ana dilində verilişlərin sayı artırıldı. Həmin verilişlərin bəzisi bizim şifahi xalq ədəbiyyatına, yazıçı və şairlərimizə həsr edilir. C.Məmmədquluzadənin «Poçt

qutusu»nun çox həzin radio verilişi indi də qulağımda səslənir. Radionun işçisi Nihad Alçunun xahişi ilə S.Vurğun, S.Rüstəm, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə haqqında məqalələr hazırladım. V.Mayakovski və R.Rzanın yaradıcılığına həsr etdiyim böyük məqalədə isə söhbət sərbəst şeirdən gedirdi. Nihad Alçun həmin yazıları radioda özü oxudu.

Şair R.Kərimlinin göndərdiyi kitabları – S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə və Q.Qasımzadənin kitablarını «Qardaşlıq» nadisinə verdim. İraqa ikinci və üçüncü səfərim zamanı apardığım kitabları isə onların təzə yaradılmış Yazıçılar İttifaqına və ziyalılara hədiyyə etdim. Bundan sonra «Qardaşlıq» jurnalında, radionun «Dərədən-təpədən» rubrikalı verilişində yazıçı və şairlərimizə geniş yer ayırırdılar. Qabilin «Nəsimi» poeması haqqında «Qardaşlıq» jurnalında (№1-2, Bağdad, 1973, səh 34-35) böyük yazı ilə çıxış etdim. Şairin şəkli ilə veriyim bu yazı rəğbətlə qarşılandı. Rza Dəmirçi mənə xəbər verdi ki, «Qardaşlıq» nadisində mənimlə görüş təşkil edirlər. Xahiş etdi ki, Azərbaycan şairlərinin ürəyimə yatan şeirlərindən onlara oxuyum. Görüşə xüsusi hazırlaşdım. Nə yaxşı ki, orta məktəbdə yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığı əsaslı surətdə keçilir. Universitetimizi qızıl medalla bitirmiş, Əliş Əyyubovun uşaqlıqdan məndə ədəbiyyata aşılacağı məhəbbət öz işini gördü. Nizaminin «Kərpickəsən qoca»sından başladım. Nəsimi və Füzulidən də şeir dedim. Vaqifin «Durnalar», «Vidadi ilə Vaqifin deyişməsi» və başqa şeirləri, Q.Zakirin bir satirik şeirini söylədim. Aşıq Ələsgərdən bir qoşma dedim. M.Ə.Sabirin «Əzrailin istefası» şeirini oxuyanda hamı əlini əlinə vurub güldü. Xahiş etdilər ki, şeiri bir də oxuyum. Məlumdur ki, M.Ə.Sabir bu şeirində bəzi naşı təbibləri tənqid atəşinə tutur... Əzrail istefaya çıxmağı barədə ərizə verir. Ərizədə göstərir ki, o bir nəfər ölməlinin canını alınca, həkimlər neçə-neçə ölməməli adamın axırına çıxırlar. Günahı da qoyurlar onun boynuna. Şeiri oxuyub qurtaranda yenidən gülməyə başladılar. Hətta gözlərindən yaş gələnər də oldu. Sən demə Bağdadın ən böyük xəstəxanası – «Tibb şəhərçiyi-

nin baş həkimi də əyləşənlər arasında imiş. Bu arada onun sağlığına bədə qaldırdılar. Sonra yenə mənə söz verildi. S.Vurğunun «Azərbaycan», «Partiyamızdır», «Şair, nə tez qocaldın sən», «Gülə-gülə» şeirlərini, «Vaqif»dən və «Komsomol poema»sından parçaları əzbər dedim. R.Rzanın «Lenin», S.Rüstəmin «Ana və poçtalyon», M.Rahimin «Leninqrad göylərində» əsərlərindən bildiyim parçaları da əzbər söylədim.

Bəxtiyar Vahabzadədən də bir neçə şeir dedim. «Qardaşdır xeyirlə şər bu dünyada»və «Qara saçlar, ağ saçlar» şeirlərini çox bəyəndilər. N.Xəzridən də şeirlər dedim.

«Ədəbiyyat və inçəsənət» qəzetinin oraya apardığım nüsxəsindən Q.Qasımzadənin «İnsan min il yaşardı» şeirini təkrar oxumağımı xahiş etdilər. H. Hüseyinzadənin «Yolda» poemasından bir parça və «Sən niyə qocaldın, ay Mirzə dayı» şeirini, C.Novruzdan «Gözümün önündə qocalır anam», T.Bayramdan «Qadın» və «Vağzalılı çalınır» şeirlərini oxudum. Çox maraqla dinlədilər. N.Həsənzadənin:

**Məhəbbət... nə deyim o ülvi ada,
Hamıya bir gözlə baxmayırsan da,
Birinə ömür-gün yoldaşı verir,
Başqa birisinə göz yaşını verir! –**

bəndini oxuyanda oturanlar arasında böyük canlanma baş verdi. Çoxları cavanlıqlarını, keçən günləri yada saldılar. Fürsətdən istifadə edib: «İstəyirsiniz tovuzlu aşıq Mikayıl Azaflıdan da məhəbbət şeirləri oxuyum» – dedim.

– Bəlkə o dediyin aşıq bizim tuzludur, – kimsə dilləndi. (Onlar Tuz Xurmatu qəza mərkəzində yaşayanlara tuzlu deyirlər – Q.P.)

Hamı ürəkdən güldü.

Əziz oxucu, əlimizdəki kitab çıxandan çox sonra məlum oldu ki, Kərkük elləri arasında Azafılı oymağı da varmış. Azafılılar oraya Azərbaycandan köç edibləmiş: «Azafılı oymağının soyu Türkman Bayat soyuna dayanır. Çox saydakı

tarixi qaynaqlardan görünür ki, bu oymağın övladları 500 il öncə Azərbaycandan köç etmişlər» (Bax: Avukat Habib Hürmüzlü, prof. Dr. Ekrem Pamukçu. İrakta Türkmən boy və oymakları, Ankara, 2005, s.61).

Onların təkidlə Azaflıdan şeirlər oxu, görək o, necə şairdir – demələrini də sonralar anladım. El şairinin:

**Qüdrətindən həyat, aləm yarandı;
Bahar qızlı təbiətdi məhəbbət.
Cazibəsi yeri göyə bağlayıb.
Möcüzəli ziyarətdi məhəbbət –**

bəndi ilə başlanan «Məhəbbət» və «Gözlərim» şeirlərini oxudum. Nədənsə bu şeirləri təhlil etdilər.

**Səbrim tükənibdi səbr eyləməkdən,
Yorulub baxmaqdan yola gözlərim.
Bir səni axtarır, bir də gəncliyi
Boylandığıca sağa-sola gözlərim –**

bəndi daha çox xoşlarına gəldi. Mənə təşəkkür edərək şairlərimizin şəninə badə qaldırdılar.

Həmin görüşdən sonra mənə münasibət tamamilə dəyişmişdi. Ondan sonra «Qardaşlıq» nadisində keçirilən bütün yığıncaqlara, görüş və müsamirələrə dəvət olunurdum.

Yeri gəlmişkən deyim ki, kərküklülər bizim musiqimizi də çox sevirlər. Maqnitofon lentləri və dəftərimdə etdiyim qeydlər xatirələri təzələməkdə köməyimə gəlir.

...1966-cı il aprelin 1-də axşamüstü Kərkükdə «Qızıl Arslan» mehmanxanasında oturub söhbət edirdik. Toplaşanlar arasında məşhur müğənni Əbdül Vahid Kuzəçi oğlu, Böyük Hafiz oğlu Molla Nurəddin, Məhəmməd İzzət Xəttat, Mövlud Taha Qayaçı, Əhməd Otraqçı oğlu, Rəmzi Köprülü və başqaları vardı. Söhbət musiqidən düşmüşdü. Molla Nurəddin dedi: «Biz Azərbaycan musiqisini, Azərbaycan ədəbiyyatını çox sevirix. Hər vaxt Baku radiosunu dinlərix.

Çünki dilimiz birdi. Heç fərq etməz. Bəzi şivə fərqləri var».

Onun dediklərini lentə yazdım. Nədənsə ürəyimə gəldi ki, bəlkə mənim könlümü xoş etmək üçün belə deyir. Tezliklə səhvimi başa düşdüm. Onlar xərqlə S.Vurğunun «Azərbaycan» və «Gülə-gülə» şeirlərinə bəstələnmiş Azərbaycan mahnılarını oxudular. Sonra isə «Gülə-gülə» mahnısını məni vələh edən bir tərzdə ifa etdilər. Məlum oldu ki, Ə.Kuzəçi oğlu şeirə musiqi bəstələmiş, elə həmin ildə çıxan «Kuzəçi oğlunun xoyrat və bəstələri» (Kərkük, 1966) kitabına daxil etmişdir. Elə oradaca mahnını lentə aldım. Həmin lenti bu gün də ən əziz xatirə kimi saxlayıram.

Şeirdə bir-iki kiçik dəyişiklik olduğunu qeyd etdim:

«*Dedim bizə dost olaydın*» – əvəzinə «*Dedim mənə yar olaydın*»; axırını bənddə:

**Gəldi tərlan ömrümüzün
Səhər vaxtı gülə-gülə –**

əvəzinə

**Gəldi bahar ömrümüzün
Səhər vaxtı gülə-gülə;
Gülə-gülə, gülə-gülə,
Bülbül qonub qönçə gülə;
Gəldi bahar ömrümüzün
Səhər vaxtı gülə-gülə! –**

şəklində işlənməsi.

Hiss etdim ki, şeiri əzbər bildiyimə təəccübləndilər. Mən mahnını onlarla oxumadığıma görə güman edibləmiş ki, şeiri əzbər bilmirəm. Zarafatla dedim:

– Baba (bu, onlarda müraciət formasıdır). S.Vurğun sizin şairdir, yoxsa bizim?!

– Fərqi yox, baba. O, həm sizin, həm də bizimdir" – Əhməd Otrəqçı oğlu dedi və S.Vurğuna həsr etdiyi şeiri avazla oxudu:

**Bu sular durğun-durğun,
Mən səni gördüm yorğun.
Kərkükdən salam olsun,**

Tək şair Səməd Vurğun.

Əhməd Otrəqçı oğlu şeiri S.Vurğunun ona bağışladığı «Seçilmiş əsərləri»ndəki ağsaçlı, yorğun-yorğun baxan şəklinin təsiri altında yazmışdı. Şairin şeirlərini tamam oxuyub, bəzilərini əzbərləmişdi də. Sonralar Əta Tərzibaşı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Məhəmməd Xurşid, Mövlud Taha Qayaçı, Bahəddin Salehi və başqaları da bizim əlifbanı öyrənib, Azərbaycandan göndərilən kitabları sərbəst oxumağa başladılar. Bahəddin Salehi mənə göndərdiyi məktubları da bizim əlifbada yazırdı.

Həmin axşam «Qızıl Arslan» mehmanxanasında qalmaq mənə qismət olmadı. Hamı istəyirdi ki, onlara qonaq olum. Bağdaddan Kərkükə Rəmzi Köprülü ilə gəldiyimə görə onlara getməyi qərara aldım. Lakin əvvəlcə görkəmli şair, 80 yaşlı Məhəmməd Sadiqin görüşünə getdik.

Çox mehriban, söhbətçil adam olan bu qocaman şair «Düşüncələrim» (1956) və «Coşğun duyğularım» (1964) kitablarından şeirlər dedi. 1912-ci ildə vəfat edən şair Mahmudun – hicri Dədənin xatirəsinə həsr etdiyi şeiri oxudu. Onun yaddaşına heyran qaldım. Kim deyə bilərdi ki, bir il sonra 1967-ci ilin iyulunda bu böyük şair də dünyadan köçəcək! Nə yaxşı ki, şairin bütün dediklərini lentə köçürüb bu gün də saxlayıram. Şair, Molla Nəsrəddindən yeddi lətifə danışıdı. Bayatılar, atalar sözləri və nağıllardan söz açdı. Tərcümeyi-halını danışıdı.

... Şairlə Hüseyn Əli İsmayıl oğlunun çayxanasında söhbət edirdik. Hamı bizim başımıza toplaşmışdı. Əhməd Otrəqçı oğlu, mənim Bakıdan olduğumu, Kərkük dialekti və folkloru üzərində tədqiqat apardığımı dedi. Əhməd Otrəqçı oğlu, Mövlud Taha Qayaçı, Rəmzi Köprülü və mən şairin əlini öpüb ayrılanda Hüseyn Əli İsmayıl oğlu dedi; «Get oğlum, yaradan sənə yar olsun! Mənim dilim uğrunda çalışırsan (Kərkük şivəsi – Q.P.). Ölməyəydim, dil uğrunda öləydim».

Bu, Kərkük dialekti üzərində iş aparandan bəri birinci

mükafatım idi.

Rəmzigilə gələndə orada xeyli adamın toplandığını gördük. Şirin söhbət etdik. Bir azdan Rəmzinin nənəsi dedi:

– Qudurasay Rəmzi. Bu Bakudan kəlip deyirsəy?! (Altun Köprü şivəsində belə danışrlar – Q.P.) İnanmam. Bu oğlum kərküklüdü.

Hamı güldü. Sonra bayatı, atalar sözləri, Molla Nəsrəddin lətifələr, nağıllar danışdılar. Rəmzinin nənəsi xoş avazla ağılar oxudu. Onlar buna *sazlamaq* deyirlər:

**Gedirəm ögüm dağdı;
Gör nə səfali bardı.
Ölüncə çəkəcəğəm bu dərdi,
Nə gərtə canım sağdı.**

**Bu dağda məni;
Ovçu, bu dağda məni.
Özüy baş aldıy getdiy,
Qoyduy bu dağda məni.**

**Ay çıxdı, dalda durdu;
Gör nə xəyalda durdu.
İstədim görüşəgin,
Fələk arada durdu.**

**Dam başında sərçələr;
Biri birin parçalar.
Gedib böyük ağalar.
Qalıp xurda beçələr.**

Elə oradaca Tisinli Əbdül Əmir məni heyrətə gətirən «Ana və oğul» əfsanəsini danışdı. Əfsanəni lentə yazdım. Övladı olmayan bir gəncin arvadı, onu yoldan çıxarır; anasının ürəyini gətirməsə uşağı olmayacaq – deyir. Naəlac qalan gənc, anasını öldürür... Bu əfsanə bir az başqa şəkildə bizdə də mövcuddur. Lakin Kərkük variantı, mənəcə, daha güclü,

daha təsirlidir: Əfsanəni hər hansı bir ananın adı ilə bağlayır, onun adından danışirlar. Əfsanə mütləq:

**Öz nənəm;
Qəlbi dolu köz nənəm;
Yad ağlar, yalan ağlar,
Qoy arlasın öz nənəm –**

bayatısı ilə başlayır.

Səhərisi gün Kərkük şəhərini gəzdik. Kərkük barədə yuxarıda hərtərəfli danışdıgımızdan, burada bəzi görüşlərdən söz açmaqla kifayətlənəciyik.

İlk görüşümüz el şairi Mustafa Gök Qaya ilə oldu. Kiçik bir mağazası vardı. Məktəb ləvazimatı və İraqda azərbaycanca çıxan kitabları satırdı. 1911-ci ildə anadan olsa da, yaşına görə cavan görünürdü. Uşaqlıqdan toylarda «Aşıq Qərib», «Əsli və Kərəm», «Leyli və Məcnun», «Arzu-Qənbər», «Tahir və Zöhrə» dastanlarını eşidib ədəbiyyat maraqlısı olduğunu söylədi. 1963-cü ildə «Yaralı Kərkük» adlı şeirlər kitabını çap etdirib. Kitab aşağıdakı bayatı ilə başlayır:

**Ay çıxdı, ayaz oldu;
Su əndi, dayaz oldu.
Gənc ömrüm ümid gözlər,
Saqqalım bayaz oldu.**

Burada yaradıcılığına və şəxsiyyətinə çox hörmət bəslədiyim gənc şair Fərrux Həsəməddinlə rastlaşdım.

Bağdadda Fərruxla, demək olar ki, hər gün görüşürdük. Uşaqlıqdan o da yetim qalmışdı. Söz-söhbətimiz tuturdu. «Gənc ədəbiyyatçılar» kitabında çap olunan bayatılar onun yaxşı şair kimi yetişəcəyinə ümid verirdi:

**Necə dağlar;
Qarşıda necə darlar.
Yetim yanağı bilir**

Göz yaşı necə dağlar.

**Al, çax fələk,
Silahın al, çax fələk;
Namərdə meydan verdin, –
Namərddən alçaq fələk.**

«Gənc ədəbiyyatçılar» kitabında Nəzihə Həsəməddinin adına dərc edilən bayatılar da Fərruxundur. Fərruxun bacısı olan Nəzihə onda çox kiçik idi. Bayatıları Nəzihənin adına ona görə veriblər ki, qızlar oxusunlar, onlarda ədəbiyyata, yazıb-yaratmağa həvəs oyansın. Çünki yazıb-yaradan yeganə qadın şairləri Nəsrin Ərbildir. İstedadlı şairə ana dili ilə bərabər bir neçə başqa dil də bilir. Səhhəti zəif olduğundan şikayətli şeirləri çoxdur. Onlar bəzən Məhsətinin şeirlərini andırır:

**Əriyib axşama qarışarkən gün,
Dura bilirmisən həp eylə gülgün.
Həyat bağçasından daha bir gül də, –
Bitməmiş son dəmi bu fani ömrün.**

Nəsrin Ərbilin bir çox şeirinə Kuzəçi oğlu və başqaları musiqi bəstələmişlər. Kuzəçi oğlunun «Xançı» mahnısı isə dillər əzbəri olmuşdur:

**Nə qürbətdə gəzdim, nə də yoruldu;
Nə dərdim söylədim, nə də soruldu.
Sirrimi deyəcək bir səni buldu,
Mən kəndi yurdumda qəribəm, xançı.**

**Sənə anladacaq dərdlər çox məndə,
Güllərim dərildi təzə gülşəndə;
Artıq qaranlıqdan bəhs etmə sən də,
Əzəldən bu zülmət nəsibim, xançı**

**Nə qədər anlatsam yenə ruhum boş,
Vaz keç məndən xançı, qürbətlərə qoş.
Təsəlli yox mənə, burax başı boş,
Mən kəndi yolumu seçmişəm, xançı.**

O gün Məhəmməd İzzət Xəttat, Məhəmməd Xurşid Daquqlu, İbrahim Bayraqdar, Əhməd Otracçı oğlu, Mövlud Taha Qayaçı, Rəmzi Köprülü, Bahəddin Salehi, Fərrux Həsəməddin və başqaları ilə Kərkükü gəzdim. Onu iki yerə bölərək dəli-dolu axan Xasa çayı böyüklüyünə görə bizim Kür çayını andırırdı. Kərkük qalası isə İcərişəhəri yada salırdı. Kərkük bazarı da çox xoşuma gəlirdi. Həmin axşam Əbdül Vahid Kuzəçi oğlunun, və bələdiyyə idarəsinin məsul işçisinin qonağı oldum. Kuzəçi oğlu oxuduğu bütün mahnıların lentini və 1966-cı ildə çap etdirdiyi «Kuzəçi oğlunun xoyrat və bəstələri» kitabını mənə hədiyyə etdi. Kitabı vərəqlədikcə qəlbim dağa dönürdü. Bir çox mahnıların Azərbaycan şairlərinin sözlərinə yazıldığı və ya Azərbaycan xalq mahnısı olduğu göstərilirdi: «Ollam boyuna qurban», «Ay qız mənə bax, bax», «Layla balam, a layla», «Vəfasız», «Gülə-gülə», Təbrizli Əlinin sözlərinə yazılmış «Kərküklü sevgilim», «Bir samovar almışam, silənim yoxdu» və s. Bəziləri isə «Əski mahnılar» adı altında çap olunub: «Yeri, yeri, yeri küsmüşəm sənnən», «Bu xal nə xaldı», «Evlərinin önü yonca», «Gözələ bax, gözələ». Bu mahnılar həm onlarda, həm də bizdə qədimdən ifa olunmuşdur.

Səhərişi gün Kərkükün 45 km şimalında yerləşən Altun Köprü qəsəbəsinə getdik. Böyük Zab çayı, bu nahiyə mərkəzini iki yerə bölür: böyük yaxa, kiçik yaxa. Çayın üzərindən Altun Köprü keçir. Mənzərəli Altun Köprü dağ döşündədir. Bizdə olan başlıca meyvələr: alma, ərik, üzüm, nar, gavalı, alça, giləs və s. burada da yetişdirilir; qarpızı, pomidoru və xiyarı adla deyilir.

Məhəmməd Xurşid Daquqlu, «Qardaşlıq» jurnalında (mart, 1965) Altun Köprünün adı barədə belə qənaətə gəlir ki, xalq qızıl pul yığıb hökumətə verir ki, körpü tikilsin. Kör-

pü tikiləndən sonra isə onun böyük əhəmiyyətini nəzərə alıb körpüdən qızıl halqa asıblarmış. Məhz buna görə də körpü «Altun Köprü» adlandırılır. Ətraf yerlər də onun adı ilə bağlıdır.

Qəsəbəni gəzdik. Hamı mənim Azərbaycandan olduğumu bilib böyük maraq göstərir, hər cür suallar verirdi.

Rəmzinin nənəsigilə xeyli adam toplaşmışdı. Gecədən xeyli keçənə qədər söhbət etdik. Çoxlu nağıl, lətifə, atalar sözləri, inanclar, bayatılar eşitdim. Adət-ənənələrdən danışdılar. O axşamkı söhbətləri doxsan dəqiqəlik iki lentə yazdım.

Mən Altun Köprüdə də İraqda yaşayan qardaş-bacılarımızın bizə olan sonsuz məhəbbətini bir daha dərindən duydum və onların mətanətinə, dəyanətinə, doğma Azərbaycan dilini göz bəbəyi kimi qorumalarına heyran qaldım.

Laylanın şirin dadı, Beş min yad dilə dəyər –

deyən bu elatın səmimiyyətinə inandım. Oradan Bağdada, Bağdaddan da 1966-cı il may ayının əvvəllərində vətənə yola düşdüm. Bakıya gələn kimi radionun «Qitədən-qitəyə» verilişində Kərkük folkloruna, musiqisinə, elm adamlarına və s. həsr olunmuş silsilə verilişlər təşkil etdim.

Tezliklə Bağdadda yarıərəb, yarıazərbaycanca çıxan həftəlik «İraq» qəzetinin 11 iyun 1966-cı il tarixli nömrəsini aldım. Gözlərimə inanmadım. «Bakı radiosundan türkman folkloru haqqında veriliş» başlığı altında yazı verilmişdi:

«May ayının 28-də Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev Azərbaycan radiosunda çıxış etmişdir. O, maraqlı söhbətində İraq türkman müğənni və alimlərindən, elm adamlarından danışmışdır. Paşayev İraq türkman xalq ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatını müqayisə etmişdir. O, haqqında danışdığı müğənnilərin ifasında mahnılar vermişdir. Söhbətində qeyd etdiyi kimi, İraqı ziyarət etmişdir. Paşayev Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat

İnstitutunun dissertantıdır».

Məqaləni oxuduqca sevinirdim. Sevincimə səbəb İraqda yaşayan qan qardaşlarımızın Azərbaycan radiosuna daim qulaq asmaları idi.

Bundan sonra əlaqələrimiz daha da artdı. «Qardaşlıq» jurnalında, «Yurd» qəzetində R.Rza, M.Təhmasib, A.Zamanov, A.Vəfalı və bu sətirlərin müəllifinin yazıları çıxdı. Şakir Sabir və Ə.Bəndəroğlu Bakıya gəldilər. Bizim evdə də qonaq oldular.

Düzünü deyim ki, mənim İraqa üçüncü (1972 – 75) səfərim əvvəlkindən tamamilə fərqləndi. Məni bu dəfə Kərkükdə və başqa yerlərdə doğma övlad kimi qarşıladılar. Şakir Sabir, Ə.Bəndəroğlu, Sinan Səid və başqalarının evində dəfələrlə qonaq oldum. «Qardaşlıq» jurnalı və «Yurd» qəzeti redaksiyası, kərküklülərin «Yazıcılar İttifaqı» doğma yerlərə çevrildi.

İraqda olarkən mənə bir çox xoşbəxtliklər üz verdi. Onlardan biri böyük alim, görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı ilə olan görüşlərim idi. Onun qiymətli məsləhətləri Kərkük dialekti və folkloru üzərində tədqiqat apararkən doğru yolla getməyimə kömək etdi.

Həmin xoşbəxtliklərdən biri də Ə.Bəndəroğlu ilə azərbaycanlıların yaşadığı Tus (Duz da deyirlər) Xurmatuda Nəsiminin böyük həcmli Divan nüsxəsini tapmağımız oldu. Tus Xurmatu Bağdad tərəfdə – Kərkükün 75 kilometrliyində qəza mərkəzidir. Sağ tərəfi dağlıq, sol tərəfi səhra olan Tus Xurmatuya Ağsu çayı xüsusi gözəllik verir.

Nəsiminin yüz yaşlı Heydər babadan əldə etdiyimiz İraq Divan nüsxəsi üzərində Ə.Bəndəroğlu ilə altı ay birgə işlədik. Başqa Divan nüsxələri ilə müqayisə apardıq, «Yurd» qəzetində məqalələrlə çıxış etdik. Lakin işin gedişi göstərdi ki, əldə etdiyimiz Divan nüsxəsi haqqında qəti söz demək üçün topladığımız materiallar kifayət deyildir. Buna görə də mən «Yurd» qəzetində «Nəsimi divanı və biz» adlı yazı ilə çıxış etməli oldum: «Bir neçə say öncə «Yurd» qəzetində Nəsimi Divanının İraq nüsxəsinin tapılmasını demiş və həmin

nüsxə əsasında Əbdüllətif Bəndəroğlu ilə mənim bu nüsxə haqqında kitab yazacağımızı vəd etmişdik. İşimin çoxluğu üzündən və istənilən qədər material olmaması səbəbindən bu işdən mən vaz keçdim. Biz Bəndəroğlu ilə bu Divan nüsxəsi haqqında fikir mübadiləsi apardıq və bu nüsxənin üzünü kiril (rus) əlifbası ilə köçürdük. Ancaq işə başlamadıq. Hər kəs ayrıca işinə başlaya bilər. Güman edirəm ki, Əbdüllətif Bəndəroğlunun yapacağı Nəsimi kitabı İraq türkmənlərinə onların dilində yazan böyük şairin yaradıcılığını tanımaqda bir yardım olacaqdır. Bu yolda arxadaşım Əbdüllətif Bəndəroğluna müvəffəqiyyətlər diləyirəm» (Bağdad, «Yurd», 25 iyul 1973).

Qeyd edirəm ki, avqust ayında Əbdüllətif vəd etdiyi kitabı buraxdırdı. Lakin bu kitab həmin Divan nüsxəsi barədə tam məlumat verməməklə bərabər, bütün şeirləri əhatə etməmişdir.

Vətənə döndükdən sonra Nəsiminin İraq Divanını mövcud divan nüsxələri və çap olunmuş kitablarda gedən şeirlərlə müqayisə edib «Ulduz» jurnalında və «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində «Nəsiminin İraq Divanı və naməlum şeirləri» məqalələri ilə çıxış etdim. Düzü bu ağır və məsuliyyətli işə girişməkdən çəkinirdim. Ancaq mərhum şairimiz Rəsul Rzanın bir dəfə söhbət zamanı Nəsimi ilə əlaqədar nəsihətvari dediyi: «Bu möhtəşəm ədəbi-elmi abidənin gözəl, dəqiq, maraqlı və uzunömürlü yaranmasında bir kərpic qoynanın da, yüz kərpic qoynanın da zəhməti hörmət və təqdirə yad edilməlidir» – sözləri və nəsimişünas alim C.Qəhrəmanovun «Şairin gələcəkdə tapılacaq dolğun əlyazma nüsxələrində yeni-yeni əsərləri aşkara çıxarıla bilər» – fikri məni bu işə sövq etdi.

Nəticədə Nəsiminin indiyə qədər məlum olmayan on bir şeirini və eləcə də şairin yalnız bir əlyazmasında təsadüf edilən və buna görə də mübahisəli, tam mənasında dəqiqləşməyən, lakin Nəsimiyə aid olması ehtimal edilən 129 şeirdən 13-nü üzə çıxardım. Bu, İraqda yaxşı qarşılandı.

Nəsiminin İraq Divanı üzərində işləyərkən nəsimişünaslıqda qaranlıq qalan, hazırda Ermənistan SSR Nazirlər So-

veti yanında Qədim Əlyazmaları Elmi-Tədqiqat İnstitutu «Matenadaran» xəzinəsində, ərəb yazılı abidələri fondunda mühafizə edilən «Divani-Nəsimi» əlyazmasının (№517) harada üzünün köçürülməsini də aydınlaşdırdıq. İmadəddin Nəsimi əsərlərinin birinci cildində (1973) C.Qəhrəmanov əlyazmanın 1072 (1661)-ci ilin şəvval (oktyabr) ayında Hüseynəli ibn-Səfər Əli tərəfindən köçürüldüyünü və həmin nüsxənin 1113 (1701)-ci ildə Təbrizdə əldə olunduğu haqqında əlyazmanın üz qabığında qeyd olduğunu göstərir. Professor C.Qəhrəmanov davam edir: «Nüsxənin yazıldığı yer göstərilmişdir. Lakin katib özünün «Hacı Qəyyumlu camaatından olduğunu və Tusda məskən saldığını əlyazmanın sonunda qeyd edir. Fikrimizcə Tus şəklində yazılmış yerin adı ərəb qrafikasına əsasən «Tus» kimi deyil, Azərbaycan tələffüzünə əsasən «Tovus» (Tos) kimi oxunmalıdır. Doğrudur, «Tavus» (Tavus, Tovuz) sözü ərəb yazısına görə Tavus şəklində yazılmalıdır».

Tovuz rayonunda boya-başa çatdığımdan fəxr edərdim ki, Nəsiminin qədim Divan nüsxəsinin üzü, mənim doğma rayonumda köçürülmüş olaydı! Lakin həqiqət budur ki, görkəmli nəsimişünas alim C.Qəhrəmanovun söhbət açdığı Tus – İraqda azərbaycanlıların məskən saldığı Tus (danışıqda çox vaxt Tuz da tələffüz edirlər – Q. P.) Xurmatu Kərkük vilayətində qəza mərkəzidir.

Nəsiminin 1849-cu ildə üzü köçürülən Divan nüsxəsinin burada tapılması da deyilənləri bir daha təsdiqləyir.

Şübhə yoxdur ki, tədqiqatçılarımız İraqda yaşayan azərbaycanlıların keçmişi ilə ciddi məşğul olsalar Azərbaycan tarixi, Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatının indiyə qədər qaranlıq qalan bir sıra məsələləri aydınlaşa bilər.

Görüləcək işlər barədə düşündükcə Kərkükdə və bizdə işlənən «Tək əldən səs çıxmaz» atalar sözü qəlbimə hakim kəsilir.

Hər dəfə İraqdan qayıtdıqdan sonra kərküklü yazıçı və tədqiqatçılarla məktublaşardıq. İndi tarixə çevrilmiş həmin

məktublardan bəzisini oxuculara təqdim edirəm. Bu məktublar əkiz və doğma qardaşların, bir ananın övladlarının həsrət və möhnətindən, sevinc və məhəbbətindən söz açır.

«Kərkük. 12 mart 1970-ci il.
Sayın Qəzənfər Paşayev.

Zəhmət çəkib yazdığınız 19 fevral 1970-ci il tarixli məktubunuzu aldım. Şəxsim haqqındakı iltifatlı sözlərinizə və səmimi duyğularınıza görə təşəkkür edirəm, əzizim...

«Kərkük dialektinin fonetikasını» adlı dissertasiyanı müdafiə etməyinizə çox məmnun oldum. Sıcaq təbriklərimi qəbul et. Bu əsər bizə çox lazımdır. Bir nüsxəni lütf edib göndərməyinizi rica edirəm.

Rəsul Rzanın yazılarını çap edən «Qardaşlıq»ın nüsxələrini əldə etdiyim zaman göndərəcəyəm. Kəndisinə məxsusi salamımı bildiriniz.

Mənə göndərdiyiniz «Dədə Qorqud» kitabı ilə professor Dəmirçizadənin başqa kitabları çatmışdır, Təşəkkürlər edirəm. Ayrıca Azərbaycan Elmlər Akademiyasının elmi əsərlərində çıxan bayatı məsələlərinə həsr olunmuş məqaləyi də aldım. Bunları tədqiq etməyə hələ vaxt bulamamışam.

Önkü gün qardaşımız Abbas Zamanovun göndərmiş olduğu kitab ulaşmışdır. Mənim yerimə təşəkkür yetirməyi lütfən unutmayınız. Artıq işlərinizdə başarılar diləyirəm.

Qardaşınız Əta Tərzibaşı.»

«Əziz Əta bəy.

Yazdığınız məktubu aldım. Minnətdarlığımı qəbul etməyinizi təmənnə edirəm. Rəsminizə görə minnətdaram.

Əziz doktor, salamınızı həm Rəsul Rzaya, həm də Ab-

bas Zamanova çatdırdım. Çox razı qaldılar. Rəsul Rza onun məqaləsini çapa hazırladığınıza görə yenə də təşəkkürünü bildirdi və həmin nüsxələri ona göndərmənizi ümid etdi.

Sizə sevinc hissi ilə bildirirəm ki, sizin «Arzu-Qənbər» dastanı 1971-ci ilin lap əvvəlində çıxmaq üçün qəbul edildi.

Əsərin girişində sizin həyat və yaradıcılığınız haqqında 6-7 səhifəlik bir yazı vermək fikrindəyəm. Yazı hazır olan kimi sizə də göndərəcəyəm, oxuyub fikrinizi bildirərsiniz.

Dissertasiyamin bir nüsxəsini imkan olsa Sinan Səidlə sizə göndərəcəyəm. İndilik sizə iki bağlama kitab göndərirəm.

Birinci bağlama: 1. M.Şirəliyev (akademik) – Azərbaycan dialektologiyasının əsasları; 2. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri; 3. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti; 4. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel.

İkinci bağlama: 1. Prof. Dəmirçizadə – «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili; 2. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası; 3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi; 4. Dil və dilin fonetik vahidləri; 5. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu; 6. Prof. Nəsir Məmmədov – Dilçiliyin əsasları; 7. Prof. A.Qurbanov – Müasir Azərbaycan ədəbi dili.

«Dilçiliyin əsasları» kitabının 246-cı səhifəsində sizin sayınız göstərilib. Bu kitabın 1966-cı il çapında isə sizdən tam bir səhifə söhbət gedir. Kitabı tapan kimi sizə göndərəcəyəm.

Rica edirəm sizlərdə yeni nə çıxsasa mənə də bir nüsxə göndərin. «Qardaşlıq» jurnalını keçən il hər vaxt alırdım. İndi nədənsə göndərmirlər. Güzarınız düşsə onlardan xahiş edin, göndərsinlər. Hələlik bu qədər.

*Kiçik qardaşınız Qəzənfər.
Bakı, 3.IV.70.*

«Kərkük, 20 dekabr 1971-ci il.
Sayın doktor Qəzənfər qardaşım.

Məktubunuzla birlikdə göndərmiş olduğunuz «Kərkük havaları»nın müqəddiməsindən xülasə etdiyiniz bəhsi və beş nüsxə «Arzu-Qənbər» kitabını aldım, Təşəkkürlər edirəm. Bu kitabı hənuz tədqiq etmək fürsətini bulmadım. Təəssüratımı sizə soradan bildirəcəyəm. Hər halda bu uğurdakı qiymətli işinizi təqdir və məhəbbətlə qarşılayıram. Bu kitabın latın hərfləri ilə yazdığı çapından iki nüsxəsini poçta ilə adresinizə göndərdim.

Bir qaç gündən sonra əlinizə dəgər. «Kərkük havaları» kitabının giriş qismini müəyyən parçalarla Bakıda çap etdirmək istədiyiniz «Kərkük mahnıları» kitabınıza keçirməyinizə bu haşiyənin əlavə olunması şərtilə razıyam. «Bu məqalə Əta Tərzibaşının «Kərkük havaları» adlı kitabının giriş qisminin bir nüsxəsindən ibarətdir». Bu haşiyəni məqalənin birinci səhifəsinin aşağı tərəfində nəşr etdirməyinizi zəruri görməkdəyəm.

Əzizim, o məqaləni bir az da genişləndirsəniz çox yaxşı olardı.

Artıq yeni çalışmalarınızda üstün başarılar diləyirəm. Bu münasibətlə yeni ilinizi təbrik edir, gözlərinizdən öpürəm.

Qardaşınız Əta Tərzibaşı.»

«Çox hörmətli Əta bəy!

Belə qərara gəlmişdim ki, «Arzu-Qənbər» çapdan çıxana kimi sizə məktub yazıb qiymətli vaxtınızı almayım. Xalq şairi Rəsul Rza öz kitablarını sizə göndərməyimi rica etdi. Kitablari və məktubumu sizə göndərirəm.

Ancaq mənim sizə alnıaçıq məktub yazmaq vaxtım da yaxınlaşır. Belə ki, bir aya «Arzu-Qənbər» çapdan çıxar. Üç dəfə düzəlişini etmişəm. Axırınıcı dəfə basılmaq üçün mətbəyə göndərmişik. Ön söz sizə əvvəllər yazdığım kimi, sizin hə-

yat tarixinizə həsr olunmuşdur. Yazı «Bir ömürdən səhifələr» adlanır. Əlbəttə, sizin yaradıcılığınız da təhlil olunur.

Bəlkə bir-iki ilə «Kərkük atalar sözləri» kitabı da çıxdı. Düzü, gümanım azdır.

Əta bəy, 1972-ci ildə «Kərkük mahnıları» kitabı çıxmaldır. Öndə sizin «Kərkük havaları» kitabına yazdığınız 35 səhifəlik yazınızı yığcamlaşdırıb 10-15 səhifədə vermək fikrini bəyəndilər. Son söz sizindir. Əgər istəsəniz həmin yazını sizə göndərim, nə düzəlişiniz olsa edin və razılığınızı bildirin.

Sizin dialekt üzərində işimi azaltsam da, yenə də işləyirəm. «Kərkük dialektində səs artımı və səs düşümü» məqaləmi sizin mühakimənizə göndərirəm. Bu sahəni siz yaxşı bilirsiniz. Mən dissertasiyamda göstərmişəm ki, Kərkük dialektində səs artımı və səs düşümü hadisəsindən birinci danışan Əta Tərzibaşı olmuşdur. Bu fikri «Arzu-Qənbər»ə verdiyim girişdə də təsdiq edirəm.

Əta bəy, son vaxtlar Mövlud Taha Qayaçı və başqalarından məktublar alsam da, sizin haqqınızda məlumatım dəqiq deyil. İşləriniz necədir? İndi nə üzərində işləyirsiniz?

Mənim işlərim yaxşıdır. Rəsul Rza münasibətlərimizin daha geniş vüsət almasına çox çalışır. Onun üç kitabını sizə göndərirəm. Əgər şeirlərdən xoşunuza gələn olsa, «Qardaşlıq» dərgisində vermək yaxşı olardı.

Məktubumu burada sona yetirərkən sizə uzun ömür, cansağlığı, işinizdə yeni-yeni müvəffəqiyyətlər arzulayıram.

Səmimiyyətlə: sizin Qəzənfər.»
Bakı, 3 mart 1971. :

«Hörmətli Əta bəy!

Zəhmət çəkib göndərdiyiniz məktubu aldım. Latin hərfləri ilə çap etdirdiyiniz «Arzu-Qənbər» isə hələlik çatmayıb. Doğrudur, bu barədə doktor Abbas Zamanovdan eşitmişdim.

Əziz Əta bəy, mənə hər şeydən əvvəl «Arzu-Qənbər» kitabına yazdığım müqəddimənin sizə necə təsir bağışlaması və ümumiyyətlə, kitab haqqında fikriniz maraqlandırır.

Bəyim, mənə çapa hazırladığım «Kərkük mahnıları» kitabında sizin «Kərkük havaları» kitabınızdan götürdüyüm «Musiti həyatımıza toplu bir baxış» adlı gözəl elmi məqalənin getməsi burada böyük marağa səbəb olacaqdır. O ki qaldı məqalənin qısaldılmasına, mən də istəməzdim ki, orada qısaltmalar edilsin. Ancaq «Kərkük mahnıları» kitabı öz luyunda kiçik olduğuna görə giriş məqaləsini çox da geniş vermək olmaz.

Əta bəy, mən sizin məqalənin haradan götürüldüyünü vermək üçün notdan istifadə etməyi münasib bilmədim. Başqa yolla gedərək «Bir neçə söz» başlığı altında belə bir yazı verdim:

«Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitab İraq respublikasının şimalında yaşayan və son məlumata görə sayı yarım milyonu keçən (bax: «Qardaşlıq», №6, 1970) Kərkük xalqının mahnılarının az bir qismini əhatə edir. Kitab Əta Tərzi-başının 1961-ci ildə nəşrinə müvəffəq olduğu «Kərkük havaları», Əhməd Fikrinin «Sevilən mahnılar» (Kərkük, 1961), Əhməd Otraqçı oğlunun «Səs sənətkarlarımız» (Kərkük, 1964), müğənni Əbdül Vahid Kuzəçi oğlunun «Xoyrat və bəstələr» (Kərkük, 1966), «Ərbildən bir səs» (Kərkük, 1966) kitabları əsasında tərtib edilmişdir.

Əlbəttə, gözəl tədqiqat əsəri olan «Kərkük havaları»ni başqa kitablarla müqayisə etmək olmaz. Bu kitab bir çox məziyyətlərinə görə fərqlənir. Biz də «Kərkük mahnıları»ni tərtib edərkən həmin kitabdan daha çox faydalanmışıq. Əta bəy «Kərkük havaları» kitabına 35 səhifəlik giriş vermişdir. Həmin məqaləni, oxucuların marağına səbəb olacağını güman edərək, bəzi qısaltmalarla kitabda verməyi lazım bildik.»

Əziz Əta bəy, bəlkə bu il İraqda görüşmək bizə bir daha qismət oldu. Məsələ burasındadır ki, mənə yenidən İraqda işləməyi təklif etdilər. Böyük məmnuniyyətlə razılıq

verdim. Axı, dostlarla, tanışlarla görüşmək, doğma yerləri yenidən görmək kimin ürəyindən olmazdı.

Hələlik bu qədər.

Məktubumu sona yetirərkən sizə bu yeni ildə yeni-yeni müvəffəqiyyətlər, şəxsi həyatınızda xoşbəxtlik diləyirəm.

*Hörmətlə: qardaşınız Qəzənfər Paşayev.
Bakı, 20 yanvar 1972-ci il.»*

«Kərkük, 17 aprel 1972-ci il.

Hörmətli doktor Qəzənfər bəy!

Bundan bir ay öncə aldığım məktubunuzun cavabını işlərimin çoxluğu səbəbindən təxir etdimsə qüsura baxmayınız. Siz hər zaman könlümüzdəsiniz. Çapa hazırladığınız yeni əsərinizdən dolayı başarılar diləyirəm.

Qaynaq olaraq «Kərkük havaları» kitabımızdan başqa «Səs sənətkarlarımız», Əbdül Vahid Kuzəci oğlunun «Xoyrat və bəstələri», «Ərbildən bir səs» adlı kitablardan da istifadə edərkən diqqətli olmağınız vacibdir. Çünki bu kitablarda bizim nəğmələr arasına girən yabançı nəğmələr də vardır ki, bunlar bəstəkarlarımızın nəğmələri arasına qarışmışdır. Mən kitabıma sadəcə olaraq xalq nəğmələrini almışam.

İkinci məktubunuzda yazdığınıza görə «Arzu-Qənbər» kitabından 20-30 nüsxə daha göndərəcək idiniz. İndiyə qədər bizə ulaşmamışdır. İlk dəfə göndərdiyiniz bir qaç nüsxəyi arxadaşlara verdim. Lütfən mümkün olursa bu kitabdan heç olmazsa on nüsxə təhidli poçta ilə bizə göndərsiniz. Bu nüsxələri iki bağlama halında göndərsəniz daha yaxşı olur.

«Arzu-Qənbər» kitabının latın hərfləri ilə nəşri əgər sizə lazım isə yazınız. Məmunyyətlə göndərəm. Buraca başqa bir arzunuz da varsa bildiriniz. Yerinə yetirməyə çalışaram.

Artıq gözlərinizdən öpür, şən və sağlam qalmağınızı diləyirəm.

Əta Tərzibaşı qardaşınız.»

«Əziz doktor Əta bəy!

Zəhmət çəkib yazmış olduğunuz 17.IV.72-ci il tarixli məktubu aldım. Məktubunuz İraq haqqında olan xatirələri təzələdi. Sizinlə «Qardaşlıq» nadisində olan görüşüm yada düşdü. Gözəl məsləhətləriniz, elm haqqında əla fikirləriniz bir daha fikrimdən keçdi. Təşəkkür edirəm, bəyim!

«Arzu-Qənbər» kitabının sizə çatmamasına təəssüflənir və iki bağlama göndərirəm. Cəmi 25 kitab. Yaxın günlərdə sizə çatar.

Əta bəy, mənim nəşrə hazırladığım «Kərkük mahnıları» kitabına dair gözəl məsləhətlərinizə görə də sizə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Əvvəllər sizə yazdığım kimi həmin kitabda sizin «Kərkük havaları» kitabına yazdığınız məqalə gedəcəkdir. Sizi əmin edirəm ki, həmin məqalə kitabın qiymətini – dəyərini daha da artıracaqdır.

Əziz doktor, sizin «Arzu-Qənbər» kitabının İstanbul nüsxəsi burada hamının marağına səbəb oldu. Rica edirəm həmin kitabdan daha bir neçə nüsxə göndərəsiniz – Rəsul Rza, prof. Şirəliyev, prof. Dəmirçizadə, prof. Təhmasib, prof. Abbas Zamanov və başqaları üçün.

Yeri gəlmişkən, prof. Təhmasib sizin «Əsgilər sözü» kitabınız haqqında «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində məqalə çap etdirib. Əgər sizə çatmayıbsa göndərim.

İndilikdə isə «Qardaşlıq» jurnalında çıxan bəzi yazılar və s. haqqında bizim qəzetdə gedən yazıları və öz fotomuzu sizə göndərirəm.

Bu yaxınlarda bizim folklor haqqında sizə və Mövlud Tahaya daha bir neçə kitab göndərəcəyik.

Burada məktubuma son verərkən sizə yeni-yeni müvəfəqiyyətlər diləyir, şəxsi həyatınızda səadət arzulayıram.

Səmimiyyətlə: kiçik qardaşınız Qəzənfər.

Bakı şəhəri, 5 may 1972-çi il.»

«Kərkük, 20. IX. 70.

Sayın qardaşım Qəzənfər!

Bahəddin qardaşımıza göndərdiyiniz məktubdan namizədlik diplomu almağınızı eşidəndə nanca sevindiyimi təsəvvür etməzsınız! Biz kərküklü qardaşlarınız üçün illərlə çalışaraq, yorğunluq keçirərək dilimizi araşdırdığınıza görə, böyük xidmət üçün sizə dərin minnətdarlığımızı bildirirəm.

Qardaşım, sizinlə çox qısa sürən söhbətlərimizi xatırlayaraq andıqca bir yandan sevincə qatılarkən, o yandan da aramızda sizi bulamadığımız üçün çox üzülürük. İnanınız ki, - o dadlı xatirələriniz sayəsində hər bir an belə sizi gözümüzlə görmüş kimi oluruq. Ayrılığın çox acı olduğunu bilirsiniz:

**Qızılgül olmayadı,
Saralıb-solmayadı.
Ölüm allahın işi,
Ayrılıq olmayadı!**

Nə olardı bir dəfə də sizinlə buluşmaq fürsətinə qovuşmaq!

Yazılarınıza ara verməməki rica edirəm. Yazılarınızdan birər nüsxə mənim payımı göndərməyi unutma. Səninlə buluşa bilmirik, heç olmazsa yazılarınızla buluşaq.

Xalq şeirlərindən «Bizim oğlan» kitabını göndərirəm.

Qardaşım, sizin istəginiz üzrə rəsmimi göndərirəm. Qayışbaldırı xatırlatdığı üçün hürkərək parçalamayınız!! Sizin rəsminizi bəklirəm.

Yaxında sizə «Kərkük – Azərbaycan münasibətləri» adlı bir yazı göndərəcəm.

Rus hərflərinin oxunmasını öyrəndim. Yazmağı hələlik yox.

H.Arashlı, R.Rza, A.Zamanov, M.Təhmasib həzrətlərinə acizənə salamlarımı və hörmətlərimi təbliğ ediniz. Onların qələm tutan əllərini öpürəm.

Buradan nə istəkləriniz varsa bildiriniz. Məmnuniyyətlə göndərrəm.

Sizi allaha ismarlayaraq, sizə sağlıq və mutluluq diləyən

qardaşınız Mövlud Taha Qayaçı».

«Bakı, 3 mart 1971.

Əziz dostum, qardaşım Mövlud!

Geniş yazılmış qiymətli məktubunu, gözəl fononu və dəgərli kitablarını aldım. Sevindim. Şəklinə baxdım. Kərkükdə birgə keçirdiyimiz saatlar, unudulmaz dəqiqələr gözümün önündən keçdi.

Qardaşım, göndərdiyin kitabları ünvanına çatdırdım. Prof. Abbas Zamanov çox təşəkkür etdi və sənə kitablar göndərdi. Kitabları Əta bəyin ünvanına göndərdi. Prof. Məhəmməd Hüseyn Təhmasib sevindi. Xalq şairi Rəsul Rza salam ilə öz kitabını da sənə göndərdi.

Əzizim, mən sizə təşəkkürümü izhar etməyə söz tapmıram. Surətinə baxıram. Hec qocalmayıbsan. Ay evi xarab... Yoxsa mənə kələk gəlirsən. Fononu elə beş il bundan əvvəl cavan vaxtı çəkdiribsən? (Zarafat).

Mövlud, gözümün nuru, yazılarıma ara verməyəcəyəm. Bir aya kimi «Arzu-Qənbər» dastanı çapdan çıxır. Toplayanı Əta Tərzibaşı, işləyəni Q.Paşayev. Girişdə Əta bəyin həyat tarixi barədə böyük bir yazı vermişəm. Bu il «Kərkük atalar sözləri» kitabı da çapdan çıxacaq. Gələn il isə «Kərkük mahnıları» adlı kitab çıxacaq. Əgər bu bizim əlaqələrimizin möhkəmlənməsinə kömək etsə məmnun olaram.

Qardaşım, xahişlə bəzi məqalələrimi və «Kərkük bayatıları» kitabımı sənə göndərirəm. «Kərkük dialektində sə

artımı və səs düşümü» adlı məqaləm tamamilən yenidir. Fikrini yazarsan. Sənin Namiq Kamal adlı kitabın çox qiymətli-
dir. Bu qəbildən olan kitablara biz monoqrafiya deyirik. Mustafa Gök Qayanın kitabını almamışam. Rica edirəm
göndər. Səbirsizliklə «Kərkük – Azərbaycan münasibətləri»
yazınızı gözləyirəm. Salamlarımla Əta bəyə, Şakir Sabirə, Rza
Dəmirçiyə, Məhəmməd Xurşidə, Məhəmməd Xəttata, Əbdül
Vahid Kuzəçi oğluna, Əhməd Otrəqçı oğluna, Bahəddin Sa-
lehiyə çatdırmağımı rica edirəm.

Səmimiyyətlə: dostun Qəzənfər Paşayev».

«Dəğərli Qəzənfər qardaşım.

Lütf buyuraraq göndərdiyiniz kitab və dərgiləri aldım.
Çox məmnun qaldım. İraq türkmənlərinin ədəbiyyat və folk-
loru ilə ilgili yazılarınızla çox minnətdar edirsiniz bizi. Dərin
biliginiz və yüksək çalışma gücünüzün verimi olan «Kərkük
dialektində səslərin avazlaşması» və «Kərkük dialektində səs
artımı və səs düşümü» araşdırmalarınız sürəkli bir izləmə və
tədqiqat məhsuludur.

Bu qiymətli incələmələrinizi çox diqqətlə oxudum. Sə-
hifə ayağı göstərdiyiniz bəzi qaynaqları oxuyamadım...

Kərkük, Tiləfər, Ərbil, Tuz Xurmatu, Təzə Xurmatu və
o tək bölgələrin; üzərinə yaptığınız araşdırma çox qiymətli-
dir. Bu xüsusda faydalı olur deyə lütfünüzə güvənərək fikrimi
söyləyəcəyəm.

1. Daquq şivəsi ilə Kərkük şivəsini ayrı-ayrı veribsiz.
Onlar arasında bir fərq yoxdur;

2. Ərbil şivəsi Azərbaycan dilinin həməh-həməh eyni-
dir. Bu xüsusiyyət üzərində çox durulmalıdır;

3. Səslərin dəyişməsində, öncə sözün əslini, sonra qarşı-
lığını yazsa idiniz daha əlverişli olurdu. Söz gəlişi: «yaşıl –
yeşil»; «heyran – həyran» kimi.

Bu qeydləri söz olsun deyə yazıram. Yoxsa sizə əql ög-
rətmək iddiasında degiləm, qardaşım!

Professor Abbas Zamanov mənə çoxlu kitab göndərib. Yerimə təşəkkür ediniz. Yazdığı adresi oxuya bilmədim. Doktor Zamanovun adresini mənə yazınız.

Söz vermişdim Azərbaycan – Kərkük münasibətlərinə dair bir yazı göndərim sizə. Amma «Azərbaycan» dərgisindəki yazınızı oxudum və vaz keçdim. Söyləməyə söz buraxmamışınsınız.

Qardaşım, mənə Azərbaycan xalq nağılları və tapmacaları haqqında bir kitab göndəriniz.

Mustafa Gög Qayanın «Quzağ», Sabir Dəmirçinin «Məhzun könlüm» və Hüseyn Şəhidzadənin kitablarından birər nüsxə postladım.

Son vermək istəyirəm məktubuma. Səni o qədər görəsəm gəlmiş ki, nerdə bulsam yanaqlarını öpuşlə qoparaçağam! Nə olur bir daha uğraşasız bizlərə!

... Barı bizi ovunduracaq bir rəsminizi göndəriniz.

Gözlərinizdən öpürəm.

Qardaşınız Mövlud Taha Qayaçı.»

Kərkük. 11.IV.1971.

«Kərkük, 4 – IX – 1972.

Çox-çox dəyərli Qəzənfər qardaşım, qiymətli məktubunuz və ardınca da dəyərli ərnağanınızı aldım. İndi vəzifəm Kərkükdə olmadığı üçün cavab yazı bilmədim. Bu qüsuru bağışlayacağınıza əminəm. Sizin adresinizə sizə, prof. Abbas Zamanov və Rəsul Rza üçün Saleh Növrəsin «Aynada zaman» şeir kitabını göndərdim. Bu gün də sizə və A.Zamanova Aydın Kərkükün «Bilməcələr» kitabını göndərdim. Qardaşım, tariximizə dair kitab istəmişdiniz. Ə.Bəndəroğlu onu sizə göndərdiyini söylədi. Ulaşmayıbsa, yazınız göndərim.

Ay evi xarab, indi mən bir vaxtlar sənin çalışdığın Samava vilayətində vəzifədəyəm. Samavalı Əbdül Həmid o

vaxt sizin yanınızda çalışdığını bildirir və sizə çoxlu salam söyləyir.

Nəşr etdiyiniz «Arzu-Qənbər» kitabı haqqında bir yazı yazdım. «Qardaşlıq»da oxuyacaqsınız.

Qardaşım, bir daha İraqa gələcəyinizi yazırsınız. Çox şad oldum. Mümkün olsa mən sizə təhsil almağa gedəcəm. Amma bu gün bu, imkan xaricindədir. Çünki uşaqlarım və ailəm vardır. Bir imkan olsa gəlləm. Siz də mənə bu xüsusda kömək ediniz.

Göndərdiyiniz rəsmə baxdıqca sizi görmüş kimi oldum.

Qardaşım, dəgərli ustadımız prof. Abbas Zamanov məni lütfə qər q etmişdir. Məni kitab ilə boğmuşdur.

Qardaşım, göndərdiyiniz on nüsxə «Arzu-Qənbər»dən yalnız iki nüsxə çatmışdır. Şair Tofiq Bayramın nə şəklini, nə də şeirlərini aldım.

«Qardaşlıq» jurnalını əvvəlki kimi sizə göndərirlər. Bundan sonra iki nüsxə göndərəcəklər.

Əzizim, Kərkük, Türkiyə və Azərbaycan atalar sözləri arasında qarşılaşdırma aparıram. Azərbaycan atalar sözləri haqqında qaynaq yoxdur. Mənə kitab göndərin, yol göstərin.

Məktub çox uzandı. Daha fəzlə yazmaq istərdim. Sözlərimin sonunda bir daha gözlərindən öpürəm, qardaşım».

Qardaşınız Mövlud Taha Qayaçı.

«Dostum, qardaşım Mövlud!»

Bayram münasibəti ilə təbrikini aldım. Çox sevindim. Sonra isə düşündüm: dost ərmağanı şirin olur. Yəqin ki, Məhəmməd Sadiqə həsr etdiyiniz kitabın da bu günlərdə gələr. Səni ürəkdən təbrik edirəm. Bilirəm ki, kitab maraqlı olacaq. Axı, onu sən ömrünü öz müəllimi Əta bəy kimi elmə həsr edən dost yazıb.

Mövlud, qardaşım, sənin ailə vəziyyətin necədir? Dostların Məhəmməd Xəttat və Əhməd Otrəqçı oğlu necədirlər?

«Qardaşlıq»da son vaxtlara qədər hamınızın yazılarınızı oxuyurdum. İndi göndərmirlər. Ay evi xarab, sən onlara de ki, göndərsinlər. Bu nə işdir Rza Dəmirçi mənim başıma gətirir? (Zarafat)

Qardaşım, nəhayət ki, «Arzu-Qənbər» çapdan çıxdı. Sənə 10 nuxə göndərirəm. Birini Məhəmməd Xəttata, Əhməd Otrəqçıya, birini gənc Fərrux Həsəməddinə, birini də Rza Dəmirçiyə ver. Qalanları sənin olsun. İstəsən yenə göndərərəm. Kitab, xüsusən də Əta bəy barədə yazım haqqında fikrini yaz. Sənə «Poçt quçusu» kitabını, şair Tofiq Bayramın şeirlərini və şəklini göndərirəm. Rica edirəm həmin şeirlərdən xoşuna gələn olsa «Qardaşlıq»da çap etdir.

...Qardaşım, mənə təklif edirlər ki, ərəb ölkələrində tərcüməçi işləmək üçün razılıq verim. Getmək istəsəm İraq Respublikasını seçəcəyəm. Bəlkə yenidən səninlə görüşmək, duzlu, məzəli söhbətlərinə qulaq asmaq mənə müyəssər oldu.

Mövlud, bəlkə sən də bizə məqalələr göndərəsən, burada çapına çalışaq. Məncə bu yaxşı olar. Hazır nəyin var, mənə yaz. Məsləhətləşək, sonra yazılarını göndər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti «Dayı Mehti» hekayənizi çap edəcəkdir. Bir neçə nuxə göndərərəm sizə.

Gözümün işığı, burada məktubuma son verərkən sənə ailə xoşbəxtliyi, işində yeni-yeni müvəffəqiyyətlər və möhkəm cansağlığı arzu edirəm».

Həmişəlik dostun Qəzənfər,
Bakı, 12 dekabr, 1971.

«Əziz qardaşım Qəzənfər.

Sizə məktub yazdığım uzun bir vaxt keçdi. İndiyə kimi bir cavab almadığım üçün çox narahat oldum. Nigaranam. Bilsəniz mən nə vaxtdır ki sizdən məktub gözləyirəm,

gözüm yolda qalıb. Xahiş edirəm əgər boş vaxtınız oldisə mənə bir cavab yazınız. Məktub gəlməyəndə səbrim tükənir. Bəlkə son qoyasınız mənim nigarançılığıma. Bilirəm işiniz çoxdur, elmlə məşğulsunuz. Lakin mənim də sizə çox ehtiyacım var. Çünki istəyirəm, mən də elmlə məşğul olum. Qardaşlıq köməyinizə ehtiyacım var. Elmi rəhbərim olsanız xoşbəxt ollam.

Bakıya birinci səfərim oğlum Əhmədin xəstəliyi ucundan oldu. Orada sizinlə və başqa elm adamları ilə tanış, dost, qardaş oldum. İkinci səfərim elm üçün olacaq. İndidən hazırlıq görürəm. Rus dilini öyrənirəm. İraqda Azərbaycan haqqında basılan yazıları, Kərkük Azərbaycan mətbuatında və Azərbaycan ədəbiyyatı Kərkük mətbuatında mövzularda yazıları toplayıram.

Əzizim, xahiş edirəm bu materialları toplamaqda kömək edəsiniz. Bir də mənə söz verin ki, məktəbə dair kitablar da göndərəcəksiniz. Mən sizin bu köməklərinizi heç vaxt yaddan çıxarmam. Ömrümün sonunadək sizinlə dost, qardaş olacağam.

Qəzənfər, qardaşım, mən sizə hansı qəzetləri, kitabları, jurnalları istərsiz göndərim, hətmən nə təzə yaxşı kitab çıxsa sizə göndərrəm. Bir qaç kitabça topladım. Bu məktubun cavabın aldıqdan sonra sizə çatar. «Qardaşlıq» nadisinə getdim. Sizin yeni ünvanınızı dəftərlərinə yazdılar. Hər vaxt «Qardaşlıq» dərgisini göndərəcəklər sizə.

Mənim, Xədicənin, oğlum Əhməd və Buşranın salam və sayğılarını Arəstə xanıma çatdırmağınızı rica edirəm.

Bakıda görüşmək arzusu ilə məktubuma son verirəm, vəfalı dost.

Sizin Bahəddin».

«Qardaşım Bahəddin»!

Bu gün məktubunu aldıq*. Çox sevindik. Təəssüfləndik ki, bizə görə nikaran olubsan. Mən sənə məktub yazdım. Məktubumun sizə çatmaması məni təəccübləndirdi. Qardaşım, mən heç vaxt sizin məktubunuzu cavabsız qoymaram. Sizdən cavab almayanda düşündüm ki, ünvanınızı dəyişibsiniz. Sinan Bakıya gəlmişdi. Sizi çox sordum özündən.

Bahəddin, sizə nə material lazım olsa göndərəcəyəm. Burada material çoxdur. Mən sizin elmi rəhbəriniz olmağa razıyam. Bunu özümə borc bilirəm. Orada da rəhbərin olsa yaxşı olar. Məncə ən münasib adam Sinan ola bilər.

Qardaşım, mən bizim Elmlər Akademiyasında danışib sənə ətraflı bir məktub yazacağam. Bu məktubu sənənin xahişinə əməl edərək təcili göndərirəm ki, bəlkə nigarançılığına son qoya bildim, Kərkük – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə dair XV əsrdən başlamış gözəl material vardır. Gözəl dissertasiyalar, kitablar, məqalələr və s. Sənənin mövzunı tayı-bərabəri olmayan bir mövzudur.

Xüsusi işləriniz necədir? Xədicə bacı, Əhməd, Buşra necədirlər? İşlərində hansı yeniliklər vardır?

Mən bir az artıq məşğulam. İnstitutda ingiliscə İngiltərənin tarix, coğrafiya və mədəniyyətindən bəhs edən müəhazirə oxuyuram. Çox maraqlı mövzudur.

Bu il Əta bəyin «Arzu-Qənbər» kitabının çapına müyəsər oldum. Bir nüsxəsini mənə veriblər. Satışa buraxılan kimi sizə bir neçə nüsxə göndərəcəyəm. Kitaba Əta bəyin həyat tarixi haqda və fəaliyyəti barədə böyük bir giriş vermişəm. Sinanın çox xoşuna getdi. Şübhə etmirəm ki, sizin də zövqünüzə uyğun olacaq. Sinan haqda «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində yazı verdim. Sizə göndərirəm. «Qardaşlıq»da

* Qeyd etmək lazımdır ki, Bağdadda 18 iyun 1970-ci ildə azərbaycanca çap olunmağa başlayan «Yurd» qəzetinin 1-ci nömrəsini də bizə Bahəddin Salehi göndərmişdi. Bahəddin qəzetin üstündə bizim hərlərlə yazmışdır: «Öz ana dilimizdə hökumət tərəfindən çapına icazə verilən qəzetin ilk nömrəsini məmnuniyyətlə sizə hədiyyə edirəm, həmişə sizi yad eləyən dostunuz Bahəddin».

buraxsanız yaxşı olar. Sizə daha iki kitab göndərirəm. «Azərbaycan dilçiləri» kitabında mənim haqqımda yazı var. Şəkli də veriblər. Başqa bir kitab isə məktəb dərslidir. Kitabları alsan yazarsan. Bilim ki, göndərdiklərim sənə çatacaq. Bundan sonra tez-tez sənə kitab göndərəcəyəm.

Kərkük barədə daha nəyim çıxıb bilər? Güman ki, bu il «Kərkük atalar sözləri» kitabı çıxdı.

Başqa elə bir yenilik yoxdur. Ancaq sizi ürəyimiz çox istəyir. Arzu edirik ki, sizi bir daha görə. Fərqi yoxdur, Bakıda ya Kərkükdə. Təki arzumuz yerinə yetsin.

Qardaşım, mən Sinana da dedim. Mənə artıq «Qardaşlıq» dərgisi göndərmirlər. Bax, məndən inciyən olmayıb ki! Təşkil edin ki, mənə dərgi göndərsinlər..

Bizdən Xədicə bacıya salam yetirin. Arəstə və mən Əhməd və Buşranı bağrımıza basır və öpürük.

Səmimi salamlarımızı Şakir bəyə, Əta bəyə, Mövlud Tahaya, Məhəmməd Xursidə, Əhməd Otracqıya və başqalarına çatdırmağınızı rica edirəm.

Hörmətlə: dostun və qardaşın Qəzənfər.
Bakı 14/X.71.

«Əziz qardaşım, unudulmaz Qəzənfər!»

Mənə göndərdiyin, məktub çatdı. Çox sevindim. Sevinclə aldım, öpdüm. Çünki əziz bir dostdan gəlib. Qonaqpərvər, sevgili Bakıdan gəlib. Məktubu oxudum. Sevincimin həddi-hüdudu olmadı. Mövlud Tahaya yazdığın məktubu da birgə oxuduq.

Əzizim, sizi heç yaddan çıxara bilməm. Ürəyim sizi, Bakıyı, Bakıdakı dostları çox istəyir. Bizə Bakıda edilən köməklər həmişə gözümüz qabağındadır. Bakıdan gətirdiyimiz kitab və jurnalları oxuduqca xəyal hər gün bizi Bakıya aparır. Hər gün yoldaşlara Bakıdan danışırım. Filologiya elmləri doktoranızı (İraqda elmlər namizədi alimlik dərəcəsi belə adlanır –

Q.P) təbrik edirəm. Arzu edərdim ki, mən də gözəl Bakıda, müdafiəinizdə hazır olaydım. Böyük xidmətlər göstərdiz. «Qardaşlıq» jurnalı ərəbcə qismində haqqınızda böyük yazı çap etdi. «Ulduz» jurnalında yazdığınız «Kərkük şairləri» məqalə-nizə dair M.Xurşid «Qardaşlıq»da yazı çap edəcək. Jurnalı məndən aldı.

Qardaşım, sizin əlifbanızda, öz dilim olan azəri dilində oxuyub-yazmaq üçün çox çalışıram. Bir də rus dilini öyrənirəm. 1971 və 1972-ci illəri rus dilini və öz dilimdə oxuyub-yazmağa, dil öyrənmək üçün qoydum. Bilmirəm, mənim Azərbaycan əlifbası ilə yazım yaxşıdır mı? Oxuya bilərsiniz mi? Rica edirəm ki, məktubun cavabını makinədə yazasınız. Makinəydən yazanda yaxşı oxuram.

Mənə məktəbə dair kitablar göndərsəniz doktora üçün material toplaram. Mənim seçdiyim mövzu öz fikrimdə bu idi: «İraq-Azərbaycan ədəbiyyat anlaşmaları». Amma siz məsləhət gördüyünüz «Kərkük – Azərbaycan ədəbi əlaqələri» mövzusunu daha yaxşı gördüm. Sizin mənim elmi rəhbərim olmağa razılıq verdiyiniz üçün təşəkkür edirəm.

Əzizim, bizim ölkədə dil haqqında çox yeniliklər var. Məktəblərimizdə indi öz dilimizdə oxuyur, yazırıq. İndi kitablar öz dilimizdə çap olunacaq. Nə çap olursa sizə göndər-
rəm. Hər nə istəsəniz tapıb göndərrəm, qulluğunuzdayam.

Mənim bütün işlərim yaxşıdır. Azərbaycan, rus və ingiliscə kitablar oxuram. Azərbaycanca kitabların həpsin oxudum. Mənə öz xoşunuza gedən kitablardan göndərin.

Şakir dayım Kərkükə gəlmişdi. Salamınızı çatdırdım ona. Sizə məktub yazacaq. Ünvanınızı verdim.

Əta Tərzibaşı, Mövlud Taha, Məhəmməd Xurşid, Kuzəçi oğlu, Məhəmməd Xəttat, Həsən İzzət, Əhməd Otracçı oğlu və başqa tanışlar salam söylülər.

Əta Tərzibaşıya yazdığınız məktub çatdı. Mənə bildirdi. Məhəmməd Xurşidin ünvanını göndərirəm, Məktubunuz gözləyir. Bizdən Abbas Zamanova səmimi salam yetir. Sizin icazə-nizlə bu uzun məktubumu sona yetirirəm.

Hər vaxt səbirsizliklə məktubun gözlürəm.

*Sizin qardaşınız Bahəddin.
İraq, Kərkük».*

«Qardaşım Sinan, salamlar!

İndiyə qədər sizə məktub yazmadığım sizin elmi işinizlə bağlı idi. Qardaşım, yenə də bir dəqiqlik yoxdur. Bilirsən ki, hər hansı bir əsərin çap olunması üçün gərək əvvəlcədən planlaşdırıla. Bəlkə gələcəkdə bir şey çıxdı. Rəsul Rza və Abbas Zamanovla da məsləhətləşəcəyəm.

Raida bacı bu barədə sizə ətraflı danışmış olar.

Qardaşım, bu günlərdə sizdə Sovet – İraq mədəniyyəti günləri başlayır. Bizim mətbuatda bu işlə əlaqədar bir çox yazılar verəcək. Belə yazılardan biri də sizin və mənim fəaliyyətimə həsr olunacaq. Ayaz Vəfalı bizim dissertasiyamızla əlaqədar yazı üzərində işləyir. Bilirsən ki, onun namizədlilik dissertasiyası Füzuli və folklorla bağlıdır. Bir sözlə, Kərkük folkloruna yaxşı bələddir.

Yadımdadır, onun sizin bayatılara həsr olunmuş «Həs-rət nəğməsi» məqaləsini yüksək qiymətləndirirdiniz.

Əta Tərzibaşı isə həmin məqaləni oxuyaraq professor Abbas Zamanova yazdığı məktubunda onu «kiçik yaşlı, bö-yük başlı» adlandırmışdı.

Şübhəsiz ki, onun bu yazısı da Kərkük dolaylarında rəğbətlə qarşılanaçaqdır.

Həmin yazı çapdan çıxan kimi sizə və başqa dostlara göndərəcəyəm. Xahiş edirəm ki, bir nüsxəsini Rza Dəmirçiyə, birini Ə.Bəndəroğluna, birini də Xeyrulla Kazıma çatdırasan.

Qardaşım, mənə yenidən ərəb ölkələrinin birində tərçüməçi işləməyi təklif edirlər. Hələlik bilmirəm nə edim? Bəlkə razılıq verdim. Belə olsa İraqa gələcəyəm.

İşlərim öz qaydasındadır. Arəstə Raida xanıma çoxlu salam söyləyir və xahiş edir ki, ona «Burda» moda jurnalı

göndərsin. O ki qaldı mənə, xahiş edirəm «Qardaşlıq» jurnalının daimi göndərilməsini təşkil edəsiniz.

Niyə məktub yazmayırsınız? Bax bu dəfə sizdən küssəm ömürlük olacaq (zarafat). Qorxuduram. Vallah küsə bilmərəm.

Raida bacıya və uşaqlara bizdən salam söylə. Raida bacı «Füzulinin fars divanı» dissertasiyası üzərində işləyirmi?

Burada məktubuma son verərək sizə uğurlar diləyirəm.

Qardaşın Qəzənfər Paşayev.»

Bakı, 12 XI. 72.

Tez-tez üstündə Kərkük şəhərinin mənzərələri olan təbrik açıqlamaları da alırdım.

«Qardaşım Qəzənfər!

Novruz bayramınızı candan təbrik edir, sizə cansağlığı və mutluluqlar diləyirəm. Qardaşım, sizə saysız məktub yazdım. Cavab almadım. Səbəbi nə ola?!

Gözüm intizarda cavabınızı bəkləyirəm.

18 mart 1976.

Qardaşın Mövlud Taha Qayaçı.»

Kərküklü Bahəddin Salehi bütün məktubları kimi, təbriklərini də bizim əlifba ilə, gözəl xətlə yazıb:

«Qardaşım Qəzənfər!

Bu mənzərə sizə İraq – Kərkük azəriləri şəhrindən, bir zaman görüb-görüşdüyünüz dostlarınızın şəhrindən bir xatirədir. Mənzərəyə baxıb hər zaman bizi xatırlayın. Biz sizi heç vaxt unutmaraq.

Qardaşın Bahəddin Salehi.»

Molla Pənah Vaqifin anadan olmasının 250 illiyi şənliklərində iştirak edən kərkiüklü folklorşünas alim Şakir Sabirin çıxışları və yazıları da bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kömək edir. Onun M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrındaki çıxışı (23 noyabr 1978) böyük maraq doğurur:

«Hörmətli böyüklər və əziz qardaşlarım!

Mən Vaqifin doğum toyuna qarışmaq üçün İraqdan gəlmişəm. Azərbaycan səmasına girər-girməz, təyyarə hələ buludlarda ikən, biz ilə torpaq arasında görümə bir maneə vardısı da ab-hava, gözəl səma bizə çox şeylər ifadə etməkdə idi. Təyyarədə çalışanların üzləri gülüdü. Şəkərlər paylandı (təyyarə enərkən sənişinlərə verilən konfetə işarə edilir – Q.P.). Bunu toy, şənlik, düyünə girməmişə az qaldı işarəti sandım. Torpağa ayaq basdıq. Görünüş və toplanış, yer, divar, səma bizə tam ayrı. Bunlar bizdəkinə bənzəmir.

Lakin üzlər mənə qərib deyil. Elə bil onları hər gün Kərkükdə və ətraf yerlərdə görmüşəm. Bu üzlər mənə tanışdı. Bu qan qardaşlarımın üzləri idi.

Yüzlərcə illər bir-birimizdən ayrı düşdüyümüz qardaşlarımızın üzləri. Qovuşduq. Ürəklər bir-birinə coşdu. Göz yaşları çağladı. Bu hüzn, sıxıntı ağlamağı deyil, sevinc, həsrət-dəndi.

Əziz qardaşlarım, indi göz yaşlarını silib də birlikdə danışalım, qonuşalım, dərdləşəlim. Sizləri iyi səadət və rifahda buldum. Gözəl, bənzəri yox, Bakı şəhrini düyünə hazır bir gəlinə bənzətdim.

Toyuna, düyününə hazır olduğumuz Vaqif bu torpaqda dünyaya göz açdı.

Vaqifin dili, sözü, səsi, üzü biz kərküklülərin qəlbindədir. Onun qanını hər vaxt damarlarımızda duymağdayıq.

Millət böyüklərini, böyüklər də millətini yaşadır. Böyüklər darlığa, unudulmağa, silinib getməyə üz çevirirlərsə, onun milləti, övladları, nəvələri əlindən tutub durduracaq, tanıdacaq, onu layiq yüksəkliklərə qaldıracaqdır.

Millət dəxi sıxıntılara, fəlakətlərə uğrarsa, onun əlini tutan, yol göstərən, qoruyan onun öz övladları, öz nəvələri, öz böyükləri olacaqdır. Zətən biz babalarımızdan və tarixdən anlamış və öyrənmişik,

Molla Pənah Vaqif üçün bu toy, bu şənlik, bu düyün şayantəqdir bir işdir. Bu gözəl işinizi ürəkdən alqışlayıram.

Əziz qardaşlarım, sizin ədəbiyyatınızı öz ədəbiyyatımız deyə sevmişik. Biz Nizamini, Nəsimini, Füzulini, Vaqifi, Sabiri, Səməd Vurğunu, Rəsul Rzayı, B.Vahabzadəyi, Əliağa Vahidi, Aşıq Ələsgər və başqalarını yaxşı tanıyıx.

Biz qəzet və jurnallarımızda bu şairlərdən yazmışıq. Siz də bizdən az yazmamışsınız. Həmid Araslı, Rəsul Rza, Abbas Zamanov, Qəzənfər Paşayev sizi bizə və bizi sizə tanıtmışlardı. Onlara minnətdarıq. Arzum bu çalışmaların artması, çoxalması, arada ədəbi bir körpü yaradılmasıdır.

Mən İraqa dönüşümdə gördüklərimi, eşitdiklərimi, Vaqifin toy və düyününü bol-bol danışacağam. Qəzetlərimizdə yazacağam. Sözümə son verərkən sizi və Bakıyı vəsf və təbrik etmək üçün söz tapmaqda, nə çeşid söz qullanmaqda aciz oludurumu bildirirəm. Çox şadam ki, sizi, Vaqifin nəvələrini, tarixin çeşidli səbəblərindən ayrı düşmüş qan qardaşlarımı gördüm. Birinci və son sözüm budur:

– Yaşasın Nizamilər, Füzulilər, Vaqiflər, Səmədlər yetirən uca millət!

İraq türkmənlərinin, kərküklülərin, əkiz qardaşlarımızın salamlarını sizə sonmaq, son söz olaraq deməkdəyəm».

Bakı, 23 noyabr 1968-ci il.

Şakir Sabir.»

Bakı, 25 noyabr 1968-ci il.

«Qardaşımız Qəzənfər Paşayev üç ilə qədər uzun bir zaman İraqda qalıb İraq türkmanlarının yaşadıkları şəhər və qəsəbələri gəzərək xalq ilə yaxından təmas edirdi. Yazmaqda olduğu əsər üçün lüzumlu bilgi toplayıb və əlaqədar kimsələr tərəfindən yardım görürdü. Ona yardım edənlərdən biri də mən idim. 1968-ci il noyabrın 19-25-i arası Bakıda Vəqifin 250 illik doğum şənliklərində hazır olarkən Qəzənfər qardaşımızın «Azərbaycan dilinin Kərkük dialektinin fonetikasi» adlı əsərini bitirdiyini gördüm. İyirmi beş ildən bəri İraq türkmanlarının tarixi, folkloru, dili üzərində çalışaraq kitablar yazdığımıza güvənərək qardaşımızın hazırladığı əsərlə tanış oldum. Əsərin ilk tarix qismində (girişində – Q.P.) gördüyüm yanlışlıqların düzəlməsini anladım. Qəzənfər Paşayev əsərdə yaptığı düzəltmədən sonra onu bir daha mənə oxudu. Bəğendim.

Hörmətlə demək istərdim ki, dil baxımından çox doğru olan, Kərkük dialektini əhatə edən bu əsərin tarix qismi də bizdəki və tarix kitablarındakı bilgiyə müvafiqdir. Əgər mümkün isə və lüzum görülürsə, əsər müdafiə olunarkən alim qardaşlarımdan bu sözlərimin nəzər-etibara alınması rica olunur».

Şakir Sabir Zabit

ADƏTİM MƏNİM, HƏYATIM MƏNİM

Vətəninə, xalqına dost münasibəti bəslənən əcnəbi ölkədə çox vaxt yad olduğunu unudur, xalqın sevincinə sevinir, kədərinə kədərlənirsən, İraqda olduğum neçə il ərzində bu qədim mədəniyyət mərkəzinə, onun əhalisinə dostluq hissləri ilə yaşadım. Xeyirlərində, şərlərində oldum. Toy-düynlərinə, bayramlarında da iştirak etdim. Adət-ənənələri ilə yaxından tanış oldum, İraqlıların adət-ənənələri rəngarəngdir. Onların arasında xalqın istək, arzu və tələblərinə cavab verə bilməyənlərinin də, dünən cəmiyyətin inkişafına təkan verdiyi halda, bu gün ona artıq yük olanlarının da şahidi oldum. Onların arasında təbəssüm doğurana da, kədər gətirəni də çoxdur. Onların acısı var, şirini var. Yaşxısı var, yamanı var...

İraqlıların sevgiləri, məhəbbətləri, hiddətləri, nifrətləri kimi, qonaqpərvərlikləri də nəhayətsizdir. Bir-birinə qonaq getmək gözəl ənənəyə çevrilmişdir. Heç bir münasibət olmadan belə, xəbərsiz-ətersiz bir-birinin evinə gedirlər. Ev sahibi belə gəlişə çox sevinir. Əgər evin kişisi evdə yoxdursa, qonaq evə girməz. Onlarda qonaq qəbul edib, qonaq yola salmaqdan şərəfli bir şey yoxdur. İraqlılar bununla fəxr edirlər.

Böyük Şekspirin vaxtında, 1605-ci ildə Avropa ölkələrini gəzəndən sonra: «Qəm-qüssəni, kədəri unutmaq üçün italyanlar yatırlar, fransızlar mahnı oxuyurlar, almanlar içki içirlər, ingilislər teatra gedirlər» – deyən ingilis səyyahı Şərəqə – Mesopotamiyaya gəlsəydi, onların qonaqpərvərliyinə qıbtə ilə yazardı ki, bu ölkədə qəmi, qüssəni, kədəri unutmaq üçün bir-birinə qonaq gedir, deyir, gülür, şadlanırlar.

İraqlıların qonaqpərvərliyi bəzən əcnəbiləri mat qoyur. Tanımadığın bir adam sənə salam verir, yüz ilin tanış kimi sənənlə söhbət edir, dərdindən-sərindən danışır. Sənə spirtsiz içkilər – çay, qəhvə, hamuz, koka-kola, pepsi-kola, şaabi təklif edir. İçməsən inciyir, özünü təhqir olunmuş hesab edir. «Demək məni saymırlar», – deyir. Qəribədir ki, bütün ərəb ölkələrində olduğu kimi, İraqda da qonaqpərvərlik məsələsində ərəblərin qəlbində avropalılara qarşı bir nisgil qalır.

Doğrudur, onlar avropalının qayda-qanuna daha çox riayət etməsini üstün cəhət kimi qeyd edirlər. Avropalının çatışmayan cəhəti isə şərqilərə görə odur ki, avropalı yalnız öz maddi gəliri barədə düşünür.

Maraqlıdır ki, İraqda nə südlə, nə də limonla çay içirlər. Lakin limon burada çox işlənir. Yeməyi çox vaxt limonla yeyirlər. Bundan əlavə göy limonları əl arabalarına, qutulara doldurub küçələrdə satırlar. Özlərinin bıçağı və duzu da olur. Adamlar limonu kəsir, üstünə duz töküb ləzzətli yeyirlər.

Limon mövsümü olmayanda limon şirəsi satılır. Yemək vaxtı ondan istifadə edirlər. Bunun böyük xeyri var. Çünki yay vaxtı ölkədə 42- 48 dərəcə isti olan bir yerdə bədəndəki bütün vitaminlər, duzlar tərlə çıxır. Elə buna görədir ki, orada bütün şirniyyat da duzlu olur. Peçenye, konfet və s. Burada hətta qatığın da üstünə duz töküb yeyirlər.

Kənd yerlərində kişilər başlarına şal bağlayırlar. Ağ, qara zolaqlı şal «şmaq» adlanır. Ağ rəngdə olan şala «qotra» deyirlər. Qışda külək və toz-torpaqdan, yayda isə adamın üzgözünü qarşından isti «səmum» küləklərindən qorunmaq üçün bu çox rahatdır. Bundan başqa kişilər «dişdaş» adlanan ağ don da geyirlər. Dişdaş çox münasibdir, yayda ağcaqanad və milçəkdən adamı xilas edir. Burada milçək qərībədir: sən qovursan, uçub gəlir, yenə də əvvəlki yerə qonur. Yəqin buna görədir ki, xalq arasında «Bağdad milçəyi kimi tutduğu yeri buraxmır» – deyirlər. Kənd yerlərində varlı adamlar «dişdaş»ni bahalı pencək, parçasından tikdirirlər. Aşağıdan – qıçların çöl tərəfindən ikitərəfli kəsik olur ki, yeriyəndə mane olmasın. Bu donun üstündən pencək geyirlər. İraqda bu geyim ərəblər arasında geniş yayılmışdır.

Kənd yerlərində oturmuş adama salam verəndə salamını ayağa qalxaraq alır.

Yolda kənar adamdan papiros istəmək onlarda həqarət iş sayılır.

Kənd yerlərində oynayarkən xəncər çıxarır, bir-birinin xəncərinə vura-vura atılıb-düşürlər.

İstər böyük olsun, istər kiçik – yolla tək gedəndə öz-öz-

lərinə zumzümə edir, bəzən də ucadan muğamat oxuyurlar. Bir də görürsən ki, dərindən köks ötürüb: «Allah, sən özün kömək et!» – deyirlər.

Kənd yerlərində şagirdlər dərsə ayaq üstə, yol boyu gəzə-gəzə hazırlaşır. Sonralar tələbək dövründə də bu təsir qalır. Bu adət yəqin vaxtilə evlərdə münasib şəraitin olmaması ilə bağlı yaranıb.

Bizdə işlənən «Ayağımı isti saxla, başını sərin» məsəli elə bil onlarda tərsinədir. Qışda başı, üz-gözü şalla möhkəm bağlı, ayağı isə yalın «fəllah» – kəndli və ya çobana rast gəlmək olur.

Səhrada şeyxlər bir yerdən başqa yerə köçəndə qabaqda gedən dəvənin üstünə parıldayan parça atdırırlar ki, qarşıdan gələn bilsin ki, köçdə qadın var, aralı getsin. Yeri gəlmişkən deyək ki, kənd yerlərində qadınlar qəribə bəzək-düzək şeyləri gəzdirlər. Onlar müxtəlif cür olur. Qızıldan düzəldilib burnun ucuna taxılan «əranə» adlanır. Burnun yanına taxılan qızıl bəzəyə «xəzzamə» və ya «vüərdə mal xəşmə» – «burun gülü» deyirlər. Topuqlarına qızıl, halqa taxırlar. Buna «həcil» deyirlər. Cadar-cadar olmuş yalın ayağında halqa, arxasında şələ və ya başında ağır yük olan qadınlara 60-cı illərdə kənd yerlərində tez-tez rast gəlmək olardı.

İraqda qiymətli daşlardan ən sevimlisi füzüdədir. Çünki burada, eləcə də bir çox Şərqi ölkələrində füzüə xoşbəxtlik və əmin-amanlıq rəmzi hesab edilir.

İraqda kənd qadınları ləl-cavahirətdən düzəldilmiş zینəti sevmirlər. Onlarda belə bir inam vardır ki, ləl balığın göz yaşından yaranıb. Ən çox yayılmış qadın zینəti «tərciyə» – sırğa, «əşq bənd» – bilərzik, «əl-əfsa» – yaxaya taxılan qızıl bəzək, «sinqistara» – boyunbağı, «maşallah» – qızların yaxasına taxılan qızıl bəzək, «maazıt» və ya «müntəşə» adlanan qolbənd və «habbasiyyat» və ya «məhbəs» adlanan üzüklərdir.

İdarələrdə bəzən bir otaqda bir neçə nəfər oturur. Hər işçinin stolunun üstündə xüsusi lövhədə onun adı və familiyası yazılır. Kənar adam otağa girəndə ona lazım olan ada-

mın stoluna yaxınlaşır. Başqalarını işdən ayırmır, ad və fəmi-
liyası ilə həmin işçiyə müraciət edir.

İraqda bir qayda olaraq idarələrə, müəssisələrə daha
yüksək vəzifəli şəxslər gələndə müəssisə rəhbərləri adi paltar-
larını geyirlər. Çox vaxt boyunbağı da bağlamırlar. Ümumiyyə-
yütlə, İraqda sadə geyinirlər. Çox bahalı paltar geyməyə can
atmırlar.

Hara getsən – idarə, nazirlik və s. – hörmət əlaməti ola-
raq:

– Nə içəcəksiniz? – deyər soruşurlar.

Çay, qəhvə, ya da hamuzdan birinin adını çəkirsən.
Adətən soruşan adam özünə də bir içki sifariş verir. Şərt deyil
sən içəndən olsun; şərt odur ki, qonağa hörmət üçün özü də
bir şey içir.

İraqda bir il ərzində xəstələnən şəxsə yalnız səkkiz gü-
nün əmək haqqı bütöv verilir. Sonra isə xəstəlik kağızına əsa-
sən xəstəni öz hesabına məzuniyyətdə hesab edirlər. Yəqin
buna görədir ki, hamı sağlamlığına fikir verir. Əmək haqqına
dair bu cür qanun xəstəliyə vərdiş etmiş adamların «müalicəsi
üçün» yaxşı əlac kimi də diqqəti cəlb edir.

İdarə rəhbərləri sürücünün yanında yox, həmişə arxada
otururlar.

İraqda müəyyən sənədi imzalayarkən hərə öz tutduğu
vəzifədən asılı olaraq mürəkkəb seçir. Ölkənin prezidenti
tünd mavi mürəkkəblə qol çəkir. Prezidentdən başqa heç kim
bu rəngdə mürəkkəblə qol çəkə bilməz. Nazirlər qırmızı mü-
rəkkəb və ya qələmlə, nazir müavinləri və böyük müəssisə
rəhbərləri isə mavi rəng mürəkkəblə imza edirlər. Bir qayda
olaraq hansı sənədin üstündə qırmızı qələmlə «təcildir» ya-
zılsa o sənədə, doğrudan da, təcili qol çəkilir. İdarə rəhbərləri
dəftərxanadan qovluğu alan kimi belə sənədləri seçib növbə-
siz yola salırlar.

Dövlət idarələrini bütün yazı ləvazimatı ilə təmin edir-
lər, yalnız mürəkkəbdən başqa.

İraqda silah gəzdirmək, evdə tüfəng, tapança saxlamaq
olar, lakin yazı makinası yox. Dövlət qadağan edib. Zarafat-

la deyirlər ki, yazı makinası «silahların» ən təhlükəlisidir.

Ərəb ölkələrinə, o cümlədən də İraq Respublikasına dünyanın hər yerindən hər cür qəzet və jurnallar gəlir.

O yerdə ki həmin ölkəyə və onun dostlarına toxunacaq şey olur, o səhifəyə damğa vururlar. Damğada yazılır: «Düşməni tanı!».

O yazılarda ki bir həqiqət vardır, onu yerli qəzetlərdə də çap etdirirlər. Belə yazılar maraq doğurur. Məs: Beynəlxalq sığorta şirkəti uzun illərin tədqiqatından sonra belə qənaətə gəlmişdir ki, ən qorxulu iş və vəzifə qəvvaslıq, sirkdə akrobat olmaq, motosikl yarışlarında iştirak etmək, şaxtada işləmək, ABŞ prezidenti olmaqdır. ABŞ prezidenti olmaq daha qorxulu hesab olunur. Çünki ABŞ prezidenti ya özü camaatı ölmə aparır, ya da onun özünü öldürürlər.

İraqda yaxşı bir adət də vardır. Şəkil çəkəndə arxasına nömrə vururlar. Bu nömrə şəklə studiyada saxlanılan neqativinin nömrəsidir. Üç il ərzində nə vaxt istəsən ilk dəfə verdiyin pulun onda biri qədər haqq verməklə altı şəkil sifariş edə bilərsən.

Hər mağaza sahibinin daimi müştəriləri olur. Malı başqalarına nisbətən ona ucuz satırlar. Mağazaya az tapılan mal gələndə öz müştərilərini təmin etməmiş başqalarına satmırlar.

Müsəlmanlar içki mağazalarında işləyə bilməzlər. Burada yalnız qeyri-müsəlmanlar işləyirlər.

Demək olar ki, bütün mağazaların içində və ya qapının ağzında tərəzi qoyurlar. 5 fils atıb çəkini öyrənə bilərsən. Əgər taleyini də bilmək istəyirsənsə, gərək 10 fils atasan. O dəqiqə üstündə sən taleyin haqqında «yağlı cümlələr» yazılan kağız çıxır.

İraqda dövlətin müəyyən etdiyi miqdardan artıq telefon zəngi üçün pul verməlisən. Ona görə də bütün yerlərdə telefon aparatının yanında qutu qoyulub; zəng eləmək istəyirsənsə – buyur. Lakin əvvəlcə qutuya on fils at.

İraqlılar öz aralarında çox nəzakətlə danışıq, lakin sözləri çəp düşəndə bir-birini aşağıdakı sözlərlə hədələyirlər: Səni iki parçalaram; Yerə vurub partladaram; Başını yara-

ram; Gözünü çıxardaram; Vuraram, yerə yığılıb yuvarlanarsan; Başını kəsərəm; Dilini kəsərəm; Səni doğram-doğram edərəm; Ayağını sındıraram; Qolunu qıraram; Belini qıraram; Səni işıq üzünə həsrət qoyaram və s.

Bütün Şərq aləminə məxsus olan danışanda əl-qol atmaq, başını oynatmaq, mimikalardan istifadə etmək iraqqlı-lar arasında da geniş yayılmışdır. Amerika alimi Maykl Aqli tədqiqat apararaq bu qənaətə gəlmişdir ki, ingilislər və finlər danışarkən hərəkətlərdən və mimikalardan, demək olar ki, istifadə etmirlər. Lakin bir saat ərzində italyalı – 80, fransız – 120, meksikalı isə 180 hərəkətə yol verir.

Tədqiqatçı, ərəblər üzərində müşahidə aparsaydı, heç şübhəsiz ki, bu cəhətdən onların ön yerlərdən birini tutduğunu qeyd edərdi. Doğrudan da, ərəblər danışmaq zamanı hərəkət və mimikalardan nəhayətsiz istifadə edirlər.

Burada bəzən üzünü qərribə şəkildə tərəş etdirənlərə də rast gəlinir. Yanaqların aşağısı və yuxarısı qırxılır, orta qalır. Saqqalın da çənənin aşağısında olan hissəsini qırxırlar. Çənədən dodağa qədər bir xətt qoyulur, dörd yanı qırxılır.

Adətən ərəblər orta yaş keçəndən sonra çox kök olurlar. Buna səbəb əsasən iqlim şəraitidir. Əgər başqa ölkələrdə axşamlar az yeyirlərsə, ərəb ölkələrində əksinə, axşamlar çox yeməli olurlar. May ayından noyabr ayına qədər hərərət 40 dərəcədən artıq olan zaman gündüzlər yemək çətin olur. Ona görə də onlar gündüz az, axşamlar saat səkkizdən sonra isə doyunca yeyirlər. Yeməklərinin əsasını isə ət yeməkləri təşkil edir. Maraqlıdır ki, təzə-tər turpun zoğunu və kiçik yarpaqlarını yeyir və onun sağlamlıq üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərirlər.

İraqda hərbi xidmət əvvəllər məcburi deyildi. «Bədəl» – «əvəz» verməklə, yəni dövlətə müəyyən miqdarda pul verməklə hərbi xidmətdən yayınırdılar. Sonralar bu ləğv olundu. İran – İraq müharibəsi başlanana qədər hər qırx beş gün xidmətə görə əsgərə icazə verilirdi ki, yeddi gün evlərinə getsin. Əgər əsgər yaxında qulluq edirdisə cümə axşamı xidmətdən sonra evə gedir, cümə günü evdə qalır, şənbə günü isə hərbi

xidmətə qayıdırdı.

İnqilaba qədər (1958) varlı adamın bir hadisə nəticəsində həbsxanaya düşərkən pul verib başqasını öz yerinə qoymasına təsadüf edilirdi. Həmin adamın ailəsinə müəyyən miqdar pul verilər, o isə illərlə həbsxanada oturarmış.

İraqda qara rəngli ayaqqabı geyməyi çox sevirlər. Odur ki, çox toz-torpaq olduğundan ayaqqabını tez-tez təmizləmək lazım gəlir. Ayaqqabı təmizləyənlərin üzünə bütün qapılar açıqdır. Hətta nazirliklərə, banklara, şirkətlərə girib məsul işçilərin ayaqqabılarını təmizləyirlər. Küçələrdə isə cərgə ilə düzülüb müştəri gözləyirlər. Ayaqqabını təmizləmə qiyməti çox ucuzdur.

İraqlılar küçə qapısına ya zəng asırlar, ya da halqa və kiçik çəkcik, Onunla qapını döyürsən, eşidib o üzün: «Kim lazımdır?» – deyər soruşurlar.

İki nəfər söhbət edəndə başqası, heç ona dəxli olmasa da, söhbətə qarışır. Söhbət edərkən, telefonla danışarkən və s. «bəli», «bəli», «bəli» deyərək söhbətə diqqətlə qulaq asdığını göstərməlisən. Bu bir adətdir.

İngiltərədə təsadüfi adamla hava haqqında, ləyaqətli adamla siyasətdən danışdıqları kimi, İraqda təsadüfi adamla dindən, ləyaqətli adamla dünyanın gedişindən, var-dövlətdən danışirlər.

Bir şey haqqında, nəyisə yerinə yetirmək haqqında fikirləri qəti olanda deyirlər: «Mən Həsən edəcəyəm bunu!» «Mən Cabir danışacağıam onunla!»

Kiçik qəsəbə və şəhərlərdə yerli adamlar hətta yay vaxtı belə yolun ortası ilə gedirlər. İlk vaxtlar təcəübünirdik. Sonralar biz də qış aylarında onlar kimi etməli olurduq. Çünki evlərin mətbəxlərindən və hamamdan çıxan su küçə boyu arxada yığılır və palçıq-çirkab olur. Odur ki, adamlar küçənin ortası ilə gedirlər. Adət etdiklərinə görədir ki, bəzən başqa fəsillərdə də yolun ortası ilə gedirlər.

Hər hansı səbəbdən bir əşirətdə adamın ölümünə səbəb kəs o biri əşirətə pənah aparsa, dövlət nümayəndəsi gəlib aparınca həmin əşirət onu ələ verməz. O biri əşirət zor işlətsə

qan düşər.

Ərəblər arasında belə bir adət də var: əgər birində gözəl bir şey görüb sidq-qəlb ilə onu tərifləsən mütləq deyəcək: «Buyur, sənə verdim. Qurbanı sənə». Bəzisi isə səni məcbur edəcək ki, onun «hədiyyəsini» qəbul edəsən. Bu indi ən çox kənd yerlərində qalır. Şəhər yerində hər cür «bicliyi» bilirlər.

Bir dəfə Bağdad universitetini bitirmiş dostum Həmid Abdullanın əlində, doğrudan da, gözəl bir bıçaq gördüm. O biri ərəb mütəxəssislərinə zarafatla dedim ki, tərifləyib, əlindən alacağam. Bizə yaxınlaşanda dedim: «Həmid, sənın nə gözəl zövqün var, nə əla bıçaqdır». Çox təriflədim. Bir şey çıxmadı. Həmid özündən razı halda dedi: «Bəs nə bilmişdin, qardaşın pis şey alar?!».

Ölkənin hər yerində belə bir adət dərin kök salıb: məclisə gəlib əyləşən şəxslə hamı növbə ilə salamlaşır – «əlla bil-xeer» (Hər vaxtın xeyir olsun). Həmin adam isə oturduğu yerdən bir az qalxıb hamıya bir-bir «əlla bil-xeer» cavabını verir. Səhər vaxtı «Sabah əlla bil-xeer», axşam vaxtı isə «Məsah əlla bil xeer» deyirlər. Bu adət ilk vaxtlar mənə gürcülərin eyni sağlıq ətrafında bir-bir çıxış etmələrini xatırladır və təbəssümümə səbəb olurdu.

İraqda kişiyyə «Abu filankəs» – «filankəs atası», qadına «Umm filankəs» – «filankəs anası» deyə müraciət edirlər. Əgər qadın və ya kişinin bir neçə oğlu varsa, onu böyük oğlunun adıyla çağırırlar. Əgər bir neçə qızı və hətta beşikdə olan birçə oğlu olsa belə, yenə oğlunun adıyla çağırırlar. Mən həmişə oğlan və qız övladı barədə mübahisə edəndə, amerikalıların «Oğlan oğlundur – evlənənə qədər, qız qızıdır – ömrünün axırına qədər» atalar sözünü misal çəkəndə gülümsəyir, çiyinlərini çəkir, «Ətimizə-qanımıza işləmiş adətdən necə əl çəkək» – deyirdilər.

«Abu» sözü İraq dialektində çoxmənalı sözlərdəndir. Tarixən Məhəmməd-Abu Casim, Əli-Abu Hüseyin, Əhməd-Abu Şahab, Əbid-Abu Samir, Talib-Abu Müştəq, Xələf-Abu Zeydən, Həmid-Abu Məcid, Cavad-Abu Kazım, Mahmud-Abu Şakir, Abdulla-Abu Nəcim, Fazil-Abu Abbas, Saleh-

Abu Mehti və s. qəbul olunmuşdur. Tərtər-Fərat kanalı tikintisinin baş direktoru Məhəmməd Həbubi hələ evlənmədiyindən hamı ona «Abu Casim» deyə müraciət edirdi. Evləndəndən sonra onun oğlu oldu. Adını Saad qoydu. Ondən sonra hamı ona xitab edəndə «Abu Saad» deyirdi. Məhəmməd Həbubi oğlunun adını Casim də qoya bilərdi. Lakin bu şərt deyil.

«Abu» sözü «sahib» mənasında da işlənir. Məs.: abul səyyarə – maşın sahibi; abul məxzın – mağaza sahibi; abul bet – ev sahibi; abul ciqair – siqaret sahibi, siqaret satan; abul ləhəm – ət satan; abul baarid – sərinlədici içkilər satan. Bu sözə ayama və ləqəblərdə də çox təsadüf edilir.

Ayamalardakı «abu» sözü də «sahib» mənasında işlənir. Məs.: Abu əzan – palazqulaq (adam), Abu ras – toxmaqbaş (adam), Abu tahir – qarınqulu (adam) və s.

İraqa yolunuz düşsə küçədə polis nəfərinə «Salam, abu İsmail!» deyildiyini eşitsəniz zənn etməyin ki, doğrudan da, onun oğlunun adı İsmayıldır. Orada polis nəfərinə adətən «Abu İsmail», əsgərə isə «Abu Xəlil» deyirlər.

İraqda kinoteatrlarda parter ucuz olur və orada adətən kasıblar otururlar. Xaricilərin, yerli ziyalıların və varlıların orada oturması həqarət sayılır. Onlar amfiteatrda və ya lojada otururlar. Film arada iki dəfə kəsilir və 10-15 dəqiqəlik fasilə olur. Bu vaxt foyədə sərinlədici içkilər, dondurma, şirniyyat, fındıq, püstə, badam, qoz və başqa çərəzlər almaq olur.

Filmin əvvəlində yaxın gələcəkdə göstəriləcək lentlərdən parçalar verirlər. Bu, yarım saat vaxt aparır. Siqaret, müxtəlif içkilər, yeməklər, geyim-kecim və s. haqqında çoxlu reklamlar da verirlər.

Filmləri adətən həftədə bir dəfə, tamaşaçı az olanda isə üç gündən sonra dəyişirlər. Filmlər gündə dörd dəfə nümayiş etdirilir. Əvvəllər əsasən işgəncə, kovboy və s. filmləri göstərirdilər. Kinoteatrların qabağında filmlər haqqında məlumat və onun süjetini əks etdirən şəkillər vurulur. Bəzən çıpaq qadın və ya kişi şəkillərinə də rast gəlinir. Ancaq filmə bu yer-

lər ümumiyyətlə olmurdu. Bir dəfə «Erika» adlı çox açıq-saçıq parnoqrafik film göstərildilər. Film böyük səs-küyə, haqlı narazılığa səbəb oldu. Qəzetlərdə tənqidi yazılar verdilər. Radio və televiziya ilə ziyalılar çıxış etdilər. Dövlətin qərarı ilə belə filmlərin göstərilməsinin qarşısı, demək olar ki, alındı.

Əvvəllər dinpərəst adamlar kinoya getməzdilər – günah sayılırdı. Lakin sonralar bəzi filmlər, o cümlədən də sovet filmləri «Arşın mal alan», «O olmasın, bu olsun» (onlar bu filmə «Zövac Gülnaz», – «Gülnazın ərə getməsi» deyirlər), «Əsgər atası», «Hamlet» göstərilərkən bir çox dindar kişi və çadralı qadınlar da kinoya gəlirdilər.

Bir çox Şərq xalqlarında olduğu kimi, İraqda da birdən-birə iş barədə söhbətə başlamaq qəbul olunmayıb. Gərək hal-əhval tutasan, o yandan-bu yandan danışasan, bir-iki kəlmə ürəyəyatan söz deyəsən, sonra mətləbə keçəsən. Bu əsas şərtidir. Digər mühüm şərtlərdən biri də budur ki, aşağı vəzifəli şəxsin həll edə biləcəyi bir iş üçün yuxarı vəzifəlinin yanına getməyəsən. Belə olanda bəzən düzələsi iş də düzəlmir. Aşağı vəzifəli şəxs inciyir, xətrinə dəyir. Yəqin ki, bərk istilərdəndir – ərəblər çox «dəymədüşər» olur, asanlıqla inciyə bilirlər. Gün ərzində doqquz dəfə görüb salamladığın, «şlyonok? – necəsən?, bəəd şlyonok? – sonra necəsən?» – dediyin adamla gərək onuncu dəfə görüşəndə də salamləşsa, hal-əhval tutasan. Yoxsa düşünə bilər ki, görəsən nə olub ki, filankəs mənimlə salamləşmadı.

İşin gedişi, müvəffəqiyyəti bəzən belə xırda münasibətlərdən, qəbul olunmuş adət-ənənəyə hörmətdən asılı olurdu. Mənə elə gəlir ki, bu məsələlərdə ixtisasca müəllim olan tərcüməçilər – müəllimlik sənəti onlara səbirli, dözümlü və təmkinli olmaq kimi keyfiyyətlər aşıladığından – üstünlük qazanırdılar.

Tərtər – Fərat kanalı tikintisində iştirak edən sovet mütəxəssisləri maşın sürmək üçün İraqın sürücülük vəsiqəsini almalı idilər. Belorusiyalı tərcüməçimiz Viktor Voloşenkonu mütəxəssislərə qoşub sağlamlıq kağızı almaq üçün Ramadiyə

göndərdik. Onu deyim ki, xaricilərə hörmət əlaməti olaraq onları İraqda idarələrə növbəsiz buraxırlar. Lakin müəssisə rəhbərinin yanında adam olanda gərək içəri girməyəsən, gözləyəsən. Tərcüməçimiz bu adi etikanı gözləməmiş, birbaşa içəri girmiş, «sağlamlıq kağızı verən həkim üç gündən sonra gələcək» cavabını almışdı.

Səhərişi gün baş həkimin müavininin yanına getdik. Onun cavan bir adam olması məni, doğrudan da, təəccübləndirdi, sevindirdi. Həkim bunu hiss etdi. Onu ürəkdən təbrik etdik. Məlum oldu ki, hələ subaydır. Xahiş etdim ki, biz vətənə dönənə qədər evlənsə mütləq bizi də toya dəvət etsin. Zarafatla dedim ki, qoxmasın, yeyib-içib qaçan deyilik. Onlarda toylarda siyahı tutmaq adəti bizdə də olub. – Tez evlən, – dedim. – Bu dəyişikliyi ki mən İraqda görürəm, bu adət tezliklə aradan çıxacaq. – hamı güldü.

Sonra səhiyyənin on il əvvəlki vəziyyəti, indiki böyük irəliləyişindən söhbət açdıq. Tərtər – Fərat kanalı tikintisindən, onun çəkilişi başa çatdıqdan sonra xalqın güzəranının daha da yaxşılaşmasına kömək olacağından danışdıq. Elə buradaca kanalda işləyən mütəxəssislərə sürücülük vəsiqəsi almaq üçün sağlamlıq kağızı lazım olduğunu bildirdik. Gənc həkim göstəriş verdi ki, məktubda adları göstərilənlərə sağlamlıq kağızı hazırlayıb, qol çəkmək üçün ona gətirsinlər.

Əvvəlcə çay içmişdik. Həkim bizi yenidən hamuza və qəhvəyə qonaq etdi. Mütəxəssislər mat qalmışdılar. Kimsə özünü saxlaya bilmədi:

– Bəs bizi müayinədən keçirməyəcəklər?

Həkim gülə-gülə dedi:

– Biz yaxşı bilirik ki, sağlam olmayan adamı Sovetlər xaricə işə göndərməzlər.

Bu gənc həkimin ağı, dərrakəsi, mədəniyyəti bizi valeh etmişdi.

İraqlıların adət-ənənələrinə əməl etdikdə işləmək çox asan olurdu. Tərtər – Fərat kanalı tikintisində texnika üzrə Baş sovet mütəxəssisini müavini, ərəb ölkələrində əvvəllər də işləmiş moskvalı Vladimir Fomenko bu cəhətdən xüsusilə

fərqlənirdi. O – «Romada olanda özünü romalıları kimi apar» – atalar sözünü elə bil sırğa edib qulağından asmışdı; ərəblərin adət-ənənələrinə tam əməl edirdi. Ərəblərin onun hansı xahişinə yerinə yetirmədiklərini görmədim. Onu da deyim ki, hörmət qarşılıqlı idi. Bir dəfə dedi ki, sabah cümə günüdür, uşaqları Bağdada ekskursiyaya aparmaq istəyirlər. Müəssisənin baş direktorunun əmri ilə cümə günü avtobusları qarajdan buraxmırlar. Gedək baş direktorun müavindən sabaha bir avtobus alağ.

Cavad Əlvaş bizi həmişəki kimi yaxşı qarşıladı. Ar mudu stəkanda adama bir çay içdik. Sonra Fomenko dedi:

– Məni təbrik edin, Baş Sovet mütəxəssisi mənə yeni vəzifə tapşırıb. Məni məktəbə hamı təyin edib...

– Təbrik edirəm, təbrik edirəm! Fomenko elə-belə, guya sözarası deyir:

– Sabah uşaqları Bağdada aparıb muzeylərdə onlara ərəb tarixi dərsi keçmək istəyirlər. Avtobus isə yoxdur.

Gülüş səsləri otağı başına götürür.

– Bir halda ki, sizə yeni vəzifə həvalə ediblər və siz bu iş bizim tariximizi gənc nəslə öyrətməklə başlayırsınız, avtobus sizin qulluğunuzda hazırdır.

Yenidən gülüşürük. Adət üzrə səmimiyyətlə bir-birimizin əlini sıxıb ayrılıraq.

Adətə görə yüksək səviyyəli nümayəndə heyəti ölkəni tərk etməzdən əvvəl vida məclisi qurulur. Vida məclisini ən yaxşı restoranda – «varite» olan yerdə təşkil edirlər.

Yetmişinci illərdə iki ay su təsərrüfatı, torpaqşünaslıq, balıqçılıq və elektricləşmə üzrə Sovet dövlət nümayəndə heyətinin tərkibində işləyəndən sonra bu yüksək qəbulda iştirak etmək mənə də qismət oldu. Qeyd edim ki, elektricləşmə üzrə danışıqları vaxtilə Mingəçevir Su-Elektrik Stansiyasını tikənlərdən biri, indi SSRİ Baş Elektricləşdirmə İdarəsi rəisinin birinci müavini İslam İslamzadə aparırdı. Qəbul axşam saat 10-da başladı. Bizim üçün stolu səhnənin qarşısında açmışdılar. Konsertdə dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş müğənni və rəqqasələr iştirak edirdilər. Konsert saat 12-dən

sonra başlandı. Ən maraqlı nömrələrdən biri, hamının intizarla gözlədiyi – ərəblərin məşhur «Göbəkətdi» rəqsi idi. Deyirdilər ki, həmin gecə dünyanın bu rəqs üzrə ən gözəl ifaçısı – Misir rəqqasəsi çıxış edəcək. Rəqqasə səhnədə görünən kimi sürəkli alqışlar qopdu. O, çox gözəl oynayırdı. Birdən bizim stola yaxınlaşdı. Yenidən sürəkli alqışlar qopdu. Sən demə adətə görə rəqqasə məharətini qonaqların – nümayəndə heyətinin stolunun üstündə də göstərməli imiş. Ömrümdə belə şey görməmişdim. O, stolun üstündə də məharətlə rəqs edirdi. Nə bir boşqab, nə bir piyalə sındırdı. Onun oyunu hərarətlə qarşılandı. Onu da deyim ki, rəqqasələr rəqs edəndə yerli adamlar da onlara qarışıb oynayırdılar. həmin axşam Ukrayna rəqsi «Kazaçok» və rus rəqsi «Kalinka» da məharətlə ifa olundu. Zaldakıların təkidi və sürəkli alqışları altında «Kalinka»-nı təkrar etdilər.

Qadınlara münasibətdə ərəblər bir çox xalqlardan fərqlənirlər. Ərəb qadınları ərlərindən icazəsiz evdən çıxıb bir yana gedə bilməzlər. Qəribədir ki, qadınlarını çadrada, dörd divar arasında saxlamaları ilə fəxr edən bəzi kişilər məmnuniyyətlə pornoqrafik filmlərə baxır «varite»lərdən həzz alırlar. Özgə vaxt evdə əlini ağdan-qaraya, isti sudan soyuq suya vurmadıqları halda, qonaq olanda hər şeyi mətbəxdən özləri gətirir, qulluq edirlər. Qadınlar «pərdə arxası fəaliyyətlə» kifayətlənməli olurlar. Onları üzə çıxmağa qoymurlar.

Qadınlara həqarətlə baxanlar da vardır. Ərəb dənizçiləri onları gəmidə aparmaq istəmirlər. Deyirlər ki, qadın gəmidə bədbəxtliyə səbəb olur. Buna görədir ki, bəzi ərəb ölkələrində gəmidə gedən qadınlar kişilərə nisbətən iki dəfə çox pul verməli olurlar. Bundan başqa, kişilər göyərtədə gedə bildikləri halda, qadınlar gecə belə göyərtəyə çıxma bilməzlər.

Ərinə xəyanət edən, onun namusuna ləkə gətirən qadınların həyatı son vaxtlara qədər faciəli ölümə nəticələnir-miş. İndinin özündə belə ölkənin cənubunda – göllərdə yaşayan ərəblər arasında namussuzluğa görə qadını öldürürlər..

İraqda qərəzlə adam öldürəni ən ağır cəzaya məhkum etdikləri halda, 50-ci illərdə namus üstündə adam öldürəni

göllər diyarında cəmisi üçcə il azadlıqdan məhrum edirdilər. Göründüyü kimi, qadınların namusu məsələsinə bu ölkədə çox ciddi baxırlar. Maraqlıdır ki, M.Qorkinin «xalq təfəkkürünün ən gözəl abidələri arasında ən bitkini, ən əsaslısı» adlandırdığı, bədii gücü, tərbiyəvi əhəmiyyəti, xarakterlərinin kamilliyi və rəngarəngliyi ilə min bir diyarda ünvan tapmış «Min bir gecə» nağıllarının meydana gəlməsi də bununla əlaqədar olmuşdur...

...Belə nəql edirlər ki, Şəhriyarın gözəlliyi aləmə səs salan gənc arvadı vardı. Şəhriyar onu həddən artıq sevir və arvadının da onu çox sevdiyini düşünürdü. Lakin bir gün arvadının onun namusuna ləkə gətirdiyini öz gözləri ilə görür və ölümünə hökm verir. Bundan sonra belə qərara gəlir ki, kim onun arvadı olsa nikah gecəsinin səhəri günü tezdən öldürülməkdir. Beləliklə, o, bir çox gənc qızın ölümünə bais olur. Vəzir çox əlləşir, Şəhriyarı bu yoldan döndərə bilmir. Məsələdən həli olan camaat ölkədən baş götürüb qürbətə pənah aparır. Günlərin birində Şəhriyar bildirir ki, vəzirin gözəl qızı Şəhrəzadla evlənmək fikrindədir. Vəzir onun əl-ayağına düşür, yalvarır ki, gözünün ağı-qarası bircə balasını məhv etməsin. Əvvəlcə öz əli ilə illərlə onun atasına və özünə sədaqətli qulluq etmiş qoca vəzirini öldürsün, sonra belə bir nikaha yol versin. Lakin nə onun yalvarışları, nə də göz yaşları bir fayda verir. Vəzir evə çox pərişan gəlir. Qızı çox təkid etdikdən sonra həqiqəti ona danışır. Ata-bala qanlı göz yaşı tökürlər. Toy axşamı qara-qorxu yazıq Şəhrəzadı çulğalamışdı. Onun başında bircə fikir tüğyan edirdi: həyatını necə xilas edə bilər?!. Onun dadına nə çata bilər?.. Birdən onun üzü gülməyə başladı. Elə bil üstündən ağır bir dağ götürmüşdülər. Haradansa yadına düşdü ki, atası hökmdarın nağıla çox həvəskar olduğunu söyləmişdi. Xoşbəxtlikdən Şəhrəzad məharətli nağıl söyləyən idi. «Bəlkə ona nağıl danışmaqla həyatımı xilas edə bildim». Fikirləşib maraqlı nağıllardan bir neçəsini ürəyində götür-qoy etdi. Bir az sakitləşdi. Bu, dünyagörmüş qoca vəzirin nəzərindən yayınmadı. Qızından qaş-gözlə bir şey öyrənmək istədi. Şəhrəzad təbəssümlə, çox məlahətli səslə pıçıldadı

ki, həyat nağıl kimi şirindir. Qoy mənimki elə nağılla bitsin.

Qoca vəzir barmağını dişlədi. Məsələdən hali oldu. Şəhrəzad özünü çox şux, əsl şahzadə kimi aparırdı. Şəhriyar ömründə belə məlahətli səsə malik bir qadın görməmişdi. Onun danışıqı, qəmzəli baxışları, şux gülüşü Şəhriyarı məftun etmişdi.

O gecə Şəhrəzad ən sevimli nağılını danışdı. Nağıl o qədər maraqlı, o qədər məftunedici, o qədər ibrətamiz idi ki, hökmdar səhərin nə vaxt açıldığını bilmədi. Lakin nağıl hələ bitməmişdi. Nağıl, hökmdarı o qədər tutmuş, o qədər düşündürmüş, o qədər təsirləndirmişdi ki, o, ölüm hökmünü bir gün təxirə saldı.

İkinci gecə şahzadə, nağılın davamını danışdı. Ancaq nağıl başqa nağıla calandı və səhər açılana kimi bitmədi. hökmdar yenə də ölüm hökmünü təxirə saldı. Şəhrəzadın ov-sunlayıcı nağılları min bir gecə davam etdi. Hökmdar ölüm hökmünü unutmuşdu. Nağıllar bitəndə o, ölüm hökmünü ləğv etdi. Beləliklə, «Min bir gecə» nağılları meydana gəldi.

«Min bir gecə» nağıllarının yarandığı Dəcələ–Fərat sahillerində bu gün də ailə, nikah və toyla əlaqədar bir çox maraqlı doğuran adətlər vardır.

AİLƏ, NİKAH, TOY ADƏTLƏRİNDƏN

Deyək ki, günlərin birində həddi-bülüğa çatmış Məhəmməd bildirir: «Evlənmək istəyirəm». Əlbəttə, açıq şəkildə söyləmir. O, bunu oturuşu-duruşu, evdə uşaqlarla qaba rəftarı və danışıqı, evə gec gəlməsi və s. ilə bildirir. Məhəmmədin anası ürəyində oğlunun boya-başa çatdığına sevinir. Ərinin yanına gedir. «Abu Məhəmməd, oğlun evlənmək istəyir» – deyir.

– Evlənsin də. Qohumlarımızda azmı qız var? Beləliklə,

evdə hamının intizarla gözlədiyi an gəlib çatır. Bacısı, ya da bibisi Məhəmmədlə danışıır:

– Bəsdir avara-avara gəzdiyin. Atan sənə toy etmək istəyir. Qohumlarımızdan kimi istəsən onu alacaq.

Sonra bir-bir qohum qızların adını çəkir. Məhəmməd istədiyi qızın adı çəkilənə qədər «istəmirəm, istəmirəm» deyir, onun adı gələndə isə dillənmir. Məsələ aydın olur.

Əgər o, qohumlarından yox, başqa bir yerdən qız istəyirsə, gününü qara edirlər. Kənd yerində mütləq qohum qızlarından birini almaq məcburiyyəti qarşısında qalır. Şəhər yerində hər şey Məhəmmədin dəyanətindən asılıdır.

Qohum qızını alanda Məhəmmədin anası qızgilə gedir və anasına deyir: «Oğlum qızını istəyir. Soruş, qızınız razıdırsa, verin, razı deyilsə, lazım deyil». Sonra sövdələşmə başlanır. Adətən qohum qızına «sıyaq» – «başıq» yad qızına verilən başlıqdan beş-on dəfə az olur. Əsasən elə buna görədir ki, qohum qızı almağa çalışırlar. Başlığın bir hissəsini qıza xərc-ləyirlər. Bər-bəzək, zinət, qab-qacaq, barxana, mebel və s. alırlar.

Əgər başqa yerdən qız alırlarsa əvvəlcə tanış-bilişdən onları yaxşıca öyrənirlər. Sonra «Umm Məhəmməd» bir bəhanə ilə qızgilə gedir və «Umm Leyla»-ya deyir ki, Məhəmmədin atası sizinlə qohum olmaq istəyir.

«Umm Leyla» əri ilə danışıır. Qıza «Filankəsin oğlu sənin adını çəkib» – deyir. Qız: «Atam bilən yaxşıdır» – deyir. Onlar da Məhəmmədgili hərtərəfli yoxlayırlar.

Bir neçə gün sonra «Umm Məhəmməd» təsadüfən Leylagilin evinin yanından keçəndə su içmək istəyir. Su içəndən sonra «elə-belə» əvvəlcə olan söhbəti yada salır. Leylanın anası deyir ki, belə söhbətlər üçün evin kişisi var. Məhəmmədin anası sevinə-sevinə evə gedir: Sonra «Abu Məhəmməd» küçədə «təsadüfən» Leylanın atasını görür və kiçik bir məsələ üçün onlara gəlmək istədiyini bildirir. Vaxt təyin edirlər.

Təyin olunmuş vaxt, o, iki-üç ağsaqqalla Leylagilə gedir. Orada da üç-dörd ağsaqqal qohum olur. Uzun-uzadı «şlyonok?» – necəsən?», «bəəd şlyonok?» – «daha necəsən?»,

«şlyonok, zen?» – «yaxşısanmı?», «şaaku maku?» – «nə var, nə yox?»dan sonra vaxtın hiss olunmadan keçib getdiyindən, cavanlıqlarından söz salır, mətləbə keçirlər. Başlığın miqdarı barədə də sövdələşirlər. Başlığa kənd yerlərində «sıyaq», şəhər yerlərində isə «müqəddəm» deyirlər. Bir çoxları belə güman edirlər ki, başlıq nə qədər çox alınsa, gələcəkdə kişi «qiymətli» arvadını o qədər çox sevəcəkdir.

Bundan sonra «müəxxər»in – yəni gələcəkdə ailənin başçısı arvadını boşayaçağı təqdirdə qadına veriləcək pulun miqdarı barədə razılığa gəlirlər. Bu məsələ həll olunduqdan və qız evi «müqəddəm» aldıqdan sonra kəbin kəsilə bilər. Kəbinkəsmə mərasimi belə olur: oğlanın atası hər iki gənci götürüb iki şahidlə hakimin yanına gəlir. Hakim soruşur; «Oğlum, sən bu qızı istəyirsənmi? Qızım, sən bu oğlanı istəyirsənmi?» Müvafiq cavab alındıqdan sonra evlənmək haqqında şəhadətnamə hazırlanır. Şahidlər də qol çəkirlər. Sonra hakim soruşur: «Qızım, «müqəddəm» çatıbmı?» Müsbət cavab aldıqdan sonra hakim «müəxxər»in sənədini hazırlayır. «Müqəddəm» qohumlar arasında heç bir sənədsiz filansız həll olduğu halda, «müəxxər»ə dair sənəd hazırlanır. Sənəddə göstərilir ki, əgər gələcəkdə kişi arvadını boşasa, filan məbləğ pul verəcəklər. Əgər qadın boşansa, heç nə almayacaqdır.

Doğrudan da, belə olan halda qadın yalnız paltarını geyinib evdən çıxır. Kənd yerində isə qadın ərindən ayrılmaq istəsə, gərək atası «başlıq» aldığı pulu qaytarsın. Pul qaytarılmamış qadın «talaq» ala bilməz, yəni boşana bilməz. Kişi arvadını boşayanda alınan «müəxxər» ərsiz qalan qadının özünü dolandırması, başqasının əlinə baxmaması, pis yola düşməməsi üçün edilir.

Sonra isə toy olur. Toya bir gün qalmış bəy dostları ilə şəhərin küçələrini gəzir. Tanış-bilişlər onu təbrik edir. Bu vaxt o, qara qumaşdan kostyum geyir. Toydan sonra isə hansı rəngdə desən kostyum geyirlər. Toy vaxtı gəlini və onun cehizini şəhərdə gəzdirir, signal verir, musiqi çalır. Qadınlar əllərini ağzlarına qoyub nəfəsləri gəldikcə «ulu-lu-

lu-lu-lu-lu-lu-lu» deyə qışqırırlar. Toyda nağara, qara zurna çalınır. Yallı oynayrlar. Xüsusi nişangah qoyub güllə atır, məharətlərini göstəririlər.

Toylar adətən yay aylarında, kənd təsərrüfatı məhsullarının bol vaxtı olur. Camaatı toya «bətaqə» – «dəvətnamə» ilə çağırırlar. Yemək qız oğlan evinə gəlməzdən əvvəl verilir. Toyda pul yığırlar. Bu «sicil» – «siyahıyaalma» adlanır. Pul yığılarkən ucadan deyirlər: «Filankəsin canı sağ olsun, bu qədər yazıldı! Filankəsin oğlanlarının toyunda xərcləyək, o da bu qədər pul verdi!» və s.

Bəzi toylarda arzu edənlərə xəlvəti içki verirlər. Toy yeməyi ətli plovdur. Buna «Quzi əla timmen» deyirlər.

Camaat dağılandan sonra bəy tay-tuşları ilə gəlinin otağına gedir və gəlinin rəfiqələrinə deyir:

– Qızlar, siz çıxın!

Dostları bəylə bir az oturur, sonra onu təbrik edir və çıxırlar.

Toydan sonra qız evi onları qonaq çağırır. Bu, toydan ən azı yeddi gün sonra olur. Bəzən bir ildən sonra da çağırırlar. Kənd yerlərində gəlinə bir inək, ya camış, ya dəvə, ya at bağışlayır, bəzən də pul verirlər. Bəyə isə heç nə verilmir. Bir qayda olaraq qız tərəfin adamları oğlan evinə yalnız bəylə-gəlini qonaq çağırıdıqdan sonra gəlirlər.

Çox vaxt qardaşlar evləndikdən sonra ayrılır, əvvəlki kimi ata-anaları ilə bir yerdə yaşayırlar.

Əlli-altmışıncı illərdə kənd yerlərində gəlini ya atla, ya da dəvə ilə – dəvənin üstündə bəzədilmiş «hodəc»də – «kəcavə»də gətirirdilər.

Kasıblar, ən çox da kənd adamları oğlanlarına yaxın qohumdan – qardaş-bacı qızını, əmiqızını, dayıqızını aldıqları halda, ziyalı müsəlmanlar və xristianlar yad yerdən qız alırlar. Bundan əlavə, xristianlar oğlanla qızın qanını yoxladır, qan rezusu uyğun gəlməzsə onların evlənməsinə yol vermirlər. Təbabətin səsinə qulaq asır, gənclərin gələcəkdə böyük əzab-əziyyət çəkmələrini, ağır çətinliklərlə qarşılaşmalarının qarşısını vaxtında alırlar.

İraqda az da olsa nikahın pozulması hallarına təsadüf edilir. Əri boşamış qadın üç ay gözləməlidir. Ola bilsin ki, sabiq əri fikrini dəyişdi, onu qaytardı. Nikahın pozulmasında şüalərlə sünnülərin adətləri fərqlənir. Şüalərdə boşanma iki cür olur: birdəfəlik boşanma və boşanma. İkinci halda bir il ərzində yenidən qovuşmaq olar. Bir il tamam olandan sonra isə nikah birdəfəlik pozulur və sabiq ər «müəxxər»i ödəyir.

Sünnülərdə isə nikahın pozulması daha asandır. Kişi üç dəfə «əna talik» – «boşayıram» desə nikah ləğv olur. Lakin kişi bu gəlməni bir dəfə deyəndən sonra təkrar etməyə bilər. Müəyyən vaxt keçəndən, deyək ki, bir il, iki il sonra o, bu sözü bir dəfə də təkrar edə bilər. Ancaq kişi «əna talik» sözünü üçüncü dəfə deməsə nikah pozulmur. Şüalərdə də, sünnülərdə də nikah pozulandan sonra yüz gün qadın kişinin evində qalmalıdır. Bu müddət «uda» adlanır. Əgər məlum olsa ki, qadın hamilədir, nikah uşaq anadan olana qədər pozulmur. Din xadimləri bu ənənəni qədim adətlərin humanistliyi ilə izah edirlər. Lakin burada incə bir mətləb vardır: uşaq ana bətnində olanda ananın, dünyaya gəldikdən sonra isə atanın hesab edilir.

Sünnülərdə qəribə bir adət də olub. Arvadını boşayan kişi sonradan peşman olub fikrini dəyişərsə gərək kiməsə pul verib həmin arvadın kəbinini ona kəsdirə, sonra evinə gətirəmiş. Kəbin kəsilərkən, şərt deyil, qadın kəbini kəsilən kişinin evinə getsin. Elə hal da olub ki, o adam kəbin kəsiləndən sonra arvadı evinə aparıb və sonra da boşamayıb. Bu halda sabiq ər həmin adamdan incisə də, ona heç nə edə bilməmiş. Camaat onu qınayar, deyərmiş: «Sən boşayıbsan, o kişinin oğlu da qayda-qanunla onu özünə arvad edib». Belə olan halda sabiq ər yalnız kəbin kəsdirmək üçün verdiyi pulu geri ala biləmiş.

Məlumdur ki, Quranda çoxarvadlılıq qadağan olunmur. Bu öz təsirini 50-60-cı illərdə İraqda da göstərirdi. O vaxt İraqda iki-üç və daha artıq arvadı olan kişilərə rast gəlirdi.

...1963-cü ildə Nasiriyyə şəhərində, «Ur» mehmanxana-

sında gecələdik və səhər obaşdan göllər diyarına getmək üçün Suq-əş-Şuyuxa yollandıq. Hava yenicə işıqlaşdı. Ətrafına palçıq hasar çəkilmiş bir-mərtəbəli böyük evin yanından keçəndə Sovet mütəxəssislərinin baş mühəndisi, moskvalı A.Volnov otaqlardan birinin qabağında bayraq asıldığını gördü və Nasiriyyə Su Təsərrüfatı şöbəsinin müdirindən bunun səbəbini soruşdu. O güldü və dedi ki, gördüyünüz ev şeyxin – mülkədarın evidir. Şeyxin 12 arvadı var. Onun baş arvadının planına görə şeyx növbə ilə qabağında bayraq asılmış evdə gecələyir.

O vaxtlar Bağdadın yaxınlığında yerləşən Fəllucə şəhərində 14 arvadlı çox əsəbi Yusif əl-Ərslan adlı yaşlı bir kişini də gördük.

İraqa 1972–75-ci illərdə səfərim zamanı nəinki çoxarvadlılara, hətta iki-üç arvadı olanlara da rast gəlmədim. Çünki inqilabdan sonra yaradılmış universitetlər və başqa tədris ocaqları xalqın savadlanmasına, şüurunun dəyişməsinə səbəb olmuşdu. Bununla belə, indi şəhərlərdə evlənmək böyük problemə çevrilmişdir. Çünki hamının oxuması üçün böyük imkanlar yaranmış, valideynlər ali təhsil almış qızlarını ərə verərkən oğlan qarşısında ağır şərtlər qoyurlar. Doğrudur, mətbuat bu xoşagəlməz halla mübarizə aparır. Bu baxımdan B.Kamalin məqaləsi maraq doğurur: «Bizim gənclər böyük problemlərlə qarşılaşıblar. Onlar ya heç evlənmə bilmirlər, ya da buna yaş keçəndən sonra nail ola bilirlər. Təəssüflə demək lazımdır ki, cavanlarımızın bu probleminin arxasında gənc qızlarımız dururlar. Bizim qızların vaxtında, deyək ki, institutu bitirən kimi öz tay-tuşlarına ərə getməsi çox çətin olub. Oğlanın qabağına bir neçə şərt qoyulur: gərək özünün məşını, evi və yaxşı iş yeri olsun. Əlbəttə, 21-22 yaşlı gəncin bu tələblərə cavab verməyə imkanı olmayacaqdır. Beləliklə, bir-birini dərinədən sevən iki gənc evlənmə bilmir. O bu tələblərə öz zəhməti ilə 45 yaşında cavab verə bilər. Bu yaşda isə o, adət etdiyi həyat tərzini dəyişməyə, evlənməyə o qədər də çalışmır. Beləliklə, neçə-neçə oğlanlarımız, qızlarımız ailə qura bilmir. Cəmiyyətdə anlaşılmazlıq baş verir. Ailə həyatı cəmiyyətin

sağlamlığına xidmət edə bilmir. Bunu bizim valideynlərimiz bildiyi halda köhnə adət-ənənələrdən ayrılmaq istəmirlər. Pul heç vaxt xoşbəxt həyatın meyarı olmamışdır. Bir-birini sevən gənclər maşinsız da keçinə bilərlər».

Yeri gəlmişkən deyim ki, dövlət evlənmək istəyən gənclərə hərtərəfli kömək edir. Kəbin kəsiləndən sonra cavan oğlanın dörd aylıq maaşı həcmində ona yardım göstərilir. «Silfə» adlanan bu pul sonra onun maaşından çıxılır. Yeni evlənənlər ev tikdirmək istəyəndə də, sonralar qaytarmaq şərtilə, dövlət yardım göstərir.

BÖYÜK GÜNAH, KİÇİK GÜNAH

Hər xalqın öz adəti var. Yaponlarda ən yaxın adamı ölənlə şəxs işə ən yaxşı paltarda çıxır. Hamı ilə gülümsəyə-gülümsəyə görüşür, söhbət edir. «Qəm, qüssə, kədər, hüzn mənimdir. Başqaları nə üçün qəm-qüssəyə bürünməlidir» – deyir. Ərəblərdə bu əksinədir. Əgər birinin ən uzaq qohumu belə ölübsə, gərək özünü elə göstərsin ki, guya ən yaxın, ən əziz adamını itiribdir. Bununla belə, ölünü «murdar» adlandırır, ölümlə əlaqədar işləri çox tez, artıq söz-söhbətsiz görür, təmtərağa yol vermirlər. Onu tez aparıb basdırırlar. Günün birinci yarısı vəfat edən adamı elə həmin gün dəfn edirlər. Bu, görünür iqlim şəraiti və havanın çox isti olması ilə əlaqədar yaranıb.

Kənd yerlərində və kiçik qəsəbələrdə meyit evdən götürülüb basdırılana qədər, toyda olduğu kimi tüfəng və tapançadan atəş açirlar. Cənazəni çiyinlərində aparanda çox sürətlə, bəzən qaça-qaça gedirlər. Qadınlar qəbiristanlığa gedib ən yaxın adamını, əziz balasını belə son mənzilə yola sala bilməzlər.

Cənazəni tabutda aparır, kəfəndə basdırırlar. Cənazəni üç dəfə qəbrə qoyub-çıxarır, sonra basdırırlar. Hərə qəbrə bir ovuc torpaq atır. Sonra həmin evə qayıdır, başsağlığı verirlər. Ehsan vermək məcburi deyildir. Mərhumun «üçü», «yeddisi», «qırxı» və «ili» yad edilir. Mərhumun «yeddisi»ndə halva bişirirlər. Buna «aşa əl-meyt» – «ehsan» deyirlər. Ehsan verildəndə adətən pul yığırlar. Yığılan pul «fazal» adlanır. Bu bir borc hesab olunur. Gələcəkdə «fazal» verənin evində ölü düşəndə gərək sən də o qədər pul verəsən. Vəfat edən qadının əri, hətta evdə körpə uşaqlarına baxan olmasa belə, arvadının ili çıxana qədər evlənməz. Mərhumun «üçü»nə qədər mollalar maqnitofon qoyur, ucadan quran oxuyurlar. Qonum-qonşu narahat olur, yuxularına haram qatılır. Bir vaxt «şeytan əməli» adlandırdıqları texnikadan istifadə edənlərin böyük günaha batdığını söyləyən mollalar indi azan vaxtı məscidlərin minbərində də maqnitofondan istifadə edir-

lər. Nədənsə ölü yerində və məscidlərdə maqnitofondan istifadə «budaa xəfifə» – «kiçik günah», «cüzi günah» hesab edilir.

İraqa birinci səfərim zamanı qızmar günəşi, dözülməz istiliyi ilə məşhur olan bu ölkədə yüzillik «soyuqluq» duyurdum. Burada ən kiçik daşdan uzaq ulduza qədər hər şey dinlə bağlı idi. Dinin böyük təsiri hər addımbaşı özünü göstərirdi. O dövrdə İraqda milli inqilabın ilk illəri idi. Lakin bu ölkəyə üçüncü səfərim zamanı başqa mənzərənin şahidi oldum. Əvvəllər bayram vaxtı məscidlərin özül daşını qoyan iraqlılar indi böyük tikinti obyektinin əsasını qoyurdular. Əvvəllər İmam Hüseyin ölümü gününü geniş qeyd edir, buna xüsusi hazırlaşırdılar. Küçələrdə yarıçılpaq adamlar zəncirlə özlərini döyür, əllərində xəncər dəstə-dəstə küçələrdən keçirdilər. Bir nəfər başçı olurdu. On beş - iyirmi metr gedəndən sonra dizlərini yerə qoyur, xəncəri başlarına yaxınlaşdıraraq «Ya Əli!», «Ya Hüseyin!» deyərək qışqırırdılar. Aşura günü isə İmam Hüseyin məscidinin həyətinə elə hadisələr olurdu ki, əsl Hüseyin «müsibəti»nə bərabər: xəncərlə başlarını yarardılar. Bu xəsarətdən ölənlər də olurdu. Bu günlərdə qeyri-müsəlmanların Kərbəla və Nəcəf şəhərlərinə getməsi məsləhət görülmürdü. Doğrudan da, qızıxmış fanatiklər qeyri-müsəlmanlara asanlıqla xəsarət yetirə bilərdilər.

1975-ci il yanvarın 23-də dövlət «aşura» dini mərasimini qadağan etdi.

1963-cü ildə Hillə şəhərində işləyirdik. «Aşura» günü yaşadığımız «Xəyyam» mehmanxanasının altındakı mağaza sahibi Xəlillə mən də Kərbəlaya getmişdim. Aradan illər keçsə də şahidi olduğum o mənzərə gözlərim önündən getmir. Qara buludlar səmanı bürüyən kimi, insan dənizi şəhərin küçələrini bürümüşdü. Dəstə-dəstə İmam Hüseyin məscidinə tərəf axışırdılar. Adamlar qapqara tuluqlaşmış kürəklərini, sinələrini döyərək «Ya Hüseyin» deyərək məscidə yaxınlaşırdılar. Əli xəncərli dəstələr xüsusi geyimdəydilər. O yandan isə böyük bir izdiham irəliləyirdi. Ortada yəhərli bir at vardı.

Atın üstündə qana bulaşmış paltar, canlı insan əlinə oxşar iki düzəltmə qol vardı. hönkürtü ilə ağlayan kişilər, üz-gözünü cıran, saçını yolan qadınlar can atır, paltara əl vurur, onu öpür, özlərini şəhid edirdilər. Elə bil İmam Hüseyn on dörd əsr bundan əvvəl deyil, elə indicə öldürülmüşdü. Ən dəhşətli mənzərə az sonra məscidin həyətidə «başyarma» mərasimi ilə başlandı. Xəncərin zərbəsindən sonra elə bil yuxudan ayrılan bu adamlar həyat eşqinə «Hüseynin müsibəti»ni unudub həkimin yanına imdada qaçırdılar. Özünün getməyə halı olmayanları qohum-əqrəba aparırdı.

«Aşura» mərasimi səhər tezdən başlanırdı; «Əza» adlanan bu mərasim üç hissədən ibarət olurdu. Birinci hissədə küçə ilə böyük bir dəstə əllərini sinələrinə döyə-döyə gedirdi. Hamının qara paltarda olduğu bu dəstəyə «hadi» rəhbərlik edirdi. O, Kərbəlanın faciəsindən, Hüseynin ölümündən söz açır, camaat isə ağlayırdı. Mərasimin ikinci hissəsi «əza zəncil» – «zəncir əzası» adlanır. Qara paltar geymiş adamlar zəncirlə çiyinlərinə və kürəklərinə döyürdülər. Burada da dəstəyə hadilər rəhbərlik edirdilər.

Mərasimin üçüncü hissəsi isə «əza kamət» – «xəncər əzası» adlanır. İmam Hüseynin faciəsini yad edən fanatiklər xəncərlə başlarını yarırdılar. Bəziləri isə əhd edib başlarını yarırdılar: «Qoy oğlum olsun, iki dəfə «əza kamət»da iştirak edəcəyəm» – deyirdilər. Lakin bu mərasim sünnülərə aid deyil.

Adam mat qalır. Eyni xalq, eyni din, eyni mədəniyyət. Xalqın yarısı öz başına müsibət açır, yarısı isə bunu kəskin tənqid edir, böyük günah olduğunu göstərir. Fəllucə şəhərinin sakini, dindar, namazqılan Turad kişi «aşura»nın İrandan keçdiyini, dinlə heç bir əlaqəsi olmadığını, qondarma olduğunu ürəkağrısı ilə izah edirdi.

Tərtər – Fərat kanalı tikintisində Baş Sovet mütəxəssisinin maşınının sürücüsü Abdulla ilə söhbətim yaxşı yadımdadır. « – Mən dinə inanıram. Çünki qorxuram. Ona görə qorxuram ki, kasıbam. Varlı inanmır. Çünki pulu var, varı var. Varım olsa mən də inanmaram» – deyən Abdullaın sə-

mimiliyinə inanırdım.

İraqda dini bayramlar hicri təqvimini ilə qeyd edilir. Bu təqvimə görə ilin altı ayı 30, altı ayı isə 29 gündən ibarət olur. Beləliklə, ildə 354 gün, uzun ildə isə 355 gün olur. Hicri təqvimini miladi təqvimindən 11 gün qısa olduğundan elə olur ki, bir bayrama eyni ildə iki dəfə təsadüf edilir. Məs.: 1974-cü ildə Qurban bayramını yanvarın 2–5-də və dekabrın 10–13-də qeyd etdilər. İraqda rəsmi iş günü olmayan 21 bayram gününün 14-ü dini bayramların payına düşür.

İraqda dini bayramların başlama vaxtı ayın vəziyyətinə əsasən təyin olunur. Belə ki, gecə ayı müşahidə edib, bayramın başladığını radio və televiziya vasitəsilə xalqa bildirirlər. Odur ki, adamlar bir-birini yalnız bayramdan sonra təbrik edirlər.

Orucluq vaxtı əksər restoran və yeməxanalar axşam saat altıya kimi bağlı olur. İşləyənlərinin də qapısı açıq olmur. Qapının üzərinə ağ parça salırlar. Bu o deməkdir ki, yol arxa qapıdandır. Yeməxanaların pəncərələrini də pərdəylə örtürlər. Axşam saat altıda bütün günü arı pətəyi kimi qaynayan şəhər boşalır. Hamı evə və ya yeməxanalara tələsir, «fütür»unu – orucunu» qılmaq üçün oturub gözləyir, radio ilə yemək vaxtının çatdığını xəbər verirlər. Saat üç dəfə vurur. Üçüncü siqnaldan sonra yeməyə başlayırlar.

Orucluqda iş zəifləyir. Özləri deyirlər: «İza intə matakul, ven içi qüvvə və iza qüvvə maku, intac həm maku» – «əgər yemirsənsə güc hardan gəlir? Əgər güc yoxdursa, demək məhsuldarlıq da yoxdur».

Kənd yerlərində dini bayramlar zamanı məscidlərin və bir çox evlərin üstündən yaşıl və qara bayraqlar asırlar. Dini bayramlar vaxtı varlılar müəyyən mərasimlər təşkil edir, mərasimdə iştirak edənlərə yemək verirlər. Belə məclislərdə sehrbazlar, gözbağlayıcılar da iştirak edir, müxtəlif oyunlar çıxarırlar, camaatı aldadırlar.

1973-cü il martın 24-də axşam Fəllucədə peyğəmbərin doğum günü bayramı keçirilirdi. Qonşuluqda yaşayan Məhəmməd dedi ki, bu axşam dərvişlər xəncərlə özlərini vura-

caqlar; bunu allah yolunda edirlər.

Mən onların gözbağlayıcı olduqlarını bildirdim, hiss etdim ki, qonşum ürəyində inamsızlığımıza görə məndən incidi. İki gün sonra qonşum bir şəkil gətirib şəstlə dedi: «Buna nədir sözün? İstəyirsən bu saat gedək Müfid Həmid Xəyyadı Fəllucədə sənə göstərim». Dedim: «Ay Məhəmməd, qardaşım, mənim gözümün qabağında İqor Kio qadını mişarlayıb iki yerə bölüb, sonra isə bitişdirib. Bunlara biz gözbağlayıcı deyirik». Hərə öz fikrinin üstündə durdu. Müfil Həmid Xəyyadın şəkli də məndə qaldı.

Gözbağlayıcıların şəkilləri Fəllucədə satılmağa başlandı. Az keçməmiş hökumət bu şəkillər vasitəsilə həmin sehrbazların izinə düşdü, beş nəfər tutulub hərəsinə bir ildən beş ilə qədər iş kəsildi.

Son vaxtlara qədər din pərdəsi altında hər şeyi edə bilirdilər. Ölkənin cənubu ilə bağlı aşağıdakı rəvayətlərdən də bunu görmək olur.

KABABÇI MUSTAFA

Bir dəfə Amarada, şəhərin məşhur kababxanasında nahar etməli olduq. Lakin biz orada maraqlı və ya qeyri-adi bir şey görmədik. Təəccübləndik. Yuxarı başda dünyagörmüş qoca bir kişi oturub təsbeh çevirirdi. Hamı ona ehtiramla salam verir, çıxıb gedəndə onunla xudahafizləşirdi. Amara su idarəsinin müdiri dedi ki, Mustafa baba kababxananın sahibidir. Biz oradan çıxandan sonra isə qərribə bir əhvalat danışdı.

Cavanlıqda Mustafa həmişəki kimi kabab bişirib-satarkən birisi dörd quş gətirir. Xahiş edir ki, onları qızartsın. Əvvəlcədən haqqını da verir. Bu vaxt qazı bazardan keçirmiş. Qazı qızardılmış quşları görür və Mustafaya deyir ki, quşları

ona satsın. Mustafa deyir ki, quşlar filankəsindir. Qazı çıxıb gedir. Mustafanın canına qorxu düşür. Bilir ki, qazı kinli adamdır. Bu onun yadından çıxmıyacaq, yeri düşən kimi ondan hayıf alacaqdır. Əlacsız qalaraq quşları qazının evinə aparır. Qazı çox xoşhal olur və deyir ki, quş sahibinə cavab versin ki, quşlar uçub getdilər. Şikayətə qazının yanına gələndə qazı hər şeyi sülh yolu ilə həll edər.

Mustafa belə də edir. Cavabı eşidən quş sahibinin hirs başına vurur. Mustafanı axmaq, fırıldaqçı adlandırır. Bununla ürəyi sakitləşmir, onu döyməyə başlayır. Camaat quş sahibinin tərəfini saxlayır. Həmişə vicdanlı, böyük-küçüyün yerini bilən Mustafanın birdən-birə belə hərəkət etməsi onlara ağır gəlir. Hər yandan: «O bizim pulla varlanıb, qudurub. Öldür onu! – səsləri eşidilir. Yazıq Mustafa qaçıb özünü mehmanxanaya verir, oradan da mehmanxananın damına çıxır. Qəzəblənmiş quş sahibi əlində bir yekə ağac onu burada da haqlayır. Mustafa özünü damdan yerə atır. Tərslikdən mehmanxana sahibinin oğlu bağçada oynaymış. Mustafa uşağın ayağının üstünə düşür. Uşağın ayağı, Mustafanın isə qabırğası sınır. Mustafanı tutub qazının yanına gətirirlər. Qazı əvvəlcə quş sahibini dinləyib ondan soruşur: – Allah hər şeyə qadirdirmi?

Quş sahibi: «Bəli» – deyər cavab verir. Əks-təqdirdə onu kafirlikdə təqsirləndirib beş il həbsxanaya salardılar.

– Bir halda ki, Allah hər şeyə qadirdir, deməli o sənə quşlarını uçurda bilərdi. Bu kişini belə günə saldığına görə cərimə olunursan.

Mehmanxana sahibinə isə deyir ki, əgər biri oğurluq edirsə qanuna görə sağ əli kəsilir, biri adam öldürürsə həyatı ilə cavab verir. Get mehmanxananın üstündən hoppa, sən də bunun oğlunun qıçını sındır.

– Allah ömrünü uzun eləsin, qazı əfəndi. Əgər mən bu yaşda evin damından hoppansam, bir dənə də salamat sümüyüm qalmaz. Mən şikayətimi geri götürürəm.

Qazı onu da cərimə edir.

«ADƏM-HƏVVA NIŞANƏSİ»

Bəsrə şəhərinin yetmiş kilometrliyində Dəclə və Fərat çaylarının qovuşduğu yerdə turistlərin ziyarətəgahına çevrilmiş münbit torpaqlı, mənzərəli bir yer vardır. Bura Qurna adlanır. İndi göllərə çevrilmiş ətraf sahələr də beləcə münbit torpaqlı, bağlı-bağatlı bir guşə olub. Lakin baxımsızlıq üzündən daşğın vaxtı bataqlıqlara, göllərə çevrilmişdir.

Dünyagörmüş ağıllı adamlar hiss edirlər ki, Qurna da su altında qalacaq: belə bir əfsanə uydururlar ki, Qurna müqəddəs yerdir. Oradakı alma ağacı Adəm ağacıdır. Guya burada Adəm-Həvva bağı olub. Sonra isə buna başqa bir rəvayət də əlavə edilir: «Deməzsənmi həmin ağacın dibində İbrahim Xəlil peyğəmbər yatıb və ağacın kölgəsi onun xoşuna gəlib. Buna görə də ağac müqəddəsdir».

Bundan sonra başqa bir əfsanə də uydururlar ki, guya bir əsgər həmin ağacı kəsmək istəyirmiş. O saat hər iki qolu iflic olub.

Beləliklə, Qurna su altında qalmaqdan xilas olunur və dinə bağlanır. Bu bağlılıq get-gedə möhkəmlənir. İraq tarixçisi Kazım Nasir «Adəm ağacı – həqiqət və əfsanə» adlı məqaləsində bu əfsanəni kəskin tənqid edir, öz dövründə olan hadisəni xatırlayır, Alim yazır ki, iyirminci illərdə Adəm-Həvva ağacı əfsanəsini eşidən bir ingilis əsgəri zarafatla ağaca belə bir lövhə yapışdırır:

«Bu ağac Adəm-Həvva bağının nişanəsidir». Kazım Nasir göstərir ki, zarafat-zarafat tezliklə həmin ağacın yanında böyük bir lövhə də görüldü:

«Dəclə və Fərat çaylarının qovuşduğu bu müqəddəs yerdəki müqəddəs ağac əcdadımız Adəmdən qalmadır. O, Adəm-Həvva bağının nişanəsidir».

TOVUZ QUŞUNA SİTAYİŞ

İraqın şimalında nə müsəlman, nə də xristian dininə qulluq edən bir tayfa yaşayır. Onların öz dini, öz adət-ənənələri vardır. Onlar özlərini yezid adlandırırlar. Yezidlər kürdcə danışirlər. Bəzi alimlər göstərirlər ki, bu tayfanın adı Kərbəla yaxınlığında İmam Hüseyini öldürən xəlifə Yezidin adı ilə bağlıdır. Başqaları isə bu sözü kurd şivələrində və fars dilində işlənən «yezdən» – «allah» sözü ilə əlaqələndirirlər.

Yezidlərin allahı şeytandır. Lakin «şeytan» sözünü və eləcə də tələffüzçə bu sözə yaxın olan ərəb sözləri «şat» (axar çay) və «şixatə»ni (kibrit) tələffüz etməzlər. Ərəblərdə şeytan sözü «kələkbaz», «bic», «öz xeyrini bilən» mənasında işlənir və onlar zarafatla «intə şeytan!» – «ay kələkbaz!», «ay şeytan!» deməyi xoşlayırlar.

Bir dəfə Fəllucə şəhərində klubda işləyən Arifə zarafatla «intə şeytan!» – dedim. Onun rəngi ağardı. Bir də o kəlməni işlətməməyimi xahiş etdi. Məlum oldu ki, o yezid tayfasındadır.

Müxtəlif məxəzlərin məlumatına görə İraqda 11-60 min yezid yaşayır. İranda və Suriyada da iyirmi minə qədər yezid olduğunu göstərirlər.

Yezidlər tovuz quşuna sitayiş edirlər. Xoruz tovuz quşuna bənzədiyinə görə onun ətinə yemirlər. Ceyran əti də yeyilmir. Yaşıl rəngi xoşlamırlar. Yaşıl rəngin bədbəxtlik gətirdiyinə inanırlar. Kişiləri uzun saç buraxır və çox vaxt onu hörürlər. Yezidlərin qadınları ərəblərin qadınlarına nisbətən azaddırlar. Qız öz istədiyi oğlana gedə bilər. Nişanlı qız istəsə nişanını qaytara bilər. Əgər qadının əri bir ildən artıq evdə yoxdursa, qadın başqa ərə gedə bilər.

Yezidlər dostluqda çox möhkəm olurlar. Təsadüfi deyildir ki, ərəblər onlara böyük rəğbət bəsləyir və onları kirvə tuturlar.

İNAMLAR

İraqlılar arasında inamlar geniş yayılmışdır. Onların çoxu bizdəki kimidir. Ayaqqabılarını soyunub yerə qoyanda bir-birinin üstünə düşsə, demək səni səfər gözləyir. Qulağın səslənəndə və eləcə də geyişəndə kiminsə səni yada saldığına inanırlar, sağ əl geyişəndə pul gəlir, sol əl geyişəndə pul gedir, deyirlər.

Lakin həftənin günləri və aylarla əlaqədar inamlar fərqlənir. Həftənin günlərini inam və etiqadlarına görə uğurlu, nəhs, səadətli və s. olmaq baxımından qiymətləndirirlər. Bazar günü paltar yumur, təzə paltar tikmək üçün parça kəsmir, səfərə çıxırlar. Toyu adətən bazar ertəsi və cümə axşamına salırlar. Cümə günü istirahət günüdür. Şənbə günü vacib bir işin də qulpundan tutmazlar; bədbəxt hadisə baş verəcəyindən qorxurlar. Buna görə də şənbə günü barədə deyirlər: «Necə gəldi, elə də getdi». Şənbə yəhudilərin günü hesab olunur.

Əgər çərşənbə günü ölü düşsə inanırlar ki, evdə bir nəfərin də tələf olmaq təhlükəsi var. Odur ki, qəbrin içinə, cənazənin baş tərəfinə kiçik bir xurma budağı qoyur, qəbrin üstünə isə çiy yumurta sındırır tökürlər.

Aylarla bağlı inamlar səmanın, ulduzların uzun illərlə müşahidəsinin nəticəsidir. Orta əsrlərdən qalan bu inamlar «nücum elmi» ilə bağlıdır. Hərdən bir, hətta qəzet və jurnallarda adamların hansı ayda, hansı bürc altında dünyaya gəlməsindən asılı olaraq, onların gələcək həyatına, qismətlərinə, bəxtlərinə, səadətlərinə, uğur və müvəffəqiyyətlərinə, talesizliklərinə və s. həsr olunmuş yazılara rast gəlinir. Bütün bunların aşağıdakı on iki bürcə – ulduzlar toplusu ilə təyin olunduğuna inanırlar. Dolça bürcü (20.I – 19.II); Balıqlar bürcü (20.II – 20.III); Qoç bürcü (21.III – 19.IV); Buğa bürcü (20.IV – 20.V); Əkizlər bürcü (21.V – 21.VI); Xərçəng bürcü (22.VI – 22.VII); Şir bürcü (23.VII – 23.VIII); Qız bürcü (23.VIII – 22.IX); Tərəzi bürcü (23.IX – 22.X); Əqrəb bürcü (23.X – 21.XI); Oxatan bürcü (22.XI – 21.XII); Oğlaq bürcü, (23.XII

– 19.D).

Göründüyü kimi, İraqda bürclər müəyyən aylarda görünür. Onların hansı ayda görünməsindən asılı olaraq müşahidələr aparılır və «nücum elmi»nin təcrübəsi əsasında insanların qismətləri, bəxtləri, uğurları, xoşbəxtlikləri, xasiyyətləri və s. «aydınlaşdırılır».

20 yanvar – 19 fevral (Dolça bürcü). – Etiqada görə, Dolça bürcü altında dünyaya gələnlər çalışqan, coşğun və fəal olurlar. İnsanpərvərlikləri ilə həmişə başqalarını cəzb edirlər. Onlar insanların qəm, qüssə, kədərini bölür, onları düçar olduğu bədbəxtlikdən qurtarmağa çalışırlar. Bu adamlarda nəsə qurmaq, yaratmaq arzusu, hissi güclü olur.

Dolça bürcü altında dünyaya gələn qadınlar çox cazibədar və məftunedici olurlar. Onlarla oturmaq-duranlar heç vaxt usanmırlar. Özlərinin də xırdaçılıqdan, köhnəpərəstlikdən xoşları gəlmir. Bu qadınlar zərif, mehriban, qəşəng, ürəyəyatan, məlahətli olurlar. Hər işə bir gözəllik, incəlik verməyi bacarırlar. Yaxşı rəqs edirlər. Ərə erkən gedirlər. Lakin xoşbəxtlik onlara hərdən nəsib olmur. Əkizlər, Tərəzi, Oxatan və Qoç bürclərinin altında dünyaya gələnlərlə nikahın uğurlu nəticə verəcəyinə inanırlar. Əqrəb, Buğa və Şir bürcləri altında dünyaya gələnlərlə nikah uğursuz hesab olunur. Ən uğursuz nikahın Buğa bürcü, ən xoşbəxt, səadətli nikahın isə Qoç bürcü altında dünyaya gələnlərlə olduğuna inanırlar. Bu nikahın nəticəsində çox gözəl uşaqlar doğulur. Oğlaq və Balıqlar bürcləri altında dünyaya gələnlərlə birgə işin, dostluğun yaxşı nəticə verəcəyinə inanırlar.

Dolça bürcü altında anadan olanlara aşağıdakılar uğurlu hesab olunur: xoşbəxt ay – aprel, avqust; xoşbəxt gün – cümə; xoşbəxt tarix, rəqəm 7; sevimli gül-çiçək – primula (çoxillik bəzək bitkisi); sevimli daş-qaş – ametist (şəffaf göy və ya bənövşəyi rəngli qiymətli daş) – səmimiyyət rəmzi.

20 fevral – 20 mart (Balıqlar bürcü). Bu bürc altında doğulanların incə duyğu qabiliyyəti və təbiətlərində bir əsrarəngizlik vardır. Duyğu onlarda məntiqdən daha qüvvətli olduğundan, onlar tez-tez ətrafdakıları öz bəsirəti və gözüaçıqlığı

ilə mat qoyurlar. Lakin özləri bu qabiliyyətlərini hiss etmirlər. Onlar rahatlığı və səliqə-sahmanı xoşlayırlar. Əliaçıq və qonaqpərvər olan bu adamlar çox vaxt qəmginləşirlər. Uşaq-lıqdan həyatları yaxşı keçsə, ədalətli, insafli və səmimi olurlar. Yaddaşları yaxşı inkişaf etdiyindən elmi işə qabiliyyətləri pis olmur. Humanitar elmlər üzrə mütəxəssislər, filantropolar və yaxşı sosioloqlar bu vaxt təvəllüd tapan adamlar arasından az çıxmamışlar. Onlardan çox gözəl musiqiçi, rəssam və heykəltəraş da yetişir.

Balıqlar bürcü altında dünyaya gələn qadınlar, bir qayda olaraq, aydın şəxsi keyfiyyətləri və zəriflikləri ilə seçilir. Ay bədirlənən vaxt – yəni ayın ortalarında onların həyat eşqi, gücü, qüvvəsi aşır-daşır. Təzə ay çıxandan sonra onlarda sütlük, yorğunluq, soyuqluq, ölgünlük özünü göstərir. Onlar zəngin daxili aləmə malikdirlər; onlardan gözəl həyat yoldaşı, ömür-gün yoldaşı, ana olur. Çünki insanlarla yaxşı uyuşa və yola gedə bilirlər.

Buğa, Xərçəng, Qız, Oğlaq bürcü altında anadan olanlarla nikah münasib sayılır. Əkizlər, Oxatan, bürcü altında anadan olanlarla nikah uğurlu hesab edilmir. Qoç bürcü altında anadan olanlar Balıq bürcü altında doğulan qadınların xoşuna gəlsə də, nikahdan sonra xasiyyətlərin müxtəlifliyi özünü göstərir. Bu nikah münasib deyil. Onun ən qorxulu cəhəti vəfasızlıqdır. Balıqlar bürcü altında anadan olan qadınlar sədaqətsizliyi heç vaxt bağışlamırlar. Əkizlərlə nikah xasiyyətlərin müxtəlifliyinə görə məqbul sayılmır. Lakin hər ikisinin uyuşma qabiliyyəti belə nikahın başa kimi davam etməsinə imkan verir. Şir bürcü altında anadan olanlarla – yaxşı münasibətə, rəğbətə, hətta güclü cazibəyə baxmayaraq – nikah tövsiyə edilmir. Kişinin ehtiraslılığı və qeyri-iradəliliyi nikahın pozulmasına gətirib çıxarır. Oxatan bürcü altında olan kişilərlə nikah nadir hallarda xoşbəxtliklə sona yetir. Qız bürcü altında doğulanlara rəğbət olsa da, cismani yaxınlıq məsələsində müxtəliflik özünü göstərir. Eyni sözləri Tərəzi bürcü ilə əlaqədar kişilər haqqında da demək mümkündür. Lakin onlarla dostluq etmək olur. Dolça bürcü altında ana-

dan olan kişilərlə də nikah uğurlu sayılır. Kişinin soyuqluğu və təbiətə adamayovuşmazlığı öz təsirini göstərir.

Balıq bürcü altında anadan olanlara aşağıdakılar uğurlu hesab olunur: xoşbəxt ay – may, iyun; xoşbəxt gün – cümə; xoşbəxt tarix, rəqəm – 9; sevimli gül-çiçək – sarı nərgiz, sevimli daş-qaş – akvamarin (göyümtül-yaşıl rəngli, qiymətli daş) – həqiqət rəmzi.

21 mart – 19 aprel (Qoç bürcü). Qoç bürcü altında doğulanlar sağlam düşüncəli, nəzakətli, həlim xasiyyətli olurlar. Firavan yaşamağı xoşlasalar da, bədxərc olurlar. Rahatlığa, səliqə-sahmana can atsalar da, çox vaxt pintilikləri üzə çıxır. Bu adamlarda təmtərağa, açıq, parlaq rəngli şeylər, bayram-sayağı dəbdəbəyə böyük həvəs olur, hər şeydə bir sevinc, şənlik axtarıb tapırlar. Şiltaq və tərslikləri ilə yanaşı, üzüyola, sakit və dözümlü olurlar. Başqaları ilə münasibətdə çox incə və məlahətliyərlər. Lakin tez-tez tərsliyi və şiltaqlığı üzündən xırda şeylər üstündə başqaları ilə küsüşür və barışırlar.

İncəsənət və memarlığı çox sevirlər. Onlardan gözəl bədii tərtibatçı, dekorasiya rəssamı, dərzi və əspaz çıxır.

Bu bürc altında dünyaya gələn qadınlar adamı məftun edirlər. Onlar gözəl nə varsa sevirlər; gül-çiçək, gözəl paltar, ləziz yeməklər, şərab və s. də daxil olmaqla. Onlar aşıqlərini məftun və müflis edirlər. Lakin ərlərinə vəfalı olurlar. İlin bu çağında doğulanların Qız, Oğlaq, Xərçəng, Balıqlar bürcləri altında anadan olanlarla nikahı uğurlu sayılır. Nikahdan sonra bir-birinə dərin hörmət bəsləyirlər. Münasibətlər sakit dostluq əsasında qurulur.

Şir, Əqrəb, Dolça, Buğa, Əkizlər, Oxatan bürcləri altında anadan olanlarla nikah yaramır, arzuolunmazdır; baxmayaraq ki, xasiyyətlərində uyğun cəhətlər çoxdur. Günləri dava-dalaşla, dedi-qodu ilə keçir. Bir birlərini cəzb etsələr də, dərin ziddiyyət hər şeyi alt-üst edir Oxatan bürcü altında anadan olanla nikah heç vaxt yaxşı nəticələnmiş, mütləq ailənin dağılmasına gətirib çıxarır.

Qoç bürcü altında anadan olanlara aşağıdakılar uğurlu hesab olunur: xoşbəxt ay – may, iyun; xoşbəxt gün – cümə;

xoşbəxt tarix, rəqəm – 6; sevimli gül-çiçək – bənövşə, sevimli daş-qaş – brilyant – məsumluq rəmzi.

20 aprel – 20 may (Buğa ürçü). Bu bürc altında dünyaya gələnlər möhkəm xasiyyətli və təbiətə hökmlü olurlar. Həyat eşqilə yaşayan bu adamlarda rəhbərlik etmək qabiliyyəti vardır. İstər qadın, istər kişi – nikbin, mənlisini gözləyən, coşarkən mübaliğəyə, şişirtməyə yol verən olurlar. Bu adamlar yerli-yersiz zora əl atmaları və ədəb-ərkana məhəl qoymamaları ilə fərqlənilir. Lakin qəddar deyillər. Onları başqalarının arzu və istəkləri az maraqlandırır. İşləməyi çox sevirlər. İstəyinə nail olan kimi ona maraqları itir. Keçmiş barədə düşünmədən bu günlə yaşayırlar, haqq-ədalət tərəfdarı olurlar. Səbirli və siyasətçi olmadıqlarına görə tez-tez çətin vəziyyətə düşürlər. Onlar üçün həyatın mənası işdir. Böyük iradə gücü, cəsarət, ani reaksiya onların əla təbib, cərrah, diaqnost olmasına imkan verir. Qəddarlığı və lovğalığı mane olmasa, onlardan yaxşı sərkində və jurnalist də çıxar. Xarici cəhətə sağlam görünsələr də, əsəb sistemləri zəif olur. Onlar bir qayda olaraq pis ailə başçısı sayılırlar, çünki qısqanc, özündən çıxan və kobud olurlar. Həm də öz dostlarını ailələrindən çox istəyirlər.

Buğa burcu altında doğulan qadınlar sənətkar olurlar. Çox vaxt da kişi sənətinə üstünlük verirlər. Ailədə başçı olmağa çalışırlar. Oxatan, Oğlaq, Xərçəng, Şir, Əkizlər, Dolça bürcü altında doğulanlarla nikah uğurlu sayılır. Tərəzi və Qoç bürcü altında doğulanlarla nikah uğursuz, Balıqlar və Xərçəng bürcü altında anadan olanlarla – hər iki tərəfin ehtirası ilə bağlı – faciəli nəticələrə bilər.

Buğa bürcü altında doğulanlara aşağıdakılar uğurlu hesab olunur; xoşbəxt ay – iyun, iyul; xoşbəxt gün – çərşənbə axşamı; xoşbəxt tarix, rəqəm – 8, sevimli gül-çiçək – qızçıçəyi; sevimli daş-qaş – zümrüd – xoşbəxtlik rəmzi.

21 may – 21 iyun (Əkizlər bürcü). Əkizlər bürcü altında doğulanlar ağıllı olurlar. Onların maraq dairəsi geniş olur. Hər şeyi bilməyə çalışır, dilləri yaxşı mənimsəyirlər. Şəraitə uyğun hərəkət edirlər. Hissolunmaz incəliklə məlahətlik, bir

yandan da tündməcəzliq və əsəbilik onların qəribəliklərinə dəlalət edir. Bəzi vaxt özlərinə inamsızlıq əmələ gəlir ki, bu da az qalır əsl xəstəliyə çevrilsin. Onların arasından çıxan ziyalılar başqalarına çətinliklə yovuşurlar. Belə adamlar çox əsəbi olurlar. Bəzən hər hansı bir məsələ barədə dərinədən düşünlər və bu az qalır ki, ruhi xəstəliyə gətirib çıxarsın.

İstər elm, istərsə də ədəbiyyat və incəsənət sahələrində dahi və istedadlı adamların çoxu Əkizlər bürcü altında doğulanların arasından çıxır. Onlar fəlsəfə, riyaziyyat və musiqiyə də qabil olurlar. Onları sevmək çətindir; adamlardan qaçır-lar. Baxmayaraq ki, onlar özləri, demək olar ki, sevməyə qabil deyillər, nadir halda mehriban olur, başqalarının onları sevməsini istəyir, həmişə qayğı və nəvaziş gözləyirlər.

Onlar ən maraqlı adamlarla belə bir yerdə olmaqdan tənhalığı üstün tuturlar. Tənhalıq isə hərdən onları intihara gətirib çıxarır. İşdə çox vaxt şərqli müəllifə, köməkçiyə və müdirə ehtiyacları olur. Onlar asanlıqla ideya verir, lakin onu yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər.

Bu bürc altında doğulmuş qadınların yoldaşlığı əla olur. Onlar ağıllı, məzəli, mədəni, şux, hazırcavab olurlar. Onların yanında darıxmaq mümkün deyil. Adamlarla tez dil tapır və hansı mövzuda desən söhbət edə bilirlər. Sərbəstliyi sevir və muəyyən sənət sahibi olurlar. Onlardan yaxşı idarə rəhbərləri və ticarətçi çıxır. Ərlərinə hörmət edir, həmişə onların köməkçiləri olurlar.

Xasiyyətlərinin yaxınlığına görə Əkizlər, Xərçəng, Şir, Tərəzi bürcləri altında doğulanlarla nikah uğurlu nəticələnir. Şir bürcü altında doğulan şəxs təkəbbürünü boğa bilsə, nikah çox uğurlu olar. Belə hesab edirlər ki, bu nikah ağlın və gücün birləşməsidir.

Qız, Oğlaq bürcləri altında doğulanlarla nikah münasib sayılır. Onlar arasında yalnız dostluq mümkündür.

Əkizlər bürcü altında doğulanlara aşağıdakılar ururlu hesab olunur: xoşbəxt ay – aprel, avqust; xoşbəxt gün – cümə; xoşbəxt tarix, rəqəm – 5; sevimli gül-çiçək – qızılgül; sevimli daş-qaş – aleksandrit (qiymətli daş) – sağlamlıq

rəmzi.

23 iyun – 22 iyul (Xərçəng bürcü). Bu bürc altında dünyaya gələnlər öz fikir, duyğu və niyyətlərini gizli saxlayır, xəyalpərəst olurlar. Ətrafdakılara qərribə və anlaşılmaz təsir bağışlayırlar. Onların həssas qəlbi, bəzən də xəstə əsəbləri olur. Duyma, hissetmə qabiliyyətləri o qədər inkişaf edir ki, çox vaxt hipnozçu olurlar. Yalnız özlərinə xas qanunlarla yaşayırlar. Məntiq onlara yaddır. Başqaları üçün mənasız görünən bir məsələ onlar üçün böyük problemə çevrilir. Buna görə də başqalarını əsəbiləşdirir, onlarla mübahisə edir, münafiqşəyə girişirlər. Bununla belə, sədaqətli dost və yaxşı söhbət yoldaşı olurlar. Təbiəti sevir və onun qoynunda tənha qalmağı xoşlayırlar. Səyahəti də sevirlər. Xasiyyətlərinə görə işdə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Özlərinə və başqalarına qarşı çox tələbkar olurlar. Onlardan yaxşı mütəfəkkir, alim, musiqçilər çıxır. İstedadlı olmayanlar isə vicdanlı məmur və qulluqçu olurlar.

Xərçəng bürcü altında dünyaya gələn qadınlar xəyalpərvər olur, həddən artıq hissə qapılırlar. Odur ki, həyatda əzab-əziyyətlə qarşılaşırlar. Onlardan qəhrəman da, isterik də çıxır. Bu qadınlar üçün vəzifə borcundan üstün heç nə yoxdur. Ərlərinə vəfali, əsl ana olurlar.

Şir, Qız, Qoç, Balıqlar, Oxatan və Dolça bürcləri altında doğulanlarla nikah uğurlu sayılır.

Buğa, Tərəzi, Oğlaq bürcləri altında anadan olanlarla nikah münasib hesab olunmur. Nikahdan sonra müxtəlif dünyagörüşə malik bu adamlar arasında fikir ayrılığı, davadalaş başlayır, hərə öz aləmində yaşayır.

Xərçəng bürcü altında dünyaya gələnlərə aşağıdakılar uğurlu hesab olunur: xoşbəxt ay – fevral, sentyabr; xoşbəxt gün – bazar ertəsi; xoşbəxt tarix, rəqəm – 13; sevimli gül-çiçək – ağ su zanbağı; sevimli daş-qaş – yaqut – sevgi rəmzi.

23 iyul – 23 avqust (Şir bürcü). Şir bürcü altında doğulanlar zəhmli və eyni zamanda mərhəmətli olurlar. Onlara süni həyəcan, qızıqma yaddır. Həmişə təbii və coşğun olurlar. Hamı onlara rəğbət bəsləyir. Onların çox böyük daxili gücü

vardır. Qəhrəmanlıq, fədakarlıq göstərməyə qadirdirlər. Onlara şöhrətpərəstlik də xasdır. Bu adamlar həm də xəyalpərəst olur və asanlıqla aldanırlar. Ədəb-ərkanı gözləmədiklərinə və psixoloji duyma qabiliyyəti olmadığına görə səhvlərə yol verirlər ki, bu da əsl fəlakətə gətirib çıxarır. Lakin nə qədər çətinliyə düşələr də, şənlik və zarafatlarından əl çəkmirlər. Onların ən çox acığı gələn şey satqınlıqdır. Həqiqi dost olur, lakin yeni-yeni adamlarla tanışlığa da can atırlar. Bu tip adamlar əliaçıq olurlar. Var-dövlətin və bər-bəzəyin dəlisidirlər. Qonaq qəbul etməyi, qumar oynamağı, idman yarışlarını xoşlayırlar. Nizamsızlıq, səliqəsizlik, israfçılıq həyatlarının axırını kasıbçılıqla keçirməyə gətirib çıxarır. Onlar bütün sənətləri xoşlayır və çox vaxt rəhbər vəzifələr tuturlar.

Şir bürcü altında doğulan qadınlar sevgidə qeyri-iradidirlər. Onlar səmimi və səxavətli olur, vəfasızlığı bağışlamırlar. Bu cür qadınlara çoxları aşiq olur, pərəstiş edirlər. Lakin qürurları kimləsə təsadüfi münasibətdə olmağa onlara imkan vermir. Qadınlarla dostluğu qiymətləndirmirlər. Tam əmin olmasalar ki, gələcək həyat yoldaşı onu səmimi-qəlbədən sevir və o bu məhəbbətə layiqdir, nikaha yol verməzlər. Bu qadınlar gözəl ana və ailə başçısı olurlar.

Tərəzi, Oxatan, Əkizlər, Buğa bürcləri altında anadan olanlarla nikah uğurlu sayılır. Bu sözləri Qoç, Əqrəb, Dolça və Oğlaq bürcləri altında dünyaya gələnlər haqqında demək olmaz. Göstərilən bürclərin altında doğulanların tərsliyi (Qoç), qısqançlığı, «mənəm-mənəm» deməsi (Əqrəb), soyuqluğu, xasiyyətlərinin müxtəlifliyi, həyata baxış və zövqlərinin ayrılığı (Dolça, Oğlaq) nikahın pozulmasına gətirib çıxarır.

Şir bürcü altında doğulanlara aşağıdakılar uğurlu hesab edilir: xoşbəxt ay – yanvar, oktyabr; xoşbəxt gün – bazar; xoşbəxt tarix, rəqəm – 1; sevimli gül-çiçək – lalə; sevimli daşqaş – olivin (sarımtıl-yaşıl rəngli qiymətli daş) – firavanlıq rəmzi.

23 avqust – 22 sentyabr (Qız bürcü). Qız bürcü altında doğulanlar ciddi xasiyyətli, ağıllı, dərin düşüncəli, məntiqli, aydın baxışlı olurlar. Hamıdan özünü düz aparmağı və dəqiq-

lik tələb edirlər. Onlarda güclü ehtiras olmasa da çox vaxt qızgın məhəbbətə mübtəla olurlar. Çox zəkali olan bu adamlar siyasət, iqtisadiyyat və bütün başqa elm sahələrində müvəffəqiyyət qazana bilirlər. Onlar böyük şövqlə qocalana qədər oxuyur, öyrənir, bilik qazanırlar. Adətən çox yaşayırlar. Adamlar arasında böyük hörmətləri olur. Lakin xırda məsələlər üstündə onlarla söz-söhbətləri düşür.

Qız bürcü altında dünyaya gələn qadınlar çox vaxt cazibədar olsalar da, az ehtiraslı olurlar. İşvə-nazları, qəmzələri ilə ətrafdakıları məftun edən bu qadınlar başqaları ilə münasibətdən son anda vaz keçirlər. Demək olar ki, həmişə utancaq, tanış-bilişləri ilə münasibətləri pərdəli olur.

Tərəzi, Oğlaq, Balıqlar, Şir bürcələri altında dünyaya gələnlərlə nikah uğurlu sayılır. Ümumi maraq, dostluq, cazibəlilik, yaxşı münasibət yaranmasına baxmayaraq, Əkizlər, Buğa, Oxatan, Dolça bürcələri altında dünyaya gələnlərlə nikah uzun sürmür. Dava-dalaş, xasiyyətlərin başqalığı, ehtirasların uyuşmazlığı, həyata müxtəlif münasibət və s. əvvəla xırda nikahın pozulmasına gətirib çıxarır.

Qız bürcü altında doğulanlara aşağıdakılar uğurlu sayılır: xoşbəxt ay – noyabr, fevral; xoşbəxt gün – çərşənbə; xoşbəxt tarix, rəqəm – 5; sevimli gül-çiçək – sarmaşiq; sevimli daş-qaş – safir (göy yaqut) – müdriklik rəmzi.

23 sentyabr – 22 oktyabr (Tərəzi bürcü). Tərəzi bürcü altında dünyaya gələnlər təmkinliliyi ilə fərqlənirlər. Söz-söhbət, dava-dalaş, pislilik və çətinlikdən qaçırırlar. Çalışıb həqiqəti üzə çıxarırlar. Dünyada onlara asayışdan irəli heç nə yoxdur. Onlarda haqq-ədalət hissi güclüdür. Lakin hadisələrin gedişi pis vəziyyət alanda öz etiqadlarını qurban verərək mübarizədən asanlıqla əl çəkirlər. Əgər məcburiyyət qarşısında qalsalar, az da olsa yalana yol verirlər. Tale həmişə onların üzünə gülür. Nəzakətli, xoşrəftar, şən, mehriban, həlim xasiyyətli olduqlarına görə bu adamları cəmiyyət arasında sevirilər. Onlardan gözəl vəkil, diplomat, jurnalist, ticarətçi, aktyor və inzibatçı çıxır.

Tərəzi bürcü altında dünyaya gələn qadınlar məlahətli

olurlar. Onların başlıca məşğuliyyəti və arzusu sevib-sevilməkdir. Bəzək-düzək, şirniyyat, çərəz pərəstişkarı olan bu qadınlar çox yatmağı sevirlər. Tərəzi bürcü altında dünyaya gələn kişilər kimi, onların da məzəmmət, çətinlik, söz-söhbətdən zəhlələri gedir. Kiçik bir ziddiyyətdən hiddətlənir və göz yaşı tökürlər. Ərköyün və xudbindirlər. Lakin uşaq kimi mehriban olurlar. Yaxşılıq və pisliliyi tez unudurlar. Dünyada hər şeydən çox sevdikləri xoş söz, tərifdir.

Bir şeyə daimi aludə olurlar. Onların marağı tez-tez dəyişir.

Balıqlar, Şir, Əkizlər, Dolça, Oxatan bürcüləri altında doğulanlarla nikah uğurlu, Oğlaq, Xərçəng, Qoç, Əqrəb bürcüləri altında doğulanlarla uğursuz sayılır, Çünki qısqancılıq (Qoç), xüsusiyyətçilik (Xərçəng), tündməcazlıq (Oğlaq), əsəbilik (Əqrəb) nikahın davamlılığına mane olur.

Tərəzi bürcü altında dünyaya gələnlərə aşağıdakılar uğurlu sayılır: xoşbəxt ay – avqust, sentyabr; xoşbəxt gün – cümə; xoşbəxt tarix, rəqəm – 6; sevimli gül-çiçək – alabəzək bənövşə; sevimli daş-qaş – almaz – ümid rəmzi.

23 oktyabr – 21 noyabr (Əqrəb bürcü). Əqrəb bürcü altında doğulanların xasiyyətləri ziddiyyətli olur. Onların zahiri mərhəmətsizliyi arxasında yumşaqılıq və kömək etmək meyli gizlənilir. Bu tip adamlar böyük həvəslə biliklərə can atırlar. Lakin sonralar bu həvəs keçir və onlar bildiklərini başqalarına öyrətməklə kifayətlənirlər. Bəzən onları sadəlövhükləri aldadır. Başqa tərəfdən də onlar hər şeyə şübhə ilə yanaşırlar. Bu adamlar maneələri dəf etməkdə çox inadlı olurlar. Hələ çavanlıqdan ömürlük dost və düşmən qazanır və öz işlərinin xatirinə onların yerini dəyişməyi düzgün sayırlar. Fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlamalarına baxmayaraq, ətrafdakılar onlarla fikir mübadiləsi edir və çox vaxt sonralar bunun peşmançılığını çəkirlər.

Əqrəb bürcü altında dünyaya gələn qadınlar çox qəmzəli, hissiyyətli, həris və hər şeylə maraqlanan olurlar.

Balıqlar, Oğlaq, Qız, Xərçəng bürcüləri altında dünyaya gələnlərlə nikah uğurlu sayılır. Dolça, Şir, Buğa bürcüləri al-

tında dünyaya gələnlərlə nikahın bədbəxtlik gətirəcəyinə inanırlar.

Əqrəb və Qoç bürcü altında dünyaya gələnlər arasında nikahdan sonra söz-söhbət düşsə də, onların uşaqları çox qəşəng və istedadlı olurlar.

Əqrəb bürcü altında dünyaya gələnlərə aşağıdakılar uğurlu sayılır; xoşbəxt ay – yanvar, iyul; xoşbəxt gün – çərşənbə axşamı; xoşbəxt tarix, rəqəm – 8; sevimli gül-çiçək – qırmızı qərənfil; sevimli daş-qaş – topaz (müxtəlif rəngə çalan qiymətli daş) – sədaqət rəmzi.

22 noyabr – 21 dekabr (Oxatan bürcü). Oxatan bürcü altında dünyaya gələnlər təmkinli və ciddi olurlar, həddən artıq sadəliyi ilə seçilən bu adamlar mədəniyyətdən təbiiliyi üstün tuturlar. Çox fəal olan bu adamlar insanları öz arxasınca aparmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Onlar qadınların çox xoşlarına gəlirlər. Cəsur, son dərəcə güclü olur, macəra və qəhrəmanlıq arzusu ilə alışıb-yanırlar. Onların bir qismi dənizçi, əsgər, quldur, macəraçı, səfil, başqa bir qismi isə diplomat, mütəfəkkir, tədqiqatçı, arxeoloq, etnoqraf, fotoreportyor olur. Şən, şux xasiyyətli olsalar da, bəzən həyata keçirə bilmədikləri işlərə görə iztirab çəkirlər. Əldə edilən nailiyyətlərlə kifayətlənmir, yeni zirvələr fəth etməyə çan atırlar. Onlar qocalıb əldən düşsənə qədər yaşayırlar.

Oxatan bürcü altında dünyaya gələn qadınlar da iki qismə bölünür.

Birinci qisim qadınlar hökmlü olurlar. Başqalarına göstəriş verməyi və rəhbərlik etməyi sevirlər. Bu qadınlar daim hərəkətdə olmağı və idmanı çox xoşlayırlar. Ailə həyatına çətinliklə alışırlar. Havalı olur və sərbəstliyi hər şeydən üstün tuturlar. Cəld, çevik və işgüzar olan bu qadınlar hər işin öhdəsindən gələ bilirlər.

Başqa qisim isə müstəqil xasiyyətli, xurafata inanmayan, ağıllı qadınlardır. Onlar incəsənəti, kitabları, dünyagörüşlü adamları sevirlər. Hər şeyi zövqlə, incəliklə yerinə yetirirlər. Bu qadınlar maraqlı və qeyriadi olurlar.

Dolça, Buğa, Tərəzi və Şir bürcü altında dünyaya gə-

lənərlə nikah uğurlu, Əkizlər, Qoç, Balıqlar və Qız bürcüləri altında dünyaya gələnərlə uğursuz hesab edilir.

Baxmayaraq ki, Xərçəng bürcü altında dünyaya gələnə də nikah uğurlu olur, Oxatan bürcü altında doğulanın sərbəstliyə can atması acı göz yaşlarına, ağır vəziyyətlərə gətirib çıxarır. Güclü qarşılıqlı meyllə yanaşı, xarakterlərin daban-dabana zidd olması (Balıqlar, Qız bürcüleri) nikahın səadət gətirəcəyinə imkan vermir. Səmimilik, çoxşünluq, doğruculuq (Şir), ehtirasların uyarlılığı, təbiətə yaxınlıq (Tərəzi), birbirinə dərin rəğbət, hörmət, məhəbbət (Dolça) nikahın çox uğurlu olmasına şərait yaradır.

Oxatan bürcü altında dünyaya gələnələrə aşağıdakılar uğurlu sayılır: xoşbəxt ay – aprel; xoşbəxt gün – cümə axşamı; xoşbəxt tarix, rəqəm – 3; sevimli gül-çiçək – ağ nərgiz; sevimli daş-qaş – giasint (şəffaf, tünd qırmızı rəngli qiymətli daş) – müvəffəqiyyət rəmzi.

23 dekabr – 19 yanvar (Oğlaq bürcü). Oğlaq bürcü altında dünyaya gələnələr fiziki və mənəvi cəhətdən dözümlü olurlar. Uşaqlıqdan öz qarşılıqlarına məqsəd qoyur və qocalanadək bu məqsəd uğrunda çalışırlar. İstəsələr də tutduqları yoldan dönə bilmirlər. Demək olar ki, heç vaxt risq etmirlər. Lakin yeri gələndə hər şeyi alt-üst etməyə, işi korlamağa qadirdirlər. Hərdən müvəffəqiyyətsizliyə uğrasalar da, öz hiss və həyəcanlarını başqalarından gizlədə bilirlər.

Oğlaq bürcü altında dünyaya göz açan qadınlar adətən bəstəboy, suyuşirin, lətafətli, səmimi, həssas, incə qəlbli və hərtərəfli inkişaf etmiş olurlar. Onlar şəxsi mənfəətlərini güdmürlər. Ürəklərinin açıqlığı imkan verir ki, son tikələrinə, son qəpiklərinə qədər başqaları ilə bölsünlər. Bəzən aldansalar da, onları avam hesab etmək olmaz. Səmimi, mədəni, dərin düşüncəli, ağıllı və məntiqli olan bu adamlar elmə böyük həvəs göstərirlər. Onlardan yaxşı filosoflar çıxır. Marağ göstərdikləri elm sahəsinə aid hər şeyi oxuyur və hərtərəfli biliyə yiyələnirlər. Bunu başqalarını mat qoymaq və ya valeh etmək yox, özlərinin biliyə olan həvəsləri naminə edirlər. həyatda rəngarəngliyi sevən bu qadınlar bəzən gərginlik yaratmağı və

pərəstişkarlarını acı dəqiqələr keçirməyə vadar etməyi xoşlayırlar.

Oğlaq bürcü altında doğulan kişilər boy-buxunlu, yaraşılı olsalar da, geyimlərinə fikir vermədiklərindən başqalarının diqqətini hər vaxt cəlb etmirlər. Onların ən çox hiss edilən çatışmazlığı ləng olmalarıdır. Sakit və təmkinli olan bu adamlar hər şeyə can atıb həyatlarını mürəkkəbləşdirməyi xoşlamırlar. Səhhətləri zəif olur. Çox doğrucul olan bu adamlar insanların xeyirxahlıqlarına inanırlar. İşlərində məsuliyyət hiss edirlər. Sağlam mühakimələri, başqalarına təsir göstərmək və onlara rəhbərlik etmək bacarıqları vardır. Aralarından mahir sənətkarlar çıxır. Zarafatı duyur və onu qiymətləndirirlər. Ağır anlarda belə bu xüsusiyyət onların köməyinə gəlir. Həyatlarını sakit, öz ürəkləri istəyən kimi tutur və keçirirlər. Bu cür kişilər müşahidəçilik, təşkilatçılıq və real düşünmək qabiliyyətlərilə fərqlənirlər.

Oğlaq bürcü altında anadan olan kişi və qadınlar adətən gec ailə həyatı qururlar. Bununla belə, xoşbəxt olurlar. Həyat yoldaşlarına sadıq qalırlar. Əkizlər, Tərəzi və Şir bürc-ləri altında dünyaya gələnlərlə nikahın uğursuz, Qız, Balıqlar, Buğa, Xərçəng və Əqrəb bürc-ləri altında anadan olanlarla nikahın uğurlu olduğuna inanırlar.

ƏSRLƏRİN İZLƏRİ VAR BU YERDƏ

Bəşər mədəniyyətinin intişarında mühüm rol oynayan qədim Urartu və Babil dövlətləri İraq ərazisində inkişaf etmiş və sonra tənəzzülə uğramışdır. Ur və Babil şəhərlərinin xarabalıqları indi də qalır. Ur xarabaları ölkənin cənubunda – Nasiriyyə şəhərinin 15 kilometrliyindədir. Babil xarabaları isə Bağdad – Hillə şose yolunun 95-ci kilometrliyindədir.

...Əsrlərlə bütün dünyanın səcdə qıldığı, gözəlliyinə heyran olduğu Babil şəhərinin görkəmini seyr edirəm. Qəlbimdən qəribə bir hiss keçir. Evimizin yanındakı «Qara düz» dediyimiz sahədəki ucsuz-bucaqsız taxıl zəmiləri, onun kövşənliyi, kövşənlik yandırıldıqdan sonra isə yerində qalan və həmişə əhvalımı pozan küllü gözlərim önündən keçir. O vaxt təsəllimi onda tapırdım ki, bura bir az əvvəl bərəkətli tarla idi. Bu hissi Babilə də aid etməyə çalışıram. Onun cah-cəlallı, gəlhagəlli vaxtını düşünürəm. Əsrlərlə mədəniyyət mərkəzi olan Babilin xarabalıqlarını gəzdikcə qəhər məni boğur. Böyük Xaqani yada düşür:

**Gərдіңin əlilə o gözəl yerlər,
Cəhənnəmə dönmüş indi sərbəsər.**

İnsanların amansızlığına, belə bir gözəlliyə necə əl qaldırdığına heyrət edirəm. Məktəbdə Ziyad müəllimin qədim dünya tarixindən öyrətdiklərini yaddaşımın süzgəcindən keçirirəm.

... Babilin alınmaz qalaları, lay-lay açılan geniş darvazaları, insanı məftun edən sarayları, suvarma sistemi və kanalları, gözəl mərasimləri, adət-ənənələri, ağıllı insanları, mahir sənətkarları, var-dövləti, zinəti vardı. Şəhər Fərat çayının Dəclə çayına ən yaxın axdığı yerdə salınmışdı. Babil «babili» – allahların qapısı deməkdir. O, qədim dünyanın ən gözəl və ən məşhur şəhəri olub. Memarlıq, mədəniyyət və elm mərkəzi kimi aləmə səs salmışdı. Əsrlərlə məşəl kimi başqalarına yol

göstərən Babil xalqların səcdəgahına çevrilmişdi. Bu şəhər haqqında tarixçilər qalaq-qalaq kitablar yazmışlar. Yeni eradan əvvəl V əsrdə Babili ziyarət etmiş Herodot bu gözəl şəhərin bol sulu, dərin və sakit axan Fərat çayı sahilində yerləşdiyini və gözəllikdə tayı-bərabəri olmadığını qeyd edir. Yunan və Roma alimləri Babilin «Asma bağları»nı dünyanın yeddi möcüzəsindən biri kimi qiymətləndirmişlər.

Babil on beş əsrdən artıq, yəni yeni eradan əvvəl 1850-ci ildən üzü bu yana Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyətinə qədər dünyanın mədəniyyət mərkəzi sayılmışdır. O, çox «mənəm, mənəm» deyən xaqanlar, hökmdarlar görmüş, çox hökmdarlar burada hökm vermiş, nəhayət, zamanın hökmü ilə yerlə-yeksan olmuşlar. Onların arasında adı tarixə qızıl xətlə yazılanlar da, lənətlənənlər də vardır.

Qüdrətli hökmdar Hammurapinin zamanında (yeni eradan əvvəl 1792 – 1750-ci illər) Babil birinci çiçəklənmə dövrü keçirmişdi. O, zor və hiylə ilə bütün Mesopotamiyanı özünə tabe etmişdi. Hammurapi böyük islahatçı kimi dünyada birinci qanunlar məcəlləsini yaratmışdı. XX əsrin əvvəllərində qazıntı zamanı tapılan bu qanunlar məcəlləsi yüz iyirmi maddədən ibarətdir. Böyük qara daş sütun üzərində həkk olunan qanunlar məcəlləsinin yuxarısında hökmdarın şəkli də vardır. Bu tarixi abidə indi Parisin Luvr muzeyindədir. Dörd min il əvvəl yaradılmış bu qanunların bir çoxu indinin özündə belə müasir dövlətlərin qanun məcəllələrində yer almaqdadır. Nikah, ailə, oğurluq və s. ilə bağlı qanunlar belələrindəndir.

Yeni eradan əvvəl VII əsrdə assurilər Babil şəhərini darmadağın etdilər. Lakin çox keçmədən hökmdar Navuxodonosorun vaxtında (yeni eradan əvvəl 605-562-ci illər) Babil yenidən tikildi. Onun ikinci çiçəklənmə dövrü başlandı. Şəhərin ətrafında dərin xəndəklər qazıldı. Şəhərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün 16 kilometr uzunluğunda bayır və 8 kilometr uzunluğunda içəri divar çəkildi. Belə güman etmək olar ki, Babil şəhəri alınmaz qalaya çevrilmişdi. Tarixçilər bu divarların möhtəşəmliyini heyrətlə qeyd edirdilər,

Navuxodonosorun zamanında məşhur «İştar darvazası», saraylar, dünyanın yeddi möcüzəsindən biri – «Asma bağlar» meydana gəldi və Babilin şan-şöhrəti yenidən aləmə yayıldı. Bu, Makedoniyalı İsgəndərin vaxtına qədər davam etdi. Yeni eradan əvvəl 331-ci ildə o, Babilə tutdu və az sonra onu özünə paytaxt elan etdi. Lakin bu çox sürmədi. Bütün dünyanı qara-qorxuya salan, minlərcə günahsız adamın ölümünə səbəb olan, anaları gözüyaşlı, uşaqları yetim qoyan bu amansız fatehin də günləri sayıldı. Babilin 10-12 kilometrliyində iynə ulduzu boyda bir həşəratın sancması nəticəsində o, ölümə məhkum oldu*.

...Həyəcanımı boğaraq özümü sakitləşdirməyə çalışıram. Böyük hökmdarların hər gün təntənə ilə keçdiyi «İştar (Məhəbbət ilahəsi) darvazası»na yaxınlaşıram. Məlum olur ki, üzərində şir, öküz və əjdaha şəkilləri olan, 17 metr hündürlüyündə göylərə ucalan bu darvaza «İştar darvazası»nın əsli deyil. Onu 1889 – 1911-ci illərdə Babil xarabalığında qazıntı apararı almanlar heç nədən, hətta vicdanlarından belə çəkinmədən kərpic-kərpic sökərək aparıb «Berlin muzeyi»ndə (Qərbi Berlin) olduğu kimi qurmuşlar.

«İştar darvazası»ndan şəhərin baş küçəsinə – mərasimlər küçəsinə addımlayıram. Adı «Ay ibur şəbu»dur («düşmənlər heç vaxt keçə bilməz»). Sol əldə böyük bir ərazini tutan (600x900 m.) Cənub sarayının xarabaları qalır. Beş möhtəşəm binadan ibarət olan bu sarayın zəngin salonları arasında taxt-tac salonu xüsusilə fərqlənirmiş. Divarlarda rəngli saxsı plitələrdən düzəldilmiş şəkillərin bir qismi indi də qalır. Burada da şir, öküz və əjdaha şəkilləri çoxluq təşkil edir.

Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri – «Asma bağlar» burada imiş. Deyilənə görə beşmərtəbəli bina hündürlüyündə olan «Asma bağlar»ın ağırlığına «sinə gərən sütunlar XX əsrin əvvəlinə kimi qalır». Lakin 1911-ci ildə Fərat çayı üzə-

* İsgəndəriyyə adlanan bu yerdə altmışıncı illərdə kiçik bir qəsəbə vardı. Sovet İttifaqının köməyiylə burada kənd təsərrüfatı maşınları zavodu tikildikdən sonra İsgəndəriyyə günü-gündən böyüyən şəhərə çevrilmişdir.

rində 237 metr uzunluğunda «Hindiyyə bəndi»ni tikərkən soyuqqanlı ingilis mühəndisi Vilyam Vilkonsun göstərişilə «Asma bağlar»ın da sütunlarını Babilin başqa binalarının divarları kimi, söküb tikintidə istifadə etmişlər. O sütunlar ki, üzərində Navuxodonosorun sevimli arvadı Əliyətın xatirəsinə şimal ağaclarından və güllərindən böyük bir bağ salınmışdı. Bu bağ dünyagörmüş adamları belə heyran qoyurdu. Odur ki, qədim dünyanın yeddi möcüzəsindən biri kimi qəbul olunmuşdu.

Buradan Baş və Yay saraylarının xarabalarına tərəf gedirik. Bişmiş kərpicdən tikilmiş Yay sarayında yelçəkərlər düzəltdiyi indi də hiss edilir, Buradan bütün dünyada məşhur olan «Babil qəsri»nə tərəf üz tuturam. Bu, «Etemen an ki» – «Asimanla yerin körpüsü» adlanan pilləli bürclü möhtəşəm bina imiş. Özülü 92 kvadratmetrə bərabər olan uca Babil bürcündən rəsədxana və gözətçi məntəqəsi kimi istifadə edilmişdir.

Babil qəsri haqqında tarixin yaddaşında bir əfsanə də qalıb. Deyilənlərə görə, Babil hökmdarı belə qərara gəlibmiş ki, qəsri allahlara çatana qədər ucaltsın. Bundan agah olan allahlar elə edirlər ki, tikintidə iştirak edənlər müxtəlif dildə danışmağa başlayırlar. Bir-birini başa düşmədiklərinə görə tikinti yarımçıq qalır.

Burada diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, hələ yeni eradan əvvəl dilin insanlar arasında mütləq ünsiyyət vasitəsi olmasından və qarşılıqlı anlaşma üçün dilləri bilmək zəruriliyindən söhbət gedir.

Babildə Makedoniyalı İsgəndərin vaxtında tikilmiş Yunan teatrı da diqqəti cəlb edir.

Babilin şan-şöhrətini artıran, onu dünyada tanıdan abidələrdən biri də «Babil şiri»dir. Dünyada güc-qüvvə rəmzi, basılmazlıq timsalı kimi məşhur olan bu nəhəng abidə Babilin şimal qurtaracağında qoyulmuşdur. Şirin pəncələri altında qadın vardır. Buna görə abidə həm də «Şir qadın üzərində» adlanır.

Tarixçilərin yazdığına görə, bu abidə assuriləri məğlub

edəndən sonra qələbənin şərəfinə ucaldılmışdır. Təəssüf ki, Babil xarabalarında uçaldılan bu abidə də özünün əsli deyildir. «Babil şiri» bir çox qiymətli arxeoloji tapıntılar kimi, İraqın sərhədindən çox-çox uzaqlarda – Londondadır...

1975-ci ildə İraqı ziyarət edən məşhur rus şairi Lev Oşanini tərcüməçi kimi müşayiət edirdim. Bəsrədə və bir çox başqa yerlərdə olduq. Söhbət zamanı mənim də adımın onunku kimi «şir» mənasında işləndiyini biləndə sevindi. Bəxt elə gətirdi ki, Babil xarabalıqlarına da bir yerdə getdik. «Babil şiri»nə baxanda birdən dedi: «Ey «Babil şiri», sənin önündə Sovetlər ölkəsindən gəlmiş iki şir də səcdə qılır». Sonra isə «Babil şiri» adlı şeirini yazıb mənə hədiyyə etdi:

**Soranlıq – qar kimi... Bu ağ sahillər
Məni yola salır ötən zamana.
Özüm bu səfərə inanmasam da,
Gedirəm mən qədim Babilistana.**

**O elə əfsanə, elə nağıl ki,
Adından isinir damarlarda qan.
Bu abad dünyamız heyrətə gəlir
Min illər adlayan xarabasından.**

**Çox gördüm dünyada itən adları,
Çürüyüb tökülən bayraqlar min-min.
Sonsuz yüzilliklər bir ana dönüb
Sürüşüb yanından xatirəmizin.**

**Amma silinməzdir yaddaşımızdan
Babil dünyasının şöhrəti, səsi.
Nəhəng qalaların alınmazlığı,
Zəngin sarayların ilk dəbdəbəsi.**

**Səssizcə silinir qədim naxışlar,
O qüdrət, əzəmət indi nağıldı.
Cavab ver sən mənə Semiramida,**

«Asılan bağlar»ın hayanda qaldı?

**Sirli, tapmacalı, uzaq dünyaya
Çəpəki gedirik – dar döngələrdən.
Toz altıdan dikələn lal uçqunlara
Baxanda ürəyim titrəyir hərdən.**

**Yəni doğrudanmı, bir gün gələcək
Doğma Kirovsk, mənim Moskvam.
Beləcə silinib yer üzərindən,
Beləcə yoxluğa dönəcək tamam.**

**Qəddar başlardakı tacı unutdum,
Elə bil dəyişdi bu yazılı tağ,
Qəmli Babilistan kitabəsində
Mən öz dünənimi görürdüm ancaq.**

**Bir azca çənəsi əzilibsə də,
Yenə əzəmətli, gözləri qanlı.
Bu quma, küləyə, tarixə dözüb
Yaşayır Qoca Şir Babilistanlı...***

* Tərcümə şair Sabir Rüstəmxanlıdır.

DOST DOSTA TƏN GƏRƏK...

Min illərlə dünyanın mədəniyyət mərkəzi sayılan Mesopotamiyanın indi inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında olduğuna adam inanmaq belə istəmir. Təəssüf ki, bu belədir. Əsrdən-əsrə, nəsil-dən-nəslə bu ölkə yadelli qəsbkarlar və daxili zülmkarlar tərəfindən talan edilmiş, tarixin enişli-yoxuşlu yollarında büdrəmiş, geriləmişdir. Bu vəziyyət 1958-ci il iyul inqilabına qədər davam etmişdir. İnqilabdan sonra ölkədə böyük dəyişikliklər baş verdi. Sosialist ölkələri, ilk növbədə də Sovet İttifaqı ilə münasibətlər kökündən dəyişdi. Sovet dövləti yeni yola qədəm qoymuş gənc İraq respublikasına kömək əli uzatdı. İqtisadi və texniki əlaqələrə dair bağlanmış 16 mart 1959-cu il tarixli müqavilə hər iki tərəf üçün faydalı əməkdaşlığın əsasını qoydu. Təmənnasız yardımdan bəhrələnen İraq xalqı bu əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsinə səy göstərdi. Bu da əbəs deyildi. Ümumiyyətlə, əvvəllər kapitalist ölkələrindən yardım almış ölkələr Sovet İttifaqı və başqa sosialist ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr yaratdıqdan sonra hər vasitə ilə bu münasibətləri genişləndirməyə çalışırlar. Çünki onlar Sovet iqtisadi yardımının bir çox üstünlüklərini əyani şəkildə görürlər.

Sovet yardımının daha faydalı, daha əlverişli olduğunu kapitalist ölkələrində belə etiraf edirlər. Hələ 1959-cu ildə ABŞ senatoru Con Kennedi bu münasibətlə yazırdı: «Təəssüf ki, az inkişaf etmiş ölkələrə yardım məsələsində Sovet İttifaqı daha təsirli və yeni yolla gedir».

Sovet yardımı bir çox cəhətdən fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, bu yardım bərabərlik, qarşılıqlı fayda, milli suverenliyə hörmət, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq baxımından seçilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə təmənnasız Sovet yardımı onun beynəlmiləlciliyi prinsipindən irəli gəlir. Məlumdur ki, bu yardım imperializmi zəiflətmək, sülhü qoruyub saxlamaq, inkişaf etməkdə olan ölkələrin xalqlarına xaricdən heç bir təzyiq olmadan istədiyi yolla getməsinə kömək göstərmək kimi böyük məsələlərə xidmət edir. Bu yardım onları iq-

tisadi asılılıqdan xilas edir. Bu, çox vacib məsələdir. Çünki milli istiqlaliyyət qazanmış bir ölkə iqtisadi istiqlaliyyət əldə edə bilmirsə, o, əvvəlki kimi, imperialist ölkələrin xammal mənbəyi, malını «xırıd etmək» üçün əlverişli bazarı, ucuz işçi qüvvəsilə zəngin məmləkət olaraq qalır. Bunu bir daha yəqin etmək üçün V.İ.Leninin aşağıdakı sözlərinə nəzər salmaq kifayətdir: «Milli azadlıqdan bəhs edərək iqtisadi azadlıq məsələsinin üstündən keçirlər. Halbuki həqiqətdə başlıca cəhət məhz iqtisadi azadlıqdan ibarətdir».

Sovet yardımı eyni zamanda qarşılıqlı faydaya əsaslanır. Bu baxımdan Asiya və Afrika xalqlarının Qahirə konfransında Sovet nümayəndəsinin çıxışı maraq doğurur: «Biz heç bir imtiyaz istəmirik. Bizə nə mənfəət, nə imtiyaz, nə aksiyaların nəzarət paketləri, nə də xammal mənbəyi lazımdır. Biz sizdən nə bloklara qoşulmağı, nə hökumətinizi dəyişməyi, nə də daxili və xarici siyasətinizi dəyişməyi tələb edirik. Biz sizə, qardaş qardaşa göstərdiyi kimi, təmənnasız yardım göstərməyə hazırıq. Çünki öz təcrübəmizdən bilirik ki, ehtiyacdan xilas olmaq nə qədər çətinidir. Bizim yeganə şərtimiz heç bir şərt olmadan qarşılıqlı fayda əsasında əlaqələrdən ibarətdir».

Kapitalist ölkələrinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi yardımı bu cəhətdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əgər kapitalist ölkəsi yardım göstərdiyi məmləkətdə hər hansı bir demokratik dəyişiklik hiss edirsə, dərhal öz borcunu unudur və iqtisadi təzyiqə əl atır. 1956-cı ildə Birləşmiş Ştatlar Əsvan bəndini tikməkdən boyun qaçıranda Camal Əbdül Nasir demişdi: «Bu, Əsvan bəndini tikməkdən boyun qaçırmaq deyil. Bu, bizim rejimimizə hücum etmək deməkdir».

Qərbi Almaniya hökuməti Suriyada dəyişiklik baş verdikdən sonra Fərat çayı üzərində bənd salmaq, su hövzəsi yaratmaq, ölkəni bütün il boyu su ilə təmin etmək fikrindən vaz keçdi (Sovet İttifaqının köməyiylə Fərat çayı üzərində tikilən bu nəhəng kompleksin tikintisi indi başa çatmışdır).

Tanzaniya Almaniya Demokratik Respublikası ilə diplomatik əlaqə yaratdıqda Qərbi Almaniya ona yardım göstərməkdən boyun qaçırdı. Türk qəzeti «Vətən» Qərb ölkələri-

nin iqtisadi yardımını təhlil etmiş və bu qənaətə gəlmişdir ki, Qərb ölkələrinin iqtisadi yardımını inkişaf etməkdə olan ölkələrin müstəqilliyini qorxu altına alır. Bu yardım həlledici anda siyasi təzyiqə çevrilir.

Lakin Sovetlər İttifaqı heç vaxt iqtisadi yardımdan siyasi məqsədlər üçün istifadə etməmişdir. Bunu bizim quruluşa daban-dabana zidd olan bir ölkənin – ABŞ-ın dövlət nümayəndələri belə inkar edə bilmirlər. Bu baxımdan Amerika senatoru Hemfrinin fikri maraqlıdır: «Mənə heç olmazsa birçə dəfə Sovet İttifaqının üzərinə götürdüyü təəhhüdünə yerinə yetirmədiyi faktını göstərin».

Sovet yardımı inkişaf etməkdə olan ölkənin iqtisadiyyatını və dövlət bölməsini möhkəmləndirməyə yönəldilmişdir. Əgər ABŞ göstərdiyi yardımın yalnız on faizini sənayeləşməyə yönəldirsə, Sovet İttifaqı bunu ahəngdar edir. Buna görədir ki, indi İraqda sənayenin 80 faizdən çoxu dövlət bölməsinin əlində cəmləşmişdir. Sovet yardımı elə nisbətdə edilir ki, ölkənin həm sənayesi, həm də kənd təsərrüfatı inkişaf edir, vaxt keçdikcə həmin ölkə öz müstəqilliyini qazanır və borclarını qaytarmaq iqtidarında olur. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələri isə belə ölkələrə yalnız xammal mənbəyi kimi baxırlar. Bu münasibətlə «Bağdad observer» 21 yanvar 1974-cü il tarixli nömrəsində yazırdı: «Müstəmləkəçi qüvvələr hər vasitə ilə İraqın milli sənayesinin inkişafını ləngitmiş, onu xammal mənbəyinə və öz hazır mallarını xırıd etmək üçün bazara çevirmişdilər».

Kapitalist ölkələrinin krediti ilə Sovet krediti arasında da yerlə göy qədər fərq vardır. Sovet İttifaqı verdiyi kredit üçün 2-3 faiz mənfəət alırsa, kapitalist ölkələri 6-7 faiz və daha çox gəlir götürürlər. Qərbi Almaniyada Rurkela metallurgiya zavodunun tikintisinə verdiyi kredit üçün 6,3% gəlir götürdüyü halda, Sovet İttifaqı Bihlayi metallurgiya zavodunun tikintisinə verilən kredit üçün Hindistandan 2,5% gəlir əldə etmişdir. Əbəs deyildir ki, Bihlayi zavodunun girəcəyində qoyulmuş monumentin üstündə həkk olunmuşdur: «Qoy dostluğumuz bizim zavodun poladı kimi möhkəm olsun!».

Yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanması məsələsində də Sovet əməkdaşlığı ilə Amerika əməkdaşlığı kökündən fərqlənir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün kadrlar yetişdirmək məqsədilə yaradılmış P.Lumumba adına Xalqlar Dostluğu Universitetini və ayrı-ayrı institutları, xüsusən də Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunu bitirən onlarca oğlan və qız vətənə qayıdır, öz xalqının rifahı üçün çalışır. Bir nəfər də ali savadlı əcnəbi ölkəmizdə saxlanmır. Çünki Sovet İttifaqı inkişaf etməkdə olan ölkələrə əsl dostluq köməyi göstərir. Bu məsələyə Amerikada başqa cür yanaşırlar. Orada ağıllı, savadlı adamları hər vasitə ilə saxlamağa, hətta xaricdən cəlb etməyə çalışırlar. Buna təbii sərvət kimi baxırlar. İran sosioloqu Naraci göstərir ki, yetmişinci illərdə Amerikada ali məktəb qurtarmış həkimlərin, mühəndislərin, iqtisadçıların yarısından çoxu, daha doğrusu, 58%-i vətənə qayıtmamış, Amerika vətəndaşlığını qəbul edib orada qalmışdır.

İndi ölkəmizdə ali təhsil alıb vətənə qayıdan iraqılı oğlan və qızların sayı beş mini keçib. Sovet İttifaqı ölkə daxilində də ixtisaslı milli kadrların yetişdirilməsinə xüsusi fikir verir. Bu məqsədlə İraqda yaradılmış ondan çox tədris mərkəzini hər il minlərcə gənc bitirir və texniki ixtisasa yiyələnir.

İraq rəhbərliyi bu məsələdə də Sovet tərəfinin söylərini yüksək qiymətləndirir. Bu baxımdan o zaman kənd təsərrüfatı naziri işləyən İzzət əd-Dourinin sözləri maraqlıdır: «Biz ömrümüz boyu xaricilərlə işləmişik. Lakin heç vaxt görməmişik ki, xaricilər milli kadrların yetişdirilməsinə Sovetlər kimi fikir versin. Bu gün gördüklərim mənə nağıl kimi gəlir. Bir il əvvəl heç bir ixtisası olmayan iraqılı gənc indi dəzgah arxasında müstəqil işləyir, böyük maşınlar, ekskavatorlar idarə edir. Biz sizin başqa yardım və köməyinizi nəzərə almasaq, təkcə bizə hazırladığınız milli kadrlara görə ömrümüz boyu sizə minnətdarıq».

1972-ci il aprelin 9-da iki ölkə arasında dostluq və iqtisadi əlaqələrə dair saziş imzalandıqdan sonra Sovet – İraq iqtisadi, texniki, mədəni əlaqələri daha da genişləndi. O vaxt prezident Əhməd Həsən əl-Bəkr Sovet yardımını yüksək qi-

mətləndirmişdi. «Biz dost Sovet İttifaqının ərəb ölkələrinə, o cümlədən İraqa göstərdiyi yardımını ehtiram hissi ilə qiymətləndirir və bunu müdafiə qabiliyyətimizin artırılması, ictimai-siyasi tərəqqinin sürətləndirilməsi və təcavüzü dəf etməkdə bizim imkanlarımızın möhkəmləndirilməsi üçün əsas amillərdən sayırıq».

1972-ci il sazişi İraqın azad milli sənayesinin yaranmasını təmin etdi. 1975-ci ildə Moskvada Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası ilə İraq arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlandı. O vaxt İraq qəzetləri iftixarla bu müqavilənin Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası ilə inkişaf etməkdə olan ölkə arasında ilk təcrübə olduğunu göstərirdilər.

Bu müqavilə sosialist ölkələri ilə İraq arasında iqtisadi və texniki əlaqələrin yeni vüsət almasına gətirib çıxardı. Sovet İttifaqı İraqda ağır və yüngül sənaye müəssisələrinin, energetika, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı obyektlərinin, tədris mərkəzlərinin yaradılmasına böyük qayğı göstərir. Sovet İttifaqının yardımı və yaxından iştirakı ilə tikilən obyektlər dövlət bölməsinin əsasını təşkil etmiş və onun inkişafına təkan vermişdir. İraq milli sənayesinin əsası olan maşınqayırma və kimya sənayesi sahələrinin yaradılması və tərəqqi etdirilməsi də dost Sovet İttifaqının adı ilə bağlıdır.

Ölkənin iqtisadiyyatında böyük rol oynayan Bağdad – Bəsrə və Şueyba-Um Qəsr dəmir yolları çəkilmiş, parovoz və vaqonların təmir sexi tikilmiş, qəbuledici və ötürücü radiosansiyaları istifadəyə verilmişdir.

1969-cu il 17 yanvar müqaviləsinə əsasən balıqçılıq sahəsində böyük işlər görülmüş, neftayırma zavodu, fosforit zavodu, avtomat telefon stansiyaları tikilmiş, sovet geoloqlarının köməyi ilə böyük əhəmiyyəti olan faydalı qazıntı yataqları aşkar edilmişdir. Şimalda – Hədisə, Dokan və Dərbəndixanda, cənubda – Nasiriyyə və Bəsrədə nəhəng su və istilik-elektrik stansiyaları istifadəyə verildikdən sonra ölkə elektriklə təmin edilmişdir. Sənayenin yeni mühüm sahələri – dəzgahqayırma, alətqayırma, radiotexnika, kimya – əzəçılıq sənayesi yaradılmış, səhiyyə və kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqat-

lar aparmaq üçün atom reaktoru və radioizotoplar laboratoriyası tikilmişdir. Dəmir-beton məmulatları zavodu, Hindiyə bəndi yaxınlığında su qurğularının sınaq laboratoriyası, Ramadidə şüşə zavodu, Bağdadda tikiş fabriki, Kufədə ayaqqabı fabriki, Kutda toxuculuq kombinatı, Bağdadda elektrotexnika avadanlığı zavodu, İsgəndəriyyədə kənd təsərrüfatı maşınları zavodu, Samarrada əcaçılıq kombinatı, Mosulda neftayırma zavodu, Bağdad – Bəsrə neft kəməri, Bağdadda və başqa yerlərdə tikilən elevatorlar, pambıq zavodu. Bağdadda elektrik lampaları zavodu, Kərbəladə meyvə-tərəvəz konserv zavodu, müxtəlif yerlərdə sement zavodları və s. SSRİ-nin iqtisadi və texniki yardımı ilə inşa olunmuşdur. Bu obyektlər ölkənin xalq təsərrüfatının hansı istiqamətdə inkişaf etməsi barədə təsəvvür yaradır. Kut toxuculuq kombinatının, Bağdad elektrotexnika zavodunun, İsgəndəriyyə kənd təsərrüfatı maşınları zavodunun nəinki İraqda, hətta Orta Şərqdə belə tayı-bərabəri yoxdur.

Toxuculuq kombinatı ildə 30 milyon metrədən çox parça, 700 ton ip, 6 milyon cüt corab və əl dəsmalı, 5 milyon ədəddən çox geyim paltarları və s. istehsal edir.

İsgəndəriyyə kənd təsərrüfatı maşınları zavodu hər cür maşın, traktor və s. istehsal etməklə bərabər, kənd təsərrüfatı alətləri də buraxır. Burada kənd təsərrüfatı maşınları üçün ehtiyat hissələr hazırlayan və poladəritmə sexləri də vardır.

Bağdad elektrotexnika zavodu transformator, elektrik motoru, generatorlar və s. hazırlayır. Burada transformator və elektrik motorlarının təmir sexləri də fəaliyyət göstərir.

Samarra əcaçılıq kombinatı ölkəni dərmanla təmin edir. Bu kombinat xaricdən dərman gətirilməsinin qarşısını 80-90% almışdır. Eyni sözləri Ramadi şüşə zavodu haqqında da demək olar. Bu zavod bütövlükdə ölkəni, demək olar ki, şüşə və şüşə qablarla təmin edir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, hər obyektin istifadəyə verilməsi böyük milli bayram kimi qarşılır. Qəzetlər Sovet – İraq dostluğuna həsr olunmuş yazılarla çıxış edir, bu və ya digər obyektin ölkəyə verəcəyi mənfəətdən söz açırlar. Yaxşı

yadımdadır, elektrik lampaları zavodu işə düşəndə qəzetlər necə gözəl yazılar vermişdilər. «Bağdad observer» isə yazını maraqlı bir başlıqla dərc etmişdi: «Ələddinin çırağı sehrini itirir».

SƏRVƏT XALQIN ƏLİNDƏ OLANDA

İraq neft ehtiyatına görə dünyada dördüncü, hasilatına görə isə hələlik doqquzuncu yeri tutur. Buna görə də təbii ki, Sovet – İraq iqtisadi əməkdaşlığında milli neft sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Sovet İttifaqının köməyi ilə ölkənin cənubunda – Şimali Rumeylada neft mədənləri tikilib istifadəyə verilib. İndi bu mədənlərdən ildə 50 milyon ton neft çıxarılır. Onu da qeyd edim ki, Sovet – İraq iqtisadi və texniki əməkdaşlığında respublikamızın da payı vardır. Bu yardım öz təcəssümünü aşağıdakı formada tapmışdır: Sovet İttifaqının yardımı ilə tikilən obyektlər üçün sifarişlər yerinə yetirmək, dost ölkədə çalışmaq üçün mütəxəssislər ezam etmək, milli kadrlar yetişdirilməsinə köməklik göstərmək. Neftçilərimiz Şimali Rumeyladan vətənə ad-sanla qayıtmışlar. Onlardan sovet neftçiləri qrupunun rəhbəri Təhmasib Bağirovun, iki dəfə İraqda ezamiyyətdə olmuş A.Rzaquliyev, L.Həsənov, B.Babayev, N.Nəsibov və başqalarının adlarını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Azərbaycan alimləri iraqılı həmkarlarına neft və kimya sahəsində tədqiqatların təşkili və aparılmasında yaxından kömək etmişlər. Azərbaycan neft avadanlığı İraq neft mədənlərində müvəffəqiyyətlə işlədilir. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ümumiyyətlə, Sovet – İraq əməkdaşlığı yolu ilə inşa edilən obyektlərin tikilməsində azərbaycanlı mütəxəssislərin əməyi az olmamışdır. Samarra əczaçılıq kombinatının baş mühəndisi Həsən Rəhimov, İsgəndəriyyə kənd təsərrüfatı maşınları zavodunun baş mütəxəssisi Firidun Quliyev böyük hürmətə malik idilər.

Ümumiyyətlə, Sovet Azərbaycanının çoxşaxəli beynəlxalq əlaqələrində xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Hazırda respublikamızın 100-dən çox sənaye müəssisəsi 80 ölkəyə 360 adda məhsul göndərir.

Şimali Rumeyla neft mədənlərinin birinci növbəsi 1972-ci ilin baharında işə düşəndə artıq neft hasilatı üçün milli kadrlar da hazırlanmışdı. O vaxta qədər İraq nefti bütövlük-

də xarici şirkətlərin əlində idi. Çıxarılan neftin yalnız yarısının dəyəri ölkənin payına düşürdü. Lakin neft məhsulları ilə alınan gəlirdən İraqa heç nə çatmırdı. Şimali Rumeylada neft hasilatına başlandıqdan sonra İraq xarici inhisarların onu necə aldatdığını başa düşdü. Ölkə neftinin ildə 62 faizini hasil edən «İraq Petroleum Kompani» qarşısında cüzi tələblər qoyuldu və bildirildi ki, müsbət cavab alınmasa şirkət milliləşdiriləcəkdir. Həmin tələblər aşağıdakılardan ibarət idi: şirkət neft hasilatını on faiz artırsın; İraq hökuməti tərəfindən qadağan edilmiş yerlərdə neft hasilatını davam etdirdiyinə görə İraqa 72 milyon funt-sterlinq ödəsin; neft hasilatının 20 faizində İraqın iştirakına icazə versin.

Lakin şirkətin rəhbərləri və onların xarici ağaları İraq hökumətinin haqlı tələbinə etinasız yanaşdılar. Çünki «İraq Petroleum Kompani» dövlət daxilində dövlət idi. Şirkətin rəhbərliyi ağılna gətirə bilmirdi ki, İraq belə bir addım ata bilər; odur ki, danışıqları hər vasitə ilə uzadır, hökumətin haqlı tələbini yerinə yetirməkdən yayınırdı. Belə olan halda şirkətin rəhbərliyinə ultimatum verildi. İki həftəyə ya «hə», ya da «yox» cavabı alınmalı idi. Bu vaxt ərzində şirkətin rəhbərliyi İraqa təsir etmək üçün hər vasitəyə əl atdı. Kapitalist ölkələri işə qarışdı. İraqı bu yoldan çəkəndirməyə çalışdılar. Lakin onu inadından döndərə bilmədilər. İki həftə başa çatanda xəbər verdilər ki, şirkətin baş direktoru C.Stokuelli danışıqlara yekun vurmaq üçün Londondan Bağdada uçur. İraq dövləti ultimatumun müddətini on bir saat artırdı. Bütün dünyanın nəzərləri İraqa dikilmişdi. Yadımdadır, ölkə daxilində də böyük narahatlıq vardı. Çünki kapitalist ölkələrinin İraqa iqtisadi, siyasi, texniki, ticarət sahəsində «müharibə» elan edib, onun neftini almayacağı, beləliklə də onu diz çökməyə məcbur edəcəyi təhlükəsi gözlənilirdi. Buna görə də C.Stokuelli İraqın xarici işlər naziri ilə danışıqlar zamanı göstərilən şərtləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı. Elə cənab C.Stokuellinin gözləri qabağında «İraq Petroleum Kompani»nin milliləşdirildiyi elan edildi. Onun gözlərindən yaş axmağa başladı. Sanki doğma oğlunu itirmişdi. Elə bil dünya

neft aləmində bir zəlzələ baş verdi. Təbii ki, «zəlzələnin» mərkəzi İraq oldu. Kapitalist ölkələri İraqı cəzalandırmaq, başqalarına görk olmaq üçün bütün vasitələrə əl atdılar. Ölkədə vəziyyət gündən-günə ağırlaşdı. Kapitalist ölkələri İraqa nə ərzaq, nə də sənaye malları verirdilər. Onun neftini də almaqdan imtina etdilər. Bazarda hər şey birə-on bahalaşmışdı. Fəhlə və ziyalılardan maaşını belə vermək üçün bankda pul yox idi. Sonra qaytarmaq şərti ilə dövlət fəhlə və qulluqçuların maaşını 25 faiz azaltmaq kimi tədbirə əl atmışdı. İraqın bu ağır günündə, kapitalist ölkələri ilə ölüm-dirim mübarizəsində başda Sovet İttifaqı olmaqla sosialist ölkələri dost məmləkətə dostluq əli uzatdı. O vaxt «Bağdad observer» qəzeti yazırdı: «İraq xalqı Sovet İttifaqının bu yardımını heç vaxt unutmayacaqdır».

İmperialistlərin İraqa göstərdikləri təzyiqlə puça çıxarıldı. Bu, belə də olmalı idi. Elə həmin il SSRİ-nin yaradılmasının 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yırıncıqda deyilmişdi: «Ərəb ölkələri ilə geniş və hərtərəfli əlaqələrimiz var. Hadisələrin gedişi göstərdi ki, Sovet İttifaqı ilə dostluq onlara ağır gündə də Sovet köməyini təmin edir».

İki il keçməmiş İraq müvəqqəti çətinlikdən yaxa qurtardı. Xalqın maddi rifahı yaxşılaşdı. Hökumət fəhlə və qulluqçuların maaşından tutduğu pulu qaytardı, onların əmək haqqı əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı. Bazarda qiymətlər aşağı düşdü.

Tezliklə neftin milliləşdirilməsi öz bəhrəsini verdi. Bunu tam mənası ilə anlamaq üçün tək bircə fakta nəzər salmaq kifayətdir. Əgər ikinci beşillikdə (1965/66-1969/70) iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə cəmi 157 milyon dinar qoyulmuşdusa, təkcə 1974/75-ci illərdə bu rəqəm 1 milyard 169 milyon dinara çatdırılmışdı. (1978-ci ilin dövlət büdcəsi isə 7 milyard 46 milyon dinar təsdiq edilmişdi.)

1974-75-ci dərslərdən Ali İnqilabi Şuranın qərarı ilə tədrisin bütün mərhələlərində təhsil pulsuz oldu. Bundan əlavə, ali məktəb tələbələrinin pulsuz kitabla təmin ediləcəyi də qərara alındı.

Göründüyü kimi, İraqda neftin milliləşdirilməsi xalq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə, xalqın maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına, siyasi və iqtisadi müstəqilliyin möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxartdı.

Bu cürətli addım Sovet İttifaqının köməyi ilə atıldı. Neftin milliləşdirilməsinin ikinci ildönümündə ölkənin prezidenti Əhməd Həsən əl-Bəkr televiziya və radio ilə çıxışında bu münasibətlə demişdi: «Biz Sovet İttifaqının köməyinə arxalanmasaydıq, belə bir addım atmağa cürət etməzdik. Çətin günlərdə dost Sovetlər ölkəsi xalqımıza həyan oldu, inkişafımız və tərəqqimiz yolunda bizə misli-bərabəri olmayan çox təsirli kömək etdi. Bunun sayəsində biz nefti milliləşdirdik. Nəhəng kapitalist neft şirkətini diz çökməyə məcbur etdik. İraq xalqı Sovetlərin bu köməyini heç vaxt unutmayacaqdır».

Qəzetlər də böyük yazılarla çıxış etdilər. «Bağdad observer» yazırdı: «Sovet İttifaqı İraq xalqının iqtisadi müstəqilliyi uğrunda mübarizədə ona dostluq əli uzatdı və təmənnəsiz yardım etdi.»

İki-üç ilin içində ölkənin milli gəliri ağılasığmaz dərəcədə artdı. Hər yanda böyük quruculuq işləri aparılmağa başlandı ki, bu da nəticədə lazımı işçi qüvvəsinin, tikinti materiallarının azlığı, obyektlər üçün maşın, dəzgah, avadanlıq və s. daşıyan nəqliyyatın çatışmaması kimi böyük problemlər ortaya çıxardı. Bəsrədə xarici gəmilər yükünü boşaltmaq üçün aylarla lövbər salıb növbə gözləməli oldular. Kapitalist ölkələri İraqda gəmilərin ləngidilməsinin hər günü üçün böyük məbləğdə pul tələb etdilər. Bir çox ölkənin gəmiləri yük gətirməkdən boyun qaçırdılar. Obyektlər lazım olan tikinti materiallarını, maşınları, ehtiyat maşın hissələrini və s. vaxtında ala bilmədilər. İş pozuldu. Bir sözlə, plansızlıq böyük problemlərə gətirib çıxartdı. İraqın rəhbərləri Sovet İttifaqından xalq təsərrüfatının planlaşdırılmasına dair yardım istədilər. 1975 – 1995-ci illər üçün əməli təkliflər verən dövlət planı hazırlandı. İndi Sovet İttifaqının köməyi ilə İraqda tikilib istifadəyə verilmiş obyektlərin sayı yüzü keçir. Onların arasında neft hasilatı, emalı və daşınması üzrə obyekt-

lər əsas yerlərdən birini tutur.

Kənd və su təsərrüfatı ilə bağlı obyektlərin sayı isə 12-dən çoxdur. Onlardan bəziləri artıq tikilib başa çatmış, bəziləri tikilməkdədir. Tərtər – Dəclə kanalı, Fəllucə, Mosul, Həditə bəndləri, Kərkük suvarma şəbəkəsi, Kifl – Şinafiya, Şinafiya – Nasiriyyə obyektləri, tədris mərkəzləri, kənd və su təsərrüfatı üzrə layihə institutu, Dəclə və Fərat çayları üzərində nəqliyatın işini nizama salmaq üçün tikilən obyektlər belələrindəndir. Lakin bu obyektlərin ən böyüyü və əhəmiyyətli istifadəyə verilmiş Tərtər – Fərat kanalıdır.

HƏR PROBLEMİN ARXASINDA QADIN DURUR....

Tərtər – Fərat kanalı ingilis mütəxəssislərinin səhvi nəticəsində meydana gəlmişdir. ... 1953-cü il. Bağdad daşqın təhlükəsi qarşısındadır; fəlakət, necə deyərlər, qaşla göz arasındaydı. Lakin təbiət qəsbkar hökmdarlardan insafli çıxıb – bu gözəl şəhərə qıymayıb. Ancaq təbiət də hər vaxt mərhəmətli olmur. Məhz buna görə də Samarra – Tərtər kanalı tikilib ki, daşqın vaxtı Dəclə çayı suyunun bir qismi Tərtər su anbarına axıdılınsın. İngilis mütəxəssislərinin hesablamalarına görə bu, Bağdadı daşqın təhlükəsindən tamamilə qurtarmalı idi. Hər il anbara müəyyən miqdar su axıdılacaq, yayın istisində su buxarlanacaq və beləliklə, bu problem həll ediləcəkmiş. Lakin 1967, 1968, 1969-cu il daşqınlarından sonra Bağdadın su altında qalmaq təhlükəsi ikiqat artdı. Bir yandan Dəclə çayı, digər tərəfdən də ağzına kimi dolan Tərtər su anbarı daşıb şəhəri basa bilərdi. Olduqca təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. İngilislərin hesablamaları özünü doğrultmamışdı...

Sovet mütəxəssisləri tədqiqat aparıb bu qənaətə gəldilər ki, Tərtər – Fərat kanalı tikilsin. Kanalı tikilməsi Bağdadı daşqın təhlükəsindən birdəfəlik xilas etməklə yanaşı, başqa problemləri də həll etməli idi. Daşqın vaxtı Dəclə çayı boyunca əkin sahələrinin və münbit torpaqların su altında qalıb korlanmasının qarşısı alınmalı, o biri tərəfdən də quraqlıq vaxtı Tərtər anbarının suyu kanalla əkin sahələrinə verilmə-

liydi. Bu da çox vacib məsələ idi. Onsuz da İraqda bitkilərin inkişaf dövrü ilə çaylarda suyun çoxalması eyni dövrə düşmədiyindən su qıtlığı yaranırdı. Bu yandan da Türkiyədə Kaban və Suriyada Tabka su anbarları tikilib qurtarmaq üzrə idi. Onların inşası başa çatdıqdan sonra Fərat çayında suyun daha da azalması gözlənilirdi. Belə də oldu. Bu barədə kənd təsərrüfatı naziri İzzət əl-Dourinin sonralar Tərtər – Fərat kanalı tikintisinə həsr olunmuş yazısında oxuyuruq: «Su çatışmazlığı üzündən Fərat çayı hövzəsində nə qədər əkin sahələri, bağlar yanıb külə döndü. Heyvanlar susuzluqdan məhv oldu. Belə bir tarixi dövrdə milyonlarla adamın intizar gözü bu obyektə dikilmişdi».

Məlum oldu ki, məhsuldarlıq torpağın münbitliyi ilə yanaşı, suyun bolluğu ilə də ölçülməlidir.

Fərat çayı hövzəsində yaranmış acınacaqlı mənzərəni müşahidə etdikcə hansı kitabdansa oxuduğum şeir gözlərim önündən keçirdi. Elə bil şair Fərat çayının bu fəryadlı günündən söz açır, həyatın özünün torpaqla suyun qovuşmasından yarandığını sübuta çalışırdı.

**Sən bir az geciksən tükənər həyat,
Əgər qəzəblənib çıxsan özündən,
Böyük də, kiçik də ac, üryan qalar.
Sən yaxşı gələndə şənlənər torpaq,
Ölkə fərəhlənər, ölkə şad olar.
Sən bizə bol nemət, çörəksən ancaq,
Sənsən bu çölləri gözəlləşdirən.**

1974-cü il avqustun 16-da Su Təsərrüfatı naziri Mukarrem əl-Tələbani televiziya ilə çıxış edərək Fərat çayında suyun azlığını Suriyada Tabka, Türkiyədə Kaban bəndlərinin tikilişi ilə əlaqələndirdi. Nazir göstərdi ki, Kaban bəndi üç il əvvəl tikilib qurtarmalı, Tabka isə bir il sonra başa gəlməli idi. İki nəhəng bənd eyni vaxtda Fərat çayının qabağına sədd çəkdiyinə görə İraqa su gəlib çıxmırdı. Nazir qeyd etdi ki, Tərtər – Fərat kanalının tikilib başa çatdırılması su proble-

mini həll edəcəkdir.

Odur ki, misilsiz əhəmiyyəti olan Tərtər – Fərat kanalının tikintisi sürətləndirildi. Bu kanal nəinki Yaxın Şərqdə, hətta dünyada ən nəhəng tikintilərdəndir. Kanalın dərinliyi 40 metr, yəni Süveyş kanalının dərinliyindən iki dəfə artıqdır. Uzunluğu 44 kilometr, eni 40 – 80 metr arasındadır. Saniyədə nizamlayıcıdan 1000 kubmetrdən çox su keçir.

Kanalın tikintisində 350 sovet, 3.500-dən çox İraq fəhlə və mütəxəssisi iştirak etmişdir. Bu kanal onların müştərək tikdiyi birinci obyekt kimi nəinki İraqda, hətta bütün ərəb ölkələrində böyük rəğbətlə qarşılandı. Ərəb ölkələrindən dövlət nümayəndələri gəlib işin gedişilə maraqlanırdılar. Kanalda iş gecə-gündüz, üç növbədə gedirdi. Tikintidə çalışan ixtisaslı işçilər, mexaniklər, qaynaqçılar, ekskavator, avtomobil, traktor, qreyder, skreper sürücüləri, çilingərlər, müxtəlif təmirçilər və b. müəssisənin tədris mərkəzini qurtaran gənclər idi. Buranı az bir vaxtda iki mindən çox adam bitirdi. Tədris mərkəzinin şöhrəti bütün ölkəyə yayıldı. Kanal tikilib istifadəyə verildikdən sonra o, kənd təsərrüfatı və su təsərrüfatı nazirliklərinin «Tədris mərkəzi»nə çevrildi.

«Əl-Cümhuriyyə» qəzeti yazırdı ki, kanalın tikintisi təcürübə üçün misilsiz bir məktəbdir. Bu tikintidən çox şey öyrənməliyə. Təkcə ehtiyat hissələrin saxlanması, qeydiyyatdan keçirilməsi, istifadəyə verilməsi və s. bir məktəbdir. Vacibdir ki, kənd təsərrüfatı və su təsərrüfatı nazirliklərinin ehtiyat hissələri anbarlarında işləyən bütün işçilər burada bir : aya qədər təcrübə keçsinlər. Keçdilər də. Bundan başqa, böyük obyektlər onun təcrübəsini elmi əsaslar üzrə öyrənir, sənədlər hazırlayırdılar. Ərəb dostlarımız bizdən yalnız qurub-tikməyi deyil, idarə etməyi də öyrənirdilər.

Təsadüfi deyildir ki, ölkənin prezidenti dəfələrlə bu obyektə gəlir, işin gedişi ilə maraqlanırdı. Onun hər gəlişi tikintinin sürətlənməsinə kömək edirdi. Mətbuat, radio, televiziya günlərlə bu obyektədən söhbət açırdı. Bir dəfə prezident kanalın tikintisində işləyənlərə iki min dinar hədiyyə etdi. Bu, onlarda bir adətdir. Min dinar iraqlılara, min dinar isə sovet

mütəxəssislərinə verildi. Biz həmin pulu iraqılı fəhlələr arasında bölmək istədik. Lakin səfirliyimizdə bizi başa saldırlar ki, prezidentin hədiyyəsini hədiyyə etmək yaxşı olmaz. Odur ki, həmin pula İraq və sovet mütəxəssislərinin, həmçinin fəhlələrin istirahətini daha yaxşı təşkil etmək üçün bir futbol, iki voleybol meydançası və uşaq şəhərciyi saldırdıq; idman avadanlığı aldığımızı, tennis meydançaları düzəltməkdə.

Bu kanalın tikintisinə hər iki tərəf böyük fikir verirdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, həmin tikintidə Sovetlər tərəfindən bir elmlər doktoru – professor, səkkiz elmlər namizədi iştirak edirdi. Onların arasında həmyerlimiz, indi Moskvada işləyən Beyiş Ağayev və 25 nəfərlik tərcüməçilər qrupunun rəhbəri kimi bu sətirlərin müəllifi də vardı. Lahiyə qrupunda bakılı Rəşid Rüstəmbəyovun işindən razılıq edirdilər. Azərbaycan Dövlət Universitetinin məzunları R.İmanov, N.Nəcəfov, A.Süleymanov, N.Ağayev və başqaları böyük hörmətə malik idilər. Bu sözləri başqa obyektlərdə işləyən ərəb dili mütəxəssislərimiz, xüsusən də iqtisadi əlaqələr üzrə Dövlət Komitəsinin baş mütərcimi, gözəl insan və alim Tariyel Həsənov haqqında da demək olar. Bütün təvazökar adamlara məxsus; sadəlik, nəzakətlik, haradasa bir az utancaqlıq və s. kimi keyfiyyətlər, eləcə də ərəb dilini mükəmməl bilməsi onu hamının sevimlisi etmişdi. Ümumiyyətlə, başqa obyektlərdə də bizim tərcüməçilərə üstünlük verilməsi məni sevindirirdi. İstər-istəməz ürəyimdə universitetimizin müəllimlərini minnətdarlıqla xatırlayırdım.

Qərrib ölkədə vətənlə bağlı hər şey sənə təsir edir. Gah sevinir, gah da məyus olursan. Bağdad yarmarkasında Azərbaycan pavilyonuna baxanda nə qədər sevinmişdimsə, SSRİ Xarici Ticarət müəssisəsinin siyahısında nə bir Azərbaycan şərəbi, nə də konyakının olduğunu görməyəndə o qədər təəssüflənmişdim. Nə isə...

Tikintiyə o zaman Su Təsərrüfatı naziri işləyən Mukarram əl-Tələbani şəxsən rəhbərlik edirdi. Həftədə bir-iki dəfə ya özü, ya da müavini Əfif əl-Ravi tikintiyə gəlir, işin gedişinə həsr olunmuş istehsalat müşavirəsində iştirak edirdi.

Müşavirədə onların iştirakı həmişə müsbət nəticə verirdi. SSRİ Meliorasiya və Su Təsərrüfatı naziri A.Alekseyevskinin işin gedişilə əlaqədar İraqa gəlməsi də Tərtər – Fərat kanalının tikintisinə böyük əhəmiyyət verildiyini göstərirdi. Tikintinin baş direktoru Məhəmməd əl-Həbubi, tikinti üzrə müavin Cavad Əlvaş və texnika üzrə müavin Həsən əl-Ravi dərin biliyə və mədəniyyətə malik insanlar idilər. Tikinti idarələrinin rəisləri Nuri Səffar və Riad-Əbdül Hadi ali məktəbi Sovet İttifaqında bitirmişdilər. Bacarıqlı mütəxəssis olan bu şəxslərin hər birinin fərdi xüsusiyyətləri vardı. Məhəmməd əl-Həbubi ciddiliyi ilə diqqəti cəlb edirdisə, Cavad Əlvaş duzlu-məzəli söhbətləri, məsələləri tez həlletmə bacarığı ilə seçilirdi. O, obyektə hamının sevimlisi idi. Bir dəfə Baş Sovet mütəxəssisi A.Zolotuxin, Cavad Əlvaş və tərcüməçi kimi mən maşınla kanal boyu gedirdik. Nisbətən kiçik ekskavatorlar işləyən sahədə alçaq təpəciklər vardı. Cavad Əlvaş köks ötürüb dedi: «Həbbayə həbbayə isir kubbayə» (dama-dama göl olar). Xeyli gedəndən sonra birdəfəyə 10 ton torpaq götürüb maşına yükləyən EKQ ekskavatorları işləyən yerə çatdıq. Burada böyük torpaq dağları əmələ gəlmişdi. Hər bir dağın arxasında ekskavator var idi. Cavad Əlvaş heyrətini və sevincini gizlədə bilmirdi. Əlini əlinə vurub ucadan: «Hər problemin arxasında qadın durur» fransız atalar sözünü işlətdi və gülə-gülə dedi: «Cənab Zolotuxin, hər problemin arxasında qadın, hər dağın arxasında ekskavator durur!» Cavad Əlvaşın bu sözləri tezliklə bütün tikintiyə yayıldı.

Kanalın tikintisi zamanı kənd təsərrüfatı naziri İzzət əl-Douri böyük uzaqgörənliklə demişdi: «Tərtər – Fərat hidrokompleksi İraq–Sovet iqtisadi əlaqələri tarixinə qızıl həflərlə yazılaçaqdır».

Bu belə də oldu. Tikinti başa çatdıqdan sonra bir qrup mütəxəssis Sovet və İraq orden və medalları ilə təltif olundu. Baş Sovet mütəxəssisi İraqın ən yüksək dövlət mükafatı – «Rafideyn» ordeninə layiq görüldü. Təltif olunanlar arasında Beyiş Ağayev və mən də var idim. Biz «Əməkdə şücaətə görə» medalı ilə təltif olunduq. Bundan başqa, SSRİ Nazir-

lər Sovetinin Fəxri Fərmanı ilə də mükafatlandırıldıq.

Qədim Babil, Ur, Neynəva və s. şəhərlərin xarabalıqları və abidələri bu ölkədə yaşamış xalqların min illərlə yaratdıqları zəngin mədəniyyətdən danışırsa, sovet adamlarının köməyi ilə yaradılan obyektlər gələcək nəsillərə iki xalqın dostluğundan söz açacaqdır. Bu dostluğun nəğməsini isə sırhaşır axan Tərtər–Fərat kanalı oxuyacaqdır. Kanalın tikildiyi dörd il unudulmaz tarix kimi xatirələrdən silinməyəcəkdir. Onun şirini də vardı, açısı da. Kanalın tikildiyi müddətdə bəzən gülməli, sevindirici, bəzən də kədərləndirici hadisələr olurdu...

XİTABƏT KÜRSÜSÜ

İraqla 1972-ci il aprelin 9-da bağlanmış «Dostluq, iqtisadi və texniki əlaqələrə dair müqavilə»nin ildönümünü böyük təntənə ilə qeyd etməyə hazırlaşırıdık. Baş Sovet mütəxəssisi A.Zolotuxin məruzə etməli idi. O, Cavad Əlvaşa dedi ki, hər xalqın öz adəti var: ərəblər iclaslarda oturub danışırlar, biz isə xitabət kürsüsü arxasında durub danışıyıq. Yaxşı olar ki, bir xitabət kürsüsü hazırlansın. Hətta xitabət kürsüsünün eskizini də verdik.

Aprelin 9-da Fəllucədə – bağda adam əlindən tərپənmək mümkün deyildi. Cavad Əlvaş xitabət kürsüsünün üstünə parça çəkirmişdi. Deyirdi ki, bu, müəssisənin birinci xitabət kürsüsü olduğuna görə gərək təntənəli açılışı olsun... Əlbəttə, Cavad Əlvaşın çox zarafatlı olduğunu hamı bilirdi. Parçanı kürsünün üstündən götürəndə gülüş qopdu. Xitabət kürsüsündə oturub danışmaq üçün, yer də düzəltmişdilər. Hamı Cavad Əlvaşın bu incə zarafatına əl çaldı. Onu səhnəyə çağırdılar. A.Zolotuxin Cavad Əlvaşın bu yumorunu daha da canlandırdı, O əyləşdi və ərəblərin adəti ilə «əs-salam-əleykum» dedi. Camaat yenidən gülüb əl çaldı. Sonra A.Zolotuxin Sovet – İraq dostluğundan danışdı. Birdən anbarın müdiri Əli Ani onun sözünü yarımçıq kəsib qışqırdı. A.Zolotuxin mat qaldı. Özünü itirən kimi oldu. Hələ yerli adətləri yaxşı bilməyən Baş mütəxəssis mənə tərəf çevrildi: «Sən nə tərcümə etdin ki, o mənim sözümü kəsib qışqırır?» Cavab verdim ki, şuar deyir. Başqaları da Əliyə qoşuldu. Rəsmi bayramlarda, elə-belə icaslarda natiqin sözünü tez-tez yarımçıq qoyub şuar, hətta şeir söyləmək onlarda adətdir. Bəzən özün də hiss edirsən ki, tamada ixtisaslaşdığı kimi, şuar deyənlər də ixtisaslaşırlar. Elə bil öz aralarında yarış keçirirlər.

Belə yığıncaqlar adətən sovet mütəxəssislərinin konserti ilə bitirdi. Hamı vaxtilə Bakıda yaşamış, indi isə Leninqrad sakini V.Pyatkinin və «çastuşka»-lar oxuyan üçlüyün çıxışını böyük intizarla gözləyirdi. Çox məlahətli səsi olan V.Pyatkin R.Behbudovun repertuarı ilə çıxış edirdi. Onun oxuduğu

«Çal-papaq» mahnısı isə hamını heyran qoyurdu. «Çastuşka»lar da maraqla qarşılanırdı. Çünki onlar sovet mütəxəssislərinin güzəranı, işi və istirahətindən bəhs edirdi.

DOSTLAR SEVINƏNDƏ SEVİNİR, KƏDƏRLƏNƏNDƏ KƏDƏRLƏNİRDİK

İqtisadi məsələlər üzrə Sovet Dövlət nümayəndə heyəti ilə göllər ölkəsini gəzib bir həftədən sonra Bağdad yaxınlığında olan Fəllucədə işə çıxmışdım. Dedilər ki, səni baş mühasib müavini Mustafa çağırır. Getdim. Otaqda xeyli adam vardı muəssisənin huquqşünası, muhasib Xeyri və başqaları. Əhvali-ruhiyyələri çox yaxşı idi. Görüşdük, hal-əhval tutduq. Mustafa ilə dostluq edirdik. Ərklə xəbər aldı: «Bəsrədən mənə nə gətiribsən?» Dedim ki, Bəsrəyə getmədik. Amma göl ərəbləri mənə bir camış bağışladılar. Bir «Lori» (yuk maşını) tut gedək gətirək, sənə verəcəm. Zarafatıma hamı güldü. Mustafa ciddi görkəm alıb: «Mən Kərkükə getmişdim. Sənə ürəyin istəyən bir hədiyyə almışam» – dedi. Kərkük adını eşidəndə sevindim. Ərəb dostlarım bilirdilər ki, hərdən Kərkük vilayətinə gedir, orada yaşayan azərbaycanlılarla görüşürəm. Mustafa mənə bir qutu uzatdı. Qutunun düyməsini basanda uç ilan baş qaldırdı. Diksindim. Otaqdakılar aldandığımı görüb gülüşməyə başladılar. İlanlar düzəltmə idi. Xeyri o qədər güldü ki, gözlərindən yaş gəldi.

Bütün günü muəssisədə hamı deyib-güldü. Axşamüstü də zarafatlaşaraq ayrıldıq. Kim bilərdi ki, bu son görüşdür. Səhərisi gün işə gələndə müəssisədə heç kim yox idi. Gözətçi dedi ki, böyük faciə baş verib: dünən Mustafagilin avtobusu qəzaya uğrayıb. Mustafa və başqa yeddi nəfər həlak olmuş, qalanları yaralanmışlar. Ölkə prezidentinin göstərişi ilə avtobusda olanların hamısının ailəsinə böyük yardım göstərildi. Yüngül xətər alan Səttar Tofiq iki gündən sonra xəstəxanadan çıxdı. Bizimkilər ona dedilər: «Sənin valideynlərin xoşbəxtdirlər. Gör indi onlar nə qədər sevinirlər!».

Səttar köksünü ötürüb, yetim olduğunu bildirdi...

«ŞAYBA – ŞAABI»

Ərəb dilini bilmədiklərinə görə mütəxəssislərimiz və onların ailə üzvləri bəzən çıxılmaz, bəzən də gülməli vəziyyətlərə düşürdülər. 1974-cü ildə Bağdadda böyük tirajla çap etdirdiyim, dörd çap vərəqi həcmində olan «Rusca-ərəbcə danışıq kitabçası» onların köməyinə gəlirdi. Başqa obyektlərdə işləyənlər də bu kitabçadan sifariş vermişdilər. Tərtər – Fərat kanalı tikintisində çalışan üç yüzdən artıq sovet mütəxəssisi onun vasitəsilə ərəb dilinin İraq dialektini öyrənirdi. Bununla belə, bəzən bizdən asılı olmayaraq qərribə vəziyyətlər yaranırdı...

Son illərdə sovet futbolçuları müntəzəm olaraq İraqda yoldaşlıq görüşləri keçirirdilər. Rostov idmançıları, Odessa futbolçuları və bir dəfə də Bakının «Neftçi» komandası gəlmişdi. Bir dəstə yığılıb mərkəzi stadiona getmişdik. Boş yer yox idi. Oyun başlandı. «Neftçi» yaxşı oynayırdı. Bizim mütəxəssislər «şayba, şayba» – deyərək xorla qışqırırdılar. Bir də gördük bir qutu «şaabi» – sərinlədici içki gətirdilər. Bizimkilər çiyinlərini çəkдилər ki, biz istəməmişik. Ərəb də çiyinini çəkdi: «Bəs «şaabi, şaabi!» – deyə qışqıran mən idim?».

...Bir dəfə dedilər ki, layihə qrupunda işləyən iraqlı mühəndis Albert səndən inciyib. Getdim yanına. Dedi: – Xahiş edirəm bu söhbət ikimizin arasında qalsın. Sən ermənicə bir az bilirsən, düzdürmü? Dedim: – Çox az. Soruşdu: – Bəs belə olan halda mənimlə danışanda niyə «aşkurak» gəlməsini işlədirsən? Ərəbcə «aşkurak» da, «şükrən» də «təşəkkür edirəm» mənasını verdiyi halda niyə «şükrən» demirsən? Suala sualla cavab verdim: – Qardaşım, nə fərqi var ki? Dedi: – Mənim üçün fərqi çoxdur. Bəs bilmirsən ki, «aşkurak» ermənicə «qoduq» deməkdir?!

And içib aman elədim ki, bu erməni kəlməsini heç vaxt

eşitməmişəm. Ondan sonra Albertə təşəkkür edəndə yalnız «şükran» gəlməsini işlədirdim.

Hələ birinci dəfə İraqda olanda, ölkənin cənubunda Kifa-Şinafiya obyektində işləyərkən Səməvə şəhərinin yaxınlığındakı səhraya getmişdik. Sovet mütəxəssislərinin rəhbəri A.Kondraşenko Bağdaddan gəlmişdi. Topoqraflarımız sahədən qayıtmamışdılar. Yol olmadığına görə maşın adamı atıb tuturdu. Yaşlı adam olan A.Kondraşenko əziyyət çəkirdi. Odur ki, onu çadırda «haris»lə – gözətçi ilə qoyub, sürücü ilə topoqrafların arxasınca getdik. Onları tapınca, geri qayıdınca artıq toran düşmüşdü; həmişə çox sakit və mehriban olan Kondraşenko əsəbiliklə soruşdu:

– Bu adam dəli deyil ki? Səhərdən bıçaq çıxardıb necə boğaz kəsməyi göstərir. Tez-tez mənə deyir ki, gedək. Hara aparmaq istəyirdi məni?

Məlum oldu ki, gözətçi onu evinə dəvət edir. Qoyun kəsib qonaqlıq vermək istəyir.

Dili bilməyəndə belə şeylər çox olur...

GÖL ƏRƏBLƏRİ

Göz işlədikcə uzanan su səhrası, qamışlıq. Bir ağac, bir ovuc quru torpaq belə yox. Başının üstündə geniş səma, ayağının altında su. Kim inanar ki, belə bir yerdə insan məskən salarmış. Bu göllər hövzəsində adamlar var ki, ömründə oradan kənara çıxmamış, su quşları kimi həyat keçirmiş, əsl həyat, yaşayış, böyük kəndlər, şəhərlər haqqında təsəvvürləri olmamışdır... Məhz buna görə də İraqın cənubunda doqquz min kvadratkilometrlik sahəni əhatə edən göllərdə yaşayan ərəblərə göl ərəbləri – «madan» deyirlər. Onların məskən saldığı bu göllər diyarı, qədim ərəb mənbələrinin göstərdiyinə görə, ya Sasani hökmdarı Bəhram Kurun, ya da Xosrov Pərvizin hakimiyyəti zamanı baş vermiş daşqından sonra əmələ gəlmişdir. «Qədim dünya tarixi» kitabında oxuyuruq: «Ölkənin cənubunda qamış bitmiş bataqlıqlar arasında özlərinə gil və qamışdan komalar tikirdilər. Çayların daşması nəticəsində su komaları yıxıb aparır, adamlar və heyvanlar acınacaqlı şəkildə həlak olurdular. Bəzən Dəclə və Fərat çayları birləşib axırdı. Onda insanlara elə gəlirdi ki, bütün dünyanı su basır. Burada əhali bataqlıq qızdırmasından və saysız-hesabsız ağcaqanadlardan əziyyət çəkirdi».

Bu sözləri bir neçə il əvvələ qədər də göl ərəblərinin həyatına aid etmək olardı.

Burada yaşayan madanların həyat tərzi, güzəranı qəribə bir aləmi xatırladır. Adam inana bilmir ki, XX əsrin ikinci yarısında yaşayan insanlar arasındadır. Bu yerlər dünyanın ən böyük göllük sahələrindən biridir. Yerli əhali buranı «geniş dünya», «azad dünya» adlandırır.

Mart ayından iyun ayına qədər Dəclə və Fərat çayları aşıb-daşanda böyük sahələr su altında qalır. Suyun dərinliyi orta hesabla bir metr yarım olur; altı metrə çatan yerlər də çoxdur. Ən böyük göllər Hammar gölü (Hor əl-Hammar), Əl-Musandaq, Əl-Sayqal, Əl-Bədayə, Əl-Həvazə, Əl-Nəcim, Əl-Rəhman və başqalarıdır. Bütün göllər Bəsra, Amara, Nəsiriyə, Çubaiş, Suq əş-Şuyuq kimi böyük şəhər və qəsəbələrə

rin arasındadır.

Göl ərəblərinin sayı yüz mindən çoxdur. Yarıdan çoxu yalnız camışçılıq və həsir toxumaqla məşğul olur. Onlar qamışdan, qarğı və həsirdən tikilən evlərdə yaşayırlar. Göllər diyarında dörd cür yaşayış məntəqəsi var:

1. Bir qonaq otağı («muzif») və yüzə qədər evi olan İS-Salaf və ya İn-Nazil adlanan kəndlər.

2. Daimi su olan yerlərdə yerləşən və «İşaan» adlanan 30 – 40 evlik kənd.

Belə kəndlərdə qonaq otağı – «muzif» ola da bilər, olmaya da. Bu kəndlərdə adətən ya camışçılıqla məşğul olurlar, ya da həsir düzəltməklə.

3. Əgər əsaslı ev tikirlərsə evin döşəməsini palçıq və gilə örtürlər. Bunu payız vaxtı göllərdə suyun səviyyəsi aşağı olanda edirlər. Gili və palçığı suyun dibindən götürür, döşəmədə olan qamışın üstünə yaxırlar. Sonra bir lay qamış üstündən yenə gil-palçıq qoyulur. Bu, bir neçə dəfə təkrar olunur. Belə evə, «İd-Dibin» deyirlər.

4. Çubaiş. Suda ev düzəltmək üçün hündürlüyü 5 – 6 metr olan qamışlıq seçilir. Onun ortasında ev və həyət üçün kifayət edəcək sahənin qamışını biçirlər. Buraya çoxlu qamış tökürlər. Bu qamışların səviyyəsi sudan yuxarı qalxanda ətrafdakı qamışları içəri əyərək bir-birinə bağlayırlar. Bitmiş qamışlarla biçilən qamışlar bir-birini tutur və gələcəkdə nə qədər su gəlsə də evi yerindən qopara bilmir. Sahə hazır olanda evi tikməyə başlayırlar. Evə qayıq yolunu çox qərribə düzəldirlər. Suyun səviyyəsi aşağı olanda bir neçə dəfə qamışları orada haylayırlar. Beləliklə, yeni evə yol açılır.

Gələcəkdə ev aşağı yata bilər, ya həddən artıq sel kələ bilər ki, bunun da nəticəsində su evin içinə çıxar. Onda evin döşəməsinə qamış və həsir tökürlər.

Göl ərəblərinin evləri.

Döşəməsi qamış və həsirdən olan evə «çubaiş» deyirlər. Belə evə bir də ona görə «çubaiş» deyirlər ki onların tikintisində qamışın «çub» adlı növündən istifadə olunur. İndi nahiyyə mərkəzi olan Çubaişin də adı bununla əlaqədardır.

Həyat dəyişir. Bir vaxt çubdan suda düzəldilmiş evlərdə yaşayan çubaişlilər indi rahatlığa çıxıblar. Oraya yol çəkilib. Çubaiş artıq qurudadır. Bir neçə il əvvəl dövlət idarəsi olmayan bu yer indi rayon mərkəzidir; burada on mindən çox adam yaşayır. Özünün məktəbi, əczaxanası, klubu, kərpicdən tikilmiş evləri kiçik bazarı və s. vardır. Lakin Çubaişin ətrafında mindən çox kiçik adada çubdan düzəldilmiş həsir evlərdə yenə də yaşayırlar. Daşqın vaxtı buralarda suyun səviyyəsi çox qalxdığına görə camaat kənd təsərrüfatı ilə məşğul ola bilmir. Əsas işləri həsir toxumaq və camışçılıqdır.

Yuxarıda adı çəkilən yaşayış yerində tayfanın şeyxinin – mülkədarın mağazası olur. Mağazanın üstünə ağ bayraq sancırlar. Qamış nə qədər uca olsa da camaat mağazanın yerini görə bilir. Şeyx məcbur edir ki, tayfanın adamları alveri yalnız onun mağazasında etsinlər. Kimin nə cürəti var gedə başqa yerdən şeyxin mağazasına nisbətən ucuz qiymətə bir şey ala. Göl adamları xırdavatı, çərəzi və s. kənd-kənd gəzən alverçilərdən alırlar. Bir qayda olaraq onları əşirətdən-əşirətə o yerin adamları müşayiət edirlər. Bu alverçilər çox gülməli, zarafatçı olurlar. Sovet mütəxəssisləri ilə göllər diyarına səfərim zamanı* belə bir alverçiyə rast gəldim. Gülməli tərzdə qışqırırdı: «gəlin, alın! Yaxşı şəkər çayı ilə. Tütün də var qəhvə ilə. Xiyar, soğan qabaqabdır düyü ilə. Xına da var, rihə ilə. Şirin xurma bu tərəfdə. Qoz-fındığa nə sözünüz. Güzgü də var, daraq da var, gəlin üçün. İynə-sapdan az qalıbdır. Ay camaat, tez gəlin, tez. Şirniyyatın ləzzətini siz görün, siz!».

Alverçinin səsini eşidib bütün uşaqlar həsir evlərin önündəki kiçik meydançalara toplanmışdılar. Qara çadralı qadınlar özləri hördükləri zənbillər əllərində uşaqların arxasında durub alverçinin gəmisinin onların limanına yan alma-

* Belə səfərlər altmış-yetmişinci illərdə tez-tez olurdu. Çünki Tərtər-Fərat kanalı tikildəndən sonra bu göllər tədricən qurudulacaq, göllər ölkəsi öz simasını dəyişəcəkdi. Sovet mütəxəssisləri bu məqsədlə torpağın şoranlıqdan təmizlənməsi, əkinə yararlı hala salınması üçün göllər üzərində tədqiqat aparırdılar.

sını gözləyir-dilər.

Alverçidən işinin necə getdiyini soruşduq. Gülümsəyə-rək dedi: «Eh... Mənim işim dəvənin işinə bənzəyir: yüküm xurma, yeməyim qanqal-tikan».

Göllər diyarının iqlimi də sakinlərinin güzəranı kimi ağırdır. Ən uzun və ağır fəsil yay fəslidir. Apreldən oktyabra kimi davam edən bu fəsildə istilik, bürkü və rütubət çox yük-sək olur. Kölgədə əlli dərəcə istilik olan günlərdə nəfəs almaq belə çətinləşir. Göllərdə su da qızır. Odur ki, suyun dərinlik-lərində, qamışlıqlarda xüsusi qablarda içməli su saxlayırlar. Qonaq, ya əziz bir adam gələndə deyirlər: «Ay uşaq, «may əl-əruz» – bəy (təzə evlənen) suyundan gətirin». Yəni qamışlıq-da saxlanan sərin sudan gətirin.

Su içəndən sonra mütləq «Allah Yezidə lənət etsin» de-yirlər. Bununla onlar Yezidin Kərbəla yaxınlığında İmam Hüseyinin dəstəsini mühasirəyə alıb susuzluqdan əziyyət çəkərək öldürülməsinə işarə edirlər.

Yayda qarşıya çıxan başqa bir çətinlik ağcaqanadla bağlıdır. Axşamüstü onlar adamlara və hətta heyvanlara belə «hücum edirlər». Camışları belə ağcaqanadlardan qorumaq lazım gəlir. Yeganə çıxış yolu gərmə yandırmaqdır. Ağcaqa-nadlar gərmənin acı tüstüsünə yaxınlaşa bilmirlər.

Amara tərəfdəki göllər ölkəsini madanlar «umm əl-bak» – «ağcaqanad yuvası», «ağcaqanad mədəni» adlandırırlar.

Yay vaxtı göllər ölkəsində ən qorxulu hadisə isə yanğın-dır. Günün altında oda dönmüş həsir evlər od aldıqda onu söndürmək olmur. Bu, ən böyük fəlakət sayılır. Çünki yanğın zamanı bu evlərdən heç nə çıxarmaq mümkün olmur.

Yay fəslə ilə bağlı başqa bir çətinlik də vardır. Göl ərəb-ləri ömürlərinin çoxunu suda keçirirlər. Göllərdə yay vaxtı uzunluğu bir santimetrə bərabər qurdlar peyda olur. Onlar qanı zəhərləyirlər. Bu bütün göllər ölkəsində özünü göstərir.

Qış, da ağır fəsilidir. Bu vaxt göllərdə adamı qılınc kimi kəsən sazaqlı küləklər və soyuqlar düşür. Həsir komalarda qışı başa vurmaq çətin olur. Odur ki, uşaqlar arasında ölüm

halı geniş yayılır. Sağ qalanlar çox çevik olurlar. Yayın istisi, qışın soyuğu onları möhkəmləndirir, hamısı demək olar ki, «qamçı» kimidirlər. Aralarında kök adam ola ya olmaya. Təbii şərait onların təbiətlərinə, xasiyyətlərinə möhkəm təsir göstərmişdir. Göl ərəbləri təkəbbürlü, vüqarlı, polad kimi əyilməzdirlər. Eyni zamanda çox sadə, açıqürəkli, zəhmətkeş və qonaqpərvərdirlər.

Yaxşı yadımdadır, 1975-ci ildə bir həftə ərzində göllər ölkəsini, necə deyirlər, «qarış-qarış» gəzib tədqiq etdikdən sonra səfərimizdən razı halda Bəsrəyə gəlmişdik. Qəbul vaxtı əsasən göllər ölkəsindən, onun sakinlərindən danışdıq. Bizim mütəxəssislər madanların sadəliyindən, qonaqpərvərliklərindən ağız-dolusu söhbət açdılar. Polis nümayəndəsi gülərək dedi ki, sözləriniz doğrudur. Amma onların avamlılıqlarına da heç nə çatmaz. Sonra isə olmuş bir hadisəni danışdı:

– Bir neçə il bundan əvvəl madanlardan iki nəfər gənc eşidir ki, xurma yığıb çoxlu pul qazanmaq olar. Odur ki, Bəsrəyə gəlirlər. Ömründə göllər ölkəsindən kənara çıxmayan bu gənclərə şəhər nağıl kimi görünür. Xeyli gəzəndən sonra acır və muzif – qonaq evi axtarmağa başlayırlar. Nəhayət, bir yerdə yemək görürlər. Sahibkar onlara «xoş gəlibsiniz» – deyir. Nə yeyəcəklərini soruşur. Oğlanlar mat qalırlar... Necə yəni nə yeyəcəyik? Heç qonaqdan nə yeyəcəyini soruşarlar?! – deyə fikirləşirlər. Onlara şorba, balıq, plov, çay verirlər. Yeməkdən sonra «Allah artıq eləsin!» – deyib getmək istəyirlər. Sahibkar pul tələb edir. Polis çağırır. Oğlanlar bir şey başa düşmürlər. «Bu necə qonaq evidir? Eyib deyil?! Qonaq otağında yemək yeyəndən pul tələb edirsiniz?» Sən demə elə biliblər ki, şəhərdə də göllər diyarındakı qonaq evlərində olduğu kimi yeməyi pulsuz verirlər. O mübahisəni həll etməyə mən getmişdim. Yazıqların bircə dinarı var idi...

Göl ərəblərinin güzəranı tamamilə göllərlə bağlıdır. Ev tikmək üçün qamış burada, yatmaq və satmaq üçün həsir burada, yanacaq üçün qarğı-qamış burada, camış üçün yem burada, zənbil və kəndir üçün material burada, özləri üçün ağartı, düyü, arpa, quş və balıq burada, istifadə və satmaq

üçün duz burada. Göründüyü kimi, madanların güzəranı əsasən qamışla bağlıdır. Qamışlar çox qalın və uca olur. Yanvarda göyərməyə başlayır. Bu vaxt ona «həşiş» – ot deyirlər. Getdikcə böyüyür; apreldə «ənqir» adlanır. Qamış bu iki dövr arasında yem üçün yararlıdır. Səkkiz ayda «aqq», bir ilə qədərki dövrdə «cinibə» adlanır və həsir üçün yararlı olur. On səkkiz ayda «ribax» və «mərdi» adlanır. Bu vaxt ondan ev tikmək üçün istifadə edilir. Şübhəsiz ki, burada söhbət artıq qalın qarğıdan gedir. Ən yoğun qarğıya «kasab» deyirlər. Uzunluğu yeddi-səkkiz metr olan belə qarğılardan qayıqları sürmək üçün istifadə edirlər. Qayıq ağacını gölün dibinə salır, sonra təkan verirlər ki, qayıq irəli getsin.

Madanlar hər il qamışlığın çox hissəsini yandırır ki, təzəsi çıxsın. Mal-qara yem sarıdan korluq çəkməsin. Burada həm daşqın az olanda camışlar otlayır, həm də madanların axşam yeməyini və qış azuqəsini toplayırlar.

Qamışı oraqla, çinlə biçirlər. Bu çox ağır işdir. Adətən qamışı bicərkən qayıqda iki nəfər olur. Biri qamışı tutur, o biri kəsir. Qamış biçən ailə «öz sahəsinin» ətrafını nişan üçün dəyirmi biçir və sonra ortalarda işləyir. Kəsilən qamışdan əsasən həsir hörürlər. İldə bir milyona qədər həsir düzəldilir. Onların hördükləri həsirlər başqa ərəb ölkələrinə də ixrac olunur. Qamışdan qayıqlar da düzəldirlər. Bu qayıqları qırlayırlar – su buraxmır. Onları sonra da ildə bir dəfə qırlayırlar. Qayıqlar adətən taxtadan düzəldilir. Burada qayıq çoxdur. Çünki göllər ölkəsində yeganə nəqliyyat vasitəsi sayılır. Aşağıdakı qayıq növləri vardır: çlanka, mataur, maşhuf, kida, bələm, çəlləbiyə və tarrada. Uzunluğu on metrə qədər olan tarrada yalnız şeyxlərə mənsub ola bilər. Bu «gəlinəbənzer» qayıq iç tərəfdən mismarlarla haşiyələnir. Yerdə qalan qayıqlar isə göl ərəbinin gündəlik yaşayışında istifadə olunur.

Madanların əksəriyyəti camışçılıqla məşğul olur. Camışlar göl ərəblərinin həyatında mühüm yer tutur. Südündən qatıq, yağ, qaymaq, şor düzəldib xüsusi qayıqlarda alverlə məşğul olan adamlara satırlar. Əvəzində tənbəki, çay, şəkər, qəhvə, paltar və s. alırlar. Camışın gərməsindən isə yanacaq

kimi istifadə edirlər. Camışı elə-belə kəsməzlər. O vaxt kəsirlər ki, ya lap qocalmış, ya da hər hansı bir xəstəliyə tutulmuş olsun. Varlı ailənin 15 – 20, ortababın 7 – 10 camışı olur. Camışla bərabər tək-tük inək və qoyun da saxlayan ailələr var. İnək camışdan iki dəfə ucuz olur. Camışı kişi sağır. Gərməni yığmaq və yandırmaq isə qadın işi sayılır.

Daşqın çox olanda camışlar otlaya bilmirlər. Çünki ayaqları yerə çatmır. Buna görə də madan ömrünün orta hesabla yarından çoxunu «doymaq bilməyən» camışlara ot biçməklə keçirir.

Göl ərəbləri çoxlu it saxlayırlar ki, yad adam gələndə onları duyuq salsın; oğurluq-filan olmasın. Bununla belə, oğurluq tez-tez baş verir. Ən çox da camışları oğurlayırlar.

Təkbarmaq Şumandan söz düşəndə indi də səslərini qısır, alçaqdan danışirlər. Baxmayaraq ki o, çoxdan məhv olub. Camış oğurlamaqda ən mahir adam olan Şuman çox qanlar töküüb, çox anaları gözüyaşlı qoyub. Sonralar böyük bir oğru dəstəsi düzəldən təkbarmaq Şuman günün günortaçağı adamlara hücum edir, mal-qaranı aparırmış.

Son illərə qədər madanların «geniş dünyası» bir çox cinayətlərin izini ört-basdır edirdi. Canilər göllərdə hökumətdən gizlənirdi. Oğurluqlar, basqınlar tez-tez olurdu. İndinin özündə də bu göllərə təhlükəsizlik naminə dəstə ilə getmək məsləhət görülür.

Yadımdadır, motorlu qayıqla Çubaiş, Suq əş-Şuyuq və başqa səmtlərə səyahətimiz zamanı bizi əli silahlı adamlar müşayiət edirdilər.

Göl ərəbləri balıq tutmaqla da məşğul olurlar. Balığı necə deyərlər, «evin içində» ovlayırlar. Əvvəllər onlar nə balıq, nə də süd satarmışlar. Lakin indi həyat dəyişib.

Sentyabr ayında «xişni» adlanan balıq tuturlar. Bu balığı gecələr ovlayırlar. Qayıqda lampa yandırılır. Balıqlar qayığa sıçrayırlar. Bundan başqa, onu tor və partlayıcı maddə ilə, həmçinin yabaya bənzər şiş qanadı olan alətlə də tuturlar. Balığı Bağdaddan gələn alverçilərə satırlar. 60-cı illərdə irilixirdalı yüz balığı üç dinara verirdilər.

Göl ərəbləri qış aylarında ovçuluqla da məşğul olurlar. Ümumiyyətlə, burada sərrast güllə atanlara və ovçulara böyük hörmət və ehtiram göstərilir. Quşları ya tufənglə ovlayır, ya da tor qurub tuturlar. Qış aylarında göllər diyarında quşların sayı-hesabı olmur. Durna, sultan toyuğu, cüllüt, döyşkən cüllüt, uzundimdik ördək, ağ, boz və qırmızı vağlar, qartal, qızıl qaz, müxtəlif başqa qazlar, qırmızı və palda ördəklər, ördəyə bənzər cürə və başqa su quşları, qaşqaldağ, şotland turacı və başqa turaclar, arıqıran, çölxoruzu və toyuqlar, qağayılar, müxtəlif rəngli quzğunlar, ley və qutanlar, qırmızı maygülü quşları və s. buraları bəzəyir.

Çubaişə «ovçuların cənnət guşəsi» də deyirlər. Bəzən quşun çoxluğundan suyun üzü görünür. Bura sözün həqiqi mənasında quş bazarıdır. Suq əş-Şuyuq yaxınlığında gördüyüm quş bazarı ən gözəl lövhə kimi hər vaxt xəyalımda canlanır.

Göl ərəblərinin başqa bir məşğuliyyəti də var. Sentyabr-noyabr aylarında su çəkilib və adalar yaranır. Bu vaxt Çubaiş, Suq əş-Şuyuq və başqa yerlərdən gələnlər göl ərəblərinə cüzi miqdarda pul verərək, onlardan tərəvəz, göy-göyərtili, pomidor, xiyar və s. əkilməsi işində istifadə edirlər. Adətən bol məhsul götürürlər.

Su çəkilib gedən yerlərdə madaqlar duz yığmaqla da məşğul olurlar. Su azaldıqca müəyyən yerləri qazıb bir az dərinləşdirirlər. Duz ora yığılır. Onu toplayır, həm özləri istifadə edir, həm də satırlar.

Son vaxtlar xurma yetişən vaxt Bəsrəyə mövsümi iş də gedirlər.

Bəzi yerlərdə arpa, buğda və çəltik əkirlər. Lakin çox vaxt zəhmətləri hədəf gedir. Daşqın çox olanda əkin bütövlüklə suyun altında qalır. Buna görədir ki, Suq əş-Şuyuq və başqa yerlərdə torpağı sahələrə bölür və ətrafına bir metrədən hündür olan sədlər çəkirlər ki, bəlkə daşqın vaxtı suyun səviyyəsi bir az aşağı oldu, düyü, arpa və buğda suyun altında qalmadı.

ADƏT BƏNZƏRSİZ, HƏYAT BƏNZƏRSİZ

Göl ərəblərinin həyat tərzı, adət-ənənələri, güzəranları bənzərsızdır. Düşünürsən; düşündükcə xəyal səni qanadları üstünə alıb cəhalət və nadanlığın hökm sürdüyü qanlı-qadalı orta əsrlərə aparır.

Madanlar əhd edirlər. Arzuları yerinə yetəndə kəlcə, toğlu kəsir, ətini paylayırlar. Elə-belə vaxt madan heyvan kəsməz. Ona görə də ət burada nadir şey hesab olunur. Əgər göl ərəbi kiminsə əlində bir parça ət apardığını görsə soruşar: «Uşaqlardan xəstələnməni var?» Düşünərlər ki, uşaqları yaxşı yedirdib sağaltmaq üçün ət alıblar.

Yəqin buna görədir ki, tayfanın dava mahnısında belə sözlərə də rast gəlinir:

**Başqalarının qisməti dadlı ət oldu,
Mənim qismətim isə qəfil güllə.**

Göl ərəbi qonaqla görüşəndə əlini ehtiram əlaməti olaraq ürəyinin üstünə qoyur. Özü də, oğlanları da əl-ayağa düşür, qonağın nəyi varsa tez qayıqdan götürüb evə gətirirlər. Qonaq çıxıb gedəndə isə əllərini ağdan-qaraya vurmazlar. Bir dəfə rəhbərimiz A.Volınov Suq əş-Şuyuq yaxınlığında bu hadisə bir daha təkrar olunanda səbəbini ev sahibindən soruşmağımı xahiş etdi. Məlum oldu ki, bu qonağa hörmət üçün edilir. Əks təqdirdə qonaq düşünə bilər ki, onun tez çıxıb getməsini istəyirlər.

Qonağa hörmət əlaməti olaraq yatmazdan əvvəl onu ovurlar. Ümumiyyətlə, bunu özləri üçün də edirlər. Ömrünün çoxunu evdə və qayıqda bardaş qurub keçirən göl ərəbinə bu çox xeyirlidir. Yəqin ki, həmişə suda olduqlarından bunu həm də yel xəstəliyinin qarşısını almaq məqsədilə edirlər.

Göl ərəbləri arvadlarını adı ilə çağırırlar. Ona «viliç» – ey, sən! – deyə müraciət edirlər. Kişi, arvadı ilə istədiyi kimi rəftar edə bilər. Onu döyə, incidə və istədiyi vaxt boşaya bilər. Onun sözü ailədə qanundur. Ailə üzvləri onun arzu-

suna sözsüz əməl edirlər. Kişilər qadınlarla bir yerdə yemək yeməzlər. Adətən kişilər yeyirlər, sonra yerdə qalanı qadınlar yeyirlər. Ailənin iqtisadi işlərində, eləcə də evlənmə məsələlərində qadının məsləhətinə məhəl qoyulmur. Qadın ərinə ağası kimi baxmalıdır. Əri ilə danışarkən səsi heç vaxt ərinin səsndən yüksək çıxmamalıdır. Əri gecədən xeyli keçmiş olsa da, haradansa gələnə qədər qadının yatmağa ixtiyarı yoxdur, Kişilər olan yerdə qadınlar nə danışa, nə də salamləşa bilərlər. Yadımdadır, bir dəfə baş mühəndisimiz A.Volinov arvadlarla salamləşanda uşaqlar və kişilər necə güldülər. Təbii ki, qadınlar cavab vermədilər.

Əgər bu qadınları inkişaf etmiş ölkələrə, böyük şəhərlərə aparsaydılar qərribə bir mənzərənin şahidi olmaq olardı. Avtobus və tramvayda onlar qalxıb kişilərə yer təklif edərdilər. Çünki göllər diyarında kişilərin qadın qarşısında üstünlüklərindən biri də budur.

Burada qadınların fəxr edə biləcəkləri bir şey varsa, o da bər-bəzəkləridir. Qızıl bər-bəzəyi hətta topuqlarından və burunlarından da asırlar. Lakin əksər qadınlar pul nə olduğunu bilmirlər. Qadınlar və qızlar əllərinə və sifətlərinə tuşdan müxtəlif şəkillər döydürürlər.

Şeyx istədiyi adamın qızını ala bilər. Lakin şeyxin qızı yalnız şeyxə, şeyx oğluna, onun qardaşına və s. gedə bilər. Bir sözlə, şeyx qızı yalnız şeyx nəslinə qismət olmalıdır.

Əgər başqa yerlərdə qadın varlı adama ərə gedirsə görüş dairəsi get-gedə genişlənilir, əri ilə səyahətə çıxır və s. Bu, köl ərəbləri arasında əksinədir – varlıya ərə gedən qadın evdən bir yana çıxma bilməz.

Göl ərəbləri arasında uşaq olmasının qarşısını almaq günah hesab edilir. Odur ki, qadınlar xeyli uşaq doğur və nədənsə çox tez qocalırlar.

Burada rəqqasəyə və ya müğənni qadına rast gəlməzsən. Gənc oğlanlar rəqslə məşğul olurlar ki, onlara da yaxşı nəzərlə baxmırlar.

Göllər diyarında qadınlar arasında pozğunluq, demək olar ki, yoxdur. Çünki bu, ölümlə nəticələnir. Belə qadını

qardaşı öldürməlidir. Əgər qardaşının ona yazığı gəlib öldürməsə, onu namussuzluqda təqsirləndirib xalq arasında bədnam edirlər. Ona salam verməzlər. Belə adam gərək ailəsini götürüb başqa yerə köçsün.

Ölü düşən evin üstündən bayraq asırlar. Hüsr yeddi gün davam edir. Bu müddət ərzində qonşu və qohumlar o ailənin yeməyini verir. Yas yerinə gələn yerli adamlar yalnız qəhvə içirlər. Qonaqlara isə çay və siqaret də təklif olunur.

Yas yerində ev sahibinə pulla kömək edirlər. Çünki əksər adamlar böyük xərclə maşın tutub ölünü dəfn etmək üçün Kərbəla və Nəcəf şəhərlərinə aparır.* Bu, böyük şan-şöhrət hesab olunur. «Deməzsənmi filankəs oğlunu, ya qardaşını aparıb filan yerdə dəfn etdi».

Çox hörmətli bir adam, deyək ki, şeyx, ya onun oğlu, qardaşı, vəfat edəndə bütün tayfalara xəbər göndərilir. Hər tayfa dəstə-dəstə gəlir. Qabaqda əlində tayfanın bayrağını tutmuş bayraqdar durur. Başlarına və paltarlarına palçıq yaxırlar. Bu, çox qədim adətdir. M.Adilov «Niyə belə deyirik» əsərində qədimdə bir sıra xalqlarda özünün və ya başqasının halına, bədbəxtliyinə yananda başlarına kül, torpaq və palçıq tökdüklərindən danışır. Homerin «İliada»sında Patrakl öləndə Axillesin hər iki əli ilə külü götürüb başına tökməsi, eləcə də «Şahnamə»-də İrəcin ölüm xəbərini eşidəndə qoşunəhlinin ağlayıb başına kül tökməsi göstərilir.

Bu adətin Kərkük bayatılarında yer alması da onun qədimliyinə dəlalət edir.

Çamur onun başına, – Bedasıla bel bağlar.

Bizdə «başına kül», «başına palçıq» kimi, xalq arasında qalan ifadələr də bu adətlə bağlıdır. Orada gənc və ya hörmətli adam ölən həyətə girən kimi güllə atırlar. Hüsr sahibi

* Adətə görə şiələr ölünü ölkənin hər tərəfindən gətirib özlərinin müqəddəs ocaqları olan bu iki şəhərdəki böyük qəbiristanlıqlarda dəfn edirlər. Lakin bu, vacib deyil, imkanı olmayan, ölünü yerli qəbiristanlıqda da basdırır.

gələnləri qarşılayır. Ona başsağlığı verirlər. Gələnlərə çay, qəhvə və siqaret təklif edirlər. Sonra yemək – aş gəlir. Daha sonra isə növbə ilə tayfaların savaşı rəqsi – «hausa» mərasimi başlayır. Bayraq altında dövrə vururlar. Ölənin xatirəsi yad edilir. Biri ucadan onun haqqında sözlər deyir. Başqaları tüfənglərini göyə tutaraq, ayaqlarının birini qaldıraraq o birini qoya-qoya deyilən sözləri təkrar edir və atəş açırlar. Bu mərasim xeyli davam edir və əsl döyüş səhnəsini andırır. Qəribdirdir ki, onlarda hüsr də, toy sevinci də yeddi gün davam edir. Elə bil orta əsrlərin yaşayış səviyyəsində olan göl ərəbləri sevinclə kədərin, xeyirlə şərin bir doğulduğunu təsdiq üçün toy mərasiminə də, yasa da yeddi gün vermişlər. Yəqin ki, bizim nağıllarımızda, dastanlarımızda rast gəldiyimiz filankəsin toyyunda «üç gün», «yeddi gün yedilər-içdilər, dedilər-güldülər, kef çəkдилər», – ifadələri də yuxarıda dediyimizlə əlaqədardır.

Göl ərəbləri bir-iki uşağı olub, ölənin ailələyə şəh qüvvələrinin soxulduğuna inanırlar. Odur ki, yeni dünyaya gələn körpəyə qərribə və əcaib ad qoyurlar. İnanırlar ki, bu halda şəh qüvvələr onlara yaxın düşməyəcəklər. Bundan əlavə, uşağın boğazından yumurta boyda daş asırlar. Mən bunu İraqın cənubunda – Səməvə şəhəri yaxınlığında, göllər dünyasından uzaq bir kənddə də müşahidə etdim.

Deyirlər «dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr». həyat dəyişir. İndi göl ərəbləri arasından da oxumuş adamlar çıxır. Əgər sizinlə Çilab (küçük, tula), Xənzir (qaban, donuz), Bakur (çoşqa), Çaxayş (qođuq), Carayz (siçovul balası), Kausaç (köpək balığı), Əfrit (ifritə), Saxayi (zir), Maun (boşqab), Dauba (goreşən) və s. adında bir nəfər qarşılaşsa onu qınamayın. O yazıqda nə günah var?..

Göl ərəbləri arasında ayama vermək də geniş yayılmışdır. Onların bəzisini eşidəndə adamın tükü ürperşir. İki oğul itirmiş ataya «Abu meyiteyn» (iki ölü atası) deyirlər.

Madanlar borc alıb-verməyi xoşlayırlar. Bu, göl ərəbinin hörmətini aşağı salmır. Lakin həddindən çox borc alanda hörmətdən düşürlər. Əgər borcu vaxtında qaytara bilməsələr, borc, müəyyən faiz artırılır ki, buna da «qalab» deyirlər.

Əkin əkiləndən məhsul yığılana qədər verilən borc «axzar» (əkin-biçin, göy-göyərtili) borcu adlanır. Əkin üçün borc adətən məhsulun üçdən birinə verilir.

Göl ərəbini uzaqdan belə tanımaq olur. Qədd-qamətli, necə deyərlər, qayış kimi olan bu adamlar xəncər bağlayırlar. Üzləri həmişə tüklü olur. Çünki üzlərini təsadüfdən-təsadüfə qırıxırlar. Onlar içki içməz, qumar oynamazlar.

Göl ərəbləri qəribə zəhnə malikdirlər. Yüzlərlə camışın içindən öz camışını seçə bilirlər; buynuzundan, bəzən görkəmindən, duruşundan, baxışından və s. Bir qayığı, bir tufəngi bir dəfə görübsə kifayətdir. Nə vaxt istəsən onun kimin olduğunu sənə desin. Müxtəlif səslərə elə adət eləyiblər ki, qamışlıqda şaqqıltı gələn kimi orada nə olduğunu ayırd edə bilirlər. Səs-küyə öyrəniblər. Lakin qurbağaların yaz və yay axşamları qurultusuna onların necə dözdüklərinə adam mat qalır. Bir dəfə Çubaişdən Nasiriyyə şəhərinə getməli idik. Qaranlıq düşdüynə və yolları sel basdığına görə bizi buraxmadılar. Çubaişdə gecələməli olduq. Gecə qurbağaların qurultusundan yata bilmədik. Onu heç nə ilə müqayisə etmək olmaz. Elə bir əks-səda, elə bir vahimə yaranır ki, sanki bu saat yer-göy bu səsin zərbindən alt-üst olacaq.

Göl ərəbləri həmişə bir yerdə olurlar. Onların dərdi də, səri də bir olur. Bir-birlərindən gizlədiləsi sirr olsa belə saxlaya bilməzlər. Birinin evində söz-söhbət, dedi-qodu olan kimi qonşular, qohumlar yığılıb «ağıl» verirlər. Burada xəlvəti danışmaq da mümkün deyil. Evləri bir-birindən ayıran həsir divarlar «sirr» saxlamır. Pıçılıtılı ilə danışsan da səsin eşidilir. Biri ilə xəlvəti sözün olsa gərək qayığa minib evlərdən aralanasan. Bu da mümkün deyil. Çünki hər şeylə o qədər maraqlanırlar ki, o saat sirri adamdan «qoparırlar». Madanlar özləri də sirr saxlamaq iqtidarında deyillər; buna alışmayıblar.

XƏNCƏRİ SIYIRIB YEMƏK YEDİRDİRLƏR

Hər tayfa başçısının qamışdan tikilmiş böyük bir qonaq evi olur. Bizim mağaralardan da böyük olan bu qonaq evləri «muzif» adlanır. Muziflər qonaqları qəbul edib, onlara pulsuz yemək, çay, qəhvə vermək, yatacağını təmin etmək üçün düzəldilir.

Adətən hər səhər hamı qonaq evinə toplanır və şeyx (tayfa başçısı, mülkədar) öz hesabına onlara qəhvə verir. Qəbilə üzvləri burada bir-iki saat oturur, sonra iş dalınca gedirlər.

Şeyx qəhvə verilən vaxt özü qonaq evində olmalı və ən yaxşı paltarını geyməlidir. Əgər xəstədirsə və ya başqa yerdədirsə onu oğlu və ya qardaşı əvəz edir.

Qəhvə içməyə kənar adamlar da gələ bilirlər. Bayram vaxtları axşamüstü də qəhvə verirlər.

Tayfanın digər hörmətli nümayəndələri də həftənin müəyyən günləri axşamüstü qəhvə verirlər. Başqaları isə bunu yalnız qonağı gələndə və ya çoxdan gözlədiyi sevindirici xəbəri alanda edir. Bu vaxt qəhvə qablarını bir-birinə vurur və camaat eşidib gəlir. Hər qonaq evində xüsusi «kahvaçı» – qəhvəçi olur. Tayfanın başqa hörmətli üzvləri də qonaq evi saxlaya bilər. Bu onların hörmətini daha da artırır.

Lakin tayfa daxilində hörmətinə və yerinə görə hər adam qonaq evi tikdirməlidir. Şeyxinkindən böyük qonaq evi tikdirmək olmaz. Bu, tayfanın ənənəsinə zidd sayılır. Qonaq evi böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada yığışb tayfanın məsələlərini həll edir, bayramları qeyd edirlər. Bayram vaxtı tayfa üzvlərinə şərbət, siqaret və s. də verirlər. Qurbanbayramında heyvan kəsilir. Qonaq evi müqəddəs yer sayılır. Burada and içir, əhd edir, arzu edirlər, Burada «qan» bağışlanır, barışıq olur. Hətta düşmən belə qonaq evinə gəlib girə bilirsə, ona dəymir, bağışlayırlar. Əgər qonaq evində kimsə kimisə təhqir edibsə, belə hesab olunur ki, o, tayfa başçısını

təhqir edib. Əgər kimisə incidiblərsə, o, qonaq evinə gəlmir. O vaxta kimi ki, şeyx hörmətli adamlardan göndərsin və onun könlünü alsınlar. Qonaq evinə mütləq ən yaxşı paltarda gəlməli, «içal» – baş qaytanı taxmalı, «bişit» – üst paltarı geyməlidirlər. Onları danışdırana qədər danışmamalıdırlar. Zarafat və yersiz gülüş burada yer almamalıdır. Acıqlı olsalar belə uca səsle danışmamalıdırlar.

Ancaq tayfa başçısı və hörmətli qonaqlar çıxıb gedəndən sonra deyib-gülmək olar. Qonaq evində hər adam öz yerində oturmalıdır. Yerləri ilk dəfə qonaq evinə gələrkən tayfa başçısı müəyyən edir. Qonağı o özü yuxarı başa aparıb əyləşdirir, siqaret təklif edir, qəhvə ilə barabər çay sifariş verir.

Qəbilənin hörmətli adamlarının oğulları lap aşağı tərəfdə otururlar. Lakin atalar çıxıb gedən kimi onları başa – atalarının yerinə keçirirlər. Yemək vaxtı (bayram, nikah, dəfn və s.) şeyx özü adamları növbə ilə çağırır. Yeməkdən əvvəl və sonra ləyən və dolça gəlir. Əllərini ləyəndə sabunla yuyur, dəsmalla silirlər.

Göl ərəblərini yeməyin keyfiyyəti deyil, kəmiyyəti daha çox maraqlandırır. Bəzi tayfalar arasında belə bir adət olub. Əgər qonaq, şeyxin «muzif»ində yemək yeyib qaşıqla boşqaba vursa, bu, şeyx üçün böyük təhqir sayılmış. Onda şeyx əmr edir, çox böyük bir yemək hazırlayırlar. Düyü, balıq və s. Əgər qonaq yeməyin hamısını yeyə bilməsə, şeyx əvvəlcədən qınından sıyırıb yanına qoyduğu qılıncı qonağın bədəninə xəsarət yetirir. Ona «ağıl verir» ki, gələcəkdə acgözlük etməsin, özünü yaxşı aparsın. Deyirlər qınından çıxmış qılıncın qorxusundan hədsiz düyü və balıq yeyən adamlar xəstəliklərə düşər olmuşlar.

Mənə lap bu yaxınlarda Albu Rəşid tayfasında şeyxin qonaq evində baş verən hadisəni danışdılar. Acgöz bir nəfər xeyli yeməkdən sonra qaşıqla boşqaba vurmaqla doymadığını bildirir. Onun qabağına çoxlu düyü, balıq və qoyun əti qoyurlar. Şeyxdən soruşanda ki, qılıncı gətirsinlərmə? – Şeyx cavab verir: «Düyü onun xəncəridir». Ərəb çox böyük çətinliklə bütün yeməyi yeyir, su istəyir. Suyu içən kimi partlayıb

ölür.

Düyü burada yeməklər şahı sayılır. Düyü olmayan süfrə, demək olar ki, yoxdur. Quzu əti, balıq və düyü bir yerdə süfrəyə gələndə fərəhlənilirlər. Bu, onların ən sevimli yeməyidir. Çörək onlarda az olur. Arpa, buğda və düyünü kirki-rədə çəkirlər, un edir, sacın üstündə bişirirlər. Buna «xobz» – fətir, yuxa deyirlər. Yeməyi çox sürətlə yeyirlər. Deyirlər ki, yeməyi süfrədə çox saxlamaq günahdır. Ərəb atalar sözünü tez-tez təkrar etməyi xoşlayırlar: «Dəvə kimi ye və birinci ol».

Ən mötəbər qonağa quzunun gözünü verirlər. Yeməyi əlləri ilə yeyirlər. Arada hərdənbir ətdən, balıqdan qoparıb əziz qonağa verirlər. Baxmayaraq ki qonağın da iki əli var və o da barmaqları ilə yeyir.

Yeməkdən sonra dolçada su gətirirlər. Növbə ilə, mən-səbindən asılı olaraq, əllərini və ağızlarını yaxalayırlar. Sonra isə papiros çəkirlər. Papirosu öz ağızlarına alıb yandırır və qonağa verirlər. Daha sonra qəhvə və ya çay içirlər. Qəhvə üç fincan verilir. Əgər birinci və ya ikinci fincandan sonra iç-mək istəmirsənsə fincanı silkələyirsən.

Gecələr qonaq evinin qabağından «fanus» – çıraq, lampa asırlar. O, səhərə kimi yanır. Yol azan, fəlakətə uğrayan, yat-mağa yer axtaran, ac olan bu nişanı görür və ora tələsir. İndi qonaq evlərində çox bahalı xalçalar, palazlar, üstündə oturmaq üçün döşəkcə, söykənmək üçün balınc, yastıq və mütəkkələr vardır.

Qonaq otağı olmayan yerlərdə bəzi evlərə giriş iki tərəf-dən olur. Evin yarısı qonaq üçün ayrılır və «raba» adlanır. Burada yolçuya yemək də, gecələməyə yer də verirlər.

Qonaq evlərini böyüklüyünə görə fərqləndirirlər. Ən böyüklərinin uzunluğu 28-30 metr, eni 5-6 metr, hündürlüyü 4-5 metr olur. Bir qonaq evini yüz adam 20 – 30 günə tikə bilər.

Qonaq evinin tikintisində tayfanın bütün kişiləri iştirak edir. Şeyx qonaq evinin tikintisində başlanacaq günü hamı ilə məsləhətləşib bildirir. Qonaq evinin tikintisində tək ustadan

başqa heç kim zəhmət haqqı almır. Lakin tikinti vaxtı şeyx heyvan kəsir. Gündə iki dəfə hamıya pulsuz yemək verir.

Göl ərəblərinin bu yaşayışına lap yaxın zamanlarda son qoyulacaq, əsrlərlə həqiqət olan bu həyat tərzini nağıla çevriləcəkdir. Sovet İttifaqının köməyi ilə tikilib istifadəyə verilmiş Tərtər – Fərat kanalı Bağdad şəhərini daşqın təhlükəsindən əbədi xilas etdiyi kimi, göllər ölkəsinə axan selin də qarşısını alacaq, bura münbit torpaqlı əkin sahəsinə çevriləcəkdir.

Göllər diyarına xüsusi gözəllik verən qonaq evləri də yoxa çıxacaq. Onlar haqqında məlumatı bəşəriyyətin düşüncə tapdığı bütün kəşflərin tacı, bəşəriyyətin yaratdıqlarını öz səhifələrində hiş eləyən kitablarda oxuyacağıq.

Göllər altında əsrlərlə uyuyan bu münbit torpaqlarda həyat yenidən canlanacaq, bağça-bağ salınacaq, Bağdada, Bəsrəyə bənzər şəhərlər, kəndlər bina ediləcək. Kim bilir, bəlkə də Urartu dövlətinin paytaxtının xarabalaları – həmin göllərin sahillərində olan Ur bərpa olunacaq, müasir şəhərə çevriləcəkdir.

«QILINCLARI PARILDAYIR, AMMA KƏSMİR»

Göllər diyarının mərkəzlərindən sayılan Çubaişin özündə belə son vaxtlara qədər dövlət nümayəndəsi olmamışdır. Yerli şeyxlər, mülkədarlar göl ərəblərinin həm hərbi başçıları, həm hakimləri, həm də ağsaqqalları olub. Onların ayrıca vergi və cəza sistemləri vardı. Bütün gəlirin üçdə biri onlara çatırdı. Tayfa daxilində dava-dalaş vaxtı tufəng işlətmək qadağan idi. Əgər tayfadan kimsə başqa tayfanın adamları tərəfindən öldürülsə «fəsl» – qanbahası alınardı. Onun yarısı şeyxə çatır, qalan yarısı isə bütün qəbilə üzvləri arasında bərabər bölünərdi.

Evlənmə və qız vermə məsələləri də onun özü tərəfindən həll olunurdu. İstəsəydi başlığın bir hissəsini götürə bilərdi.

Şeyx mərkəzi şəhərlərə – Bağdada və Bəsrəyə gedəndə,

eləcə də onun oğlanları və qardaşları evlənərkən qəbilə üzvləri öz «kəramətlərini», «səxavətlərini» göstərməli idilər. Əks təqdirdə şeyxin hiddətinə səbəb olardılar. Şeyx istədiyi vaxt, istədiyi ailəni öz ərazisindən qovar, evini yandırar, mal-qarasını əlindən alardı. Özünü ağacla döydürər, hətta məhbus edə bilərdi.

Son vaxtlar hökumət göl ərəblərinin işinə qarışmaq imkanında olduğundan şeyxlərin hökmü və nüfuzu xalq arasında zəifləyib. İndi şeyxlər haqqında deyirlər: «Qılıncları parıldayır, amma kəsmir».

Şeyxin qulları olarmış. Şeyx qul qızları özü istədiyi adama ərə verərmiş. Ancaq quldan olan uşaq ata-anasının deyil, ömürlük şeyxin qulu olaraq qalarmış.

Ayrı-ayrı kəndlərdə şeyxin nümayəndəsi – «muxtar» olurdu. Onlar çox vaxt şeyxin qardaşları və ya oğullarından təyin edilirdi, İşləri vergi və cərimə yığmaq idi. Tayfanın ənənəvi qanunları – «sovani» əsasında məhkəmə işləri şeyxin özü tərəfindən aparılırdı. Hadisə mürəkkəb və ağır olmadıqda, qərarı şeyx özü təkliddə çıxarırdı. Əks təqdirdə şeyx tayfa ağsaqqallarının müşavirəsini çağırır, onlar öz məsləhətlərini veriridilər. Son qərar yenə şeyxin özündən asılı idi.

ADAM ÖLDÜRMƏK CİNAYƏT YOX, BORC İMİŞ...

Ağır cinayətlər iki yerə bölünürdü. Birincisi «issoda» – qara cinayət adlanır. Buraya ərənin namusunu ləkələmək, qoşulub qaçmaq, aldadıb ələ salmaq halları aiddir. Bütün bunlar çox böyük rüsvayçılıq hesab olunur. Qız və qadın mütləq öldürülür. Bunu, qızlarını bir-birinə vermiş «xovvanlar» – qohumlar edirlər. Oğlanları tuta bilsələr onu da öldürürlər. Bununla məsələ bitmir; belə hadisələr baş verəndə ailə cərimə olunur.

İkincisi isə «il-fasda» – pis cinayət adlanır. Buraya başçısını və qohumunu öldürmək, eləcə də nəsil içərisində oğur-

luq etmək daxildir (başqa yerdən nə qədər oğurluq edə bilsən baş ucalığındır).

Hər cinayət üçün qəbilələrdə cərimə ilə haqqını almaq yolu var. Buna «fəsl» – qanbahası deyirlər. Xırda cinayətlər istisna olmaqla bütün cinayətlərin əvəzini qız verməklə çıxırırlar.

Baxmayaraq ki 1921-ci ildən sonra göl ərəblərinin mərkəzi hökumətə tabeçiliyi elan edilib, qəbilələr arasında cərimənin əvəzinə qız vermək, – xüsusən də ölüm hallarında, – indi də özünü göstərir.

Göl ərəbləri arasında təhqir, xətər, qan heç vaxt unudulmur. İllər keçsə belə məqam çatan kimi əvəzini çıxırlar. M.FAxundovun «Sərgüzəşti - vəziri-xani-Lənkəran» əsərində gülüş hədəfi olan «Biri sənin atının gözünü çıxarıb, get sən də onun atının gözünü çıxart» «qanunu» köl ərəbləri arasında son bir neçə ilə qədər qalırdı. Birinin gözü çıxarılıbsa, gərək onun da gözü çıxarılsın. Dış də beləcə, hətta ölüm halında da belə. Son vaxtlara qədər hər xətərin öz qanbahası – əvəzi var idi. Əgər əvəz verilməsə ədavət başlanır, qan su yerinə axardı. Bu halda adam öldürmək cinayət deyil, sadəcə olaraq borc hesab edilirdi.

İki adam, iki ailə və s. arasındakı ədavəti aradan qaldırmaq üçün onları yalnız kalit – tayfanın ənənəvi ağsaqqalı barışdırma bilər. O, kufiyəni* bir dəstə qamışa bağlayır və hər ucunu ədavətdə olanların birinə verir. Onlar kufiyəni dartırlar. Bununla da ədavətə son qoyulur, sülh yaranır. Bu o deməkdir ki, onlar tayfanın ağsaqqalına və öz namuslarına and içirlər ki, düşmənçiliyə son qoydular.

İki tayfa arasında qan davasına birdəfəlik son qoymaq istəyirdilərsə hər iki tərəfdən ölənləri sayırdılar. Hansı tərəfdə öldürülən çox olsa o biri qəbilə hər öldürülənin əvəzinə 2 – 3 qız və ya qadın verməli olurdu. Əgər həmin qadın oğlan doğmasa, bəzən qaytarıla və yerinə başqası tələb edilə bilərdi.

* Kişilərin ilin bütün fəsillərində başlarına bağladığı, eni və uzunluğu metrə yarım, üstündə qara xətt olan ağ qumaş dəsmal. Başdan sürüşüb düşməsin deyü üstündən «iqal» adlanan qara qaytan bağlayırlar

Qanbahası verilən qadınlardan birincisi madanlarda «ficiriya» adlanır. Bu, 14-16 yaşlı sağlam qız olmalıdır. Fici-riya qatilin qızı və ya bacısı, əgər yoxdursa, yaxın qohumla-rından olur. O, adətən, öldürülənin qardaşı və ya əmisi oğ-luna ərə verilir. O birilər «talavi» adlanır. Əgər əri qanbahası aldığı qadını öldürərsə, həmin tayfaya bir qadın verməlidir.

Qırx-əllinci illərdə qan məsələsinə görə kimisə öldürmüş adamı hökumət tutanda üç il həbs cəzası verirmiş. Yeri gəl-mişkən deyək ki, vaxtilə göllər ölkəsində ən ağır cəza göz çı-xarmaq imiş. Ölüm isə ondan «yüngül cəza» hesab olunar-mış.

Ölüm hallarında qanbahası qız alınmasını belə izah edirlər ki, gəncin əvəzinə həmin qadın oğlan doğsun ki, oğlan da ölənə əvəz etsin. Qadın bu şərti yerinə yetirdikdən sonra, yəni oğlan doğandan sonra uşağı qoyub öz qəbiləsinə dönə və istədiyi kişini seçib ona ərə gedə bilərdi. Adətən qanbahası alınan qıza, düşdüyü qəbilədə pis münasibət bəsləyirlər. Ona görə də adi ailələrdə bəzən qadın ərindən daha yaxşı mü-nasibət gözləyirsə deyir: «Məgər mən fəsliyəyəm (yəni «qan-bahası» sifətiləmi gəlmişəm evinə?)».

Adicə dava-dalaş vaxtı da cərimə olunmaq dəbdədir. Bu vaxt nəslin əli silah tutan bütün üzvləri (oğlanlar 16 yaşından sonra) cinayət edənə eyni miqdarda pul yığıb verirlər. Nəsil ki-çik olanda cəriməni ödəmək də çətin olur; buna görə ailənin nəyi varsa satır və bir həsir daxması ilə qalır. Başqa bir qəbilə-dən cərimə haqqı, qanbahası gələndə də hamı arasında bərabər bölünür (əri, oğlu öldürülən də başqaları qədər pay alır). Biri vəfat edəndə indinin özündə də başqaları pul yığıb hüsr sahi-binə kömək edirlər. Siqaret, qəhvə, şəkər, imkanı olanlar isə qoyun alıb gətirirlər.

Göl ərəbləri qəbilələrinə qəribə adlar verirlər: «qardaş-lar», «atalar, qardaşlar, nəvələr», «ləhanə vahidə», «can bir» və s. Göl ərəblərinin qanunlarına görə, əmiqızı, dayıqızı, əmioğlunun, dayıoğlunun olmalıdır. Qızın onu istəyib-istə-məmsi əhəmiyyət kəsb etmir. Əgər oğlan başqasını istəsə, əmiqızı, dayıqızının başqasına getməyə ixtiyarı var. Əmioğlu

qızın başqasına getməsinə qadağan edə də bilər. Əgər başqası onun sözünə baxmayıb əmisi qızını alsın, iki tayfa arasında ədavət başlanır və bu, qan davasına gətirib çıxarar. Necə ki, belə bir hadisə Abdul Əli və Cəndil qəbilələri arasında baş vermişdi:

Cəndilli Musanın qızı Səidə gözəlliyi ilə ətrafa səs salmışdı. Abdul Əli camaatından olan, var-dövləti və qorxmazlığı ilə məşhur Qazban çox böyük «başlıq» və zor gücünə Səidəni özünə arvad etmişdi. Səidənin əmisi oğlu Salman Qazbandan intiqam almağa gedərkən öldürülmüşdü. Cəndil camaatı böyük qüvvə toplayaraq, Qazban evdə olmayanda qəflətən Abdul Əli qəbiləsinə hücum etmiş, Qazbanın beş oğlunu öldürmüşdür. Deyilənlərə görə kefi kök, damağı çağ, gənc arvadına palpartarla, daş-qaşla evə dönən Qazban beş oğlunun meyidini həyətdə görəndə saçını ağarıb, beli bükülüb.

Nəslin bir üzvü təhqir olunursa, bu, nəslin bütün üzvlərinə aid edilir. Onlar mübahisəli məsələlərdə bir-birini müdafiə edirlər – hətta günah özününkülərdə olsa belə. Sonralar ağsaqqallar nəslin günahlı üzvünü danlayırlar. Ümumi işdə hamı birgə iştirak edir.

NİKAH

Daxili işlərdə, xüsusən də evlənmə məsələsində böyüklərin sözü qanundur. Dediymiz kimi, oğlan öz əmisi qızını almalıdır. Əgər əmisi qızı yoxsa, nəsildən başqa bir qızla evlənməlidir.

Adətən nikahın yarından çoxu nəsil daxilində olur. Burada «başlıq» böyük rol oynayır. Öz əmisi qızını və ya ümumiyyətlə, tayfasından qız alan oğlan beş-altı dəfə az «başlıq» verir. Pula çox möhtac olanlar bəzən qəbilə ənənəsini pozaraq qızını başqa tayfaya verir və çox «başlıq» alır. Bu vaxt ədavət başlanır. Hidayət əfəndinin başına gələn faciə də bununla əlaqədar olmuşdur.

Hidayət əfəndi Amara tərəfin ən varlı adamlarından idi. Başqaları həsir komalarda yaşadığı halda o, Dəclə çayı sahilində kərpicdən tikilmiş evdə yaşayırdı. Arvadları, gözəl uşaqları vardı. Bir gün Fitnənin əfsanəvi gözəlliyi xəbəri ona çatır. Həm də eşidir ki, Fitnəni öz əmisi oğlu Saqban istəyir. Qız da onu xoşlayır. Buna baxmayaraq, çox böyük «başlıq»la Fitnəni almaq qərarına gəlir. Saqban onun ayağına düşür, çox yalvarır. Lakin Hidayət əfəndi onun sözünə məhəl qoymur. Fitnəni özünə arvad edir. Toy gecəsi gizlicə otağa soxulan Saqban xəncərlə Hidayət əfəndini doğrayır. Səs-küy düşür. Saqbanla Fitnə ata minib qaçarkən bəyin adamları da onları öldürürlər...

Nikahın ailə daxilində belə qapalı olmasının başlıca səbəblərindən biri də odur ki, gənclər iqtisadi cəhətdən müstəqil deyillər. Ata pul verir və oğluna arvadı özü seçir. Evlənənlərin bir-birini əvvəlcədən görməsi şərt deyil. Elə olur ki, bəzən toy gecəsinə kimi bir-birlərini görmürlər. Başqa bir cəhətdən də, yaxın qohumlarla evlənəndə ailənin daha möhkəm olacağını düşünürlər.

Toy vaxtı qohum, dost, tanışlar bəyin atasına kömək göstərirlər. Burada sabit bir xüsusiyyət var. Əvvəllər toy sahibi nə qədər pul veribsə, gərək o qədər pul gətirilsin. Toyun səhərisi günü bəyin yaxın qohumları aş bışirir, onun evinə gə-

tirirlər.

Toy göl ərəbləri arasında ən böyük bayramdır. Əgər gəlin başqa kənddədirsə səhər tezdən bəyin adamları və dostları qayıqlara minib onu gətirməyə gedirlər. (Bəy heç vaxt gəlin dalınca getməz. O, evdə qalır). Günün çox hissəsi gəlinin kəndində keçirilir. Oynayır, şənlənirlər. Toyda nağara çalınır. Axşama yaxın hamı yığışıb «haus» – tayfanın savaşı rəqsini oynayırlar. Biri bir-iki bənd oxuyur. Başqaları xorla onu təkrar edir və dairə vurub silahlarını atıb tuta-tuta, atəş aç-aça oynayırlar. Sonra gəlini xüsusi bəzədilmiş qayığa mindirirlər. Gəlinin barxanasını və ev əşyalarını qayıqda onun önünə yığırlar. Özünə bər-bəzəkli paltar geyindirirlər. Qayıqların sayı-hesabı olmur. Güllə səşindən qulaq tutulur. «Ziyafət» – qonaqlar dəstəsi keçdikləri kəndin yanında dayanıb «haus» oynayırlar. Bu vurhavur oğlan evində də bütün axşam davam edir. Qadınlar gün uzununu «ulu-lu-lu-lu-lu» – deyə sevinclə qışqırırlar. Gecədən xeyli keçmiş evlərinə dönən qonaqlar sakitliyi pozan bir güllə səsi də eşidir və fərəhlənirlər. Bu, üzü ağ gəlinin otağından çıxan bəyin «qələb» atəşidir.

Toy sevinci yeddi gün davam edir. Qardaşlar evləndəndən sonra belə ayrılmazlar. Buna görə də ailə çox böyük olur. İki və çoxarvadlıq göl ərəbləri arasında özünü az göstərir.

QOŞULUB QAÇMAQ

Qoşulub qaçmaq, böyük rüsvayçılıq hesab olunur. Bu halda qız tərəfin borcudur ki, qız və oğlanı tapıb öldürsün. Əgər hadisə olubsa oğlanla qız bir ağsaqqala pənah aparırlar.

Qanuna görə, biri başqasına pənah apardı – saxlayırlar. Oğlan tərəfin adamları qız tərəfin adamlarından bir aylıq möhlət istəyirlər ki, «əvəz» versinlər. Möhlət alınana qədər oğlanı və qızı öldürsələr, qanları batır. Əgər möhlət qəbul

ediləndən sonra öldürsələr, onda qız adamları cərimələnirlər. «Əvəz» isə belə olur: qızın qohumlarına ərgən qız verilir. Bu halda oğlandan qaçırdığı qıza görə «başlıq» tələb edilmir.

«Başlıq» əsasən pulla ödənilir. Lakin bəzən bir hissəsi xırdabuynuzlu heyvanlar, mal-qara, pal-paltar, barxana, ev avadanlığı və s. ilə əvəz olunur. Adətən «başlıq» əvvəlcədən verilir. Amma razılıq əsasında onun bir hissəsi məhsul yığımından sonraya da qala bilər.

Əmiqızı, dayıqızı alınanda 5 – 20 dinar məbləğində «başlıq» verilir. Başqa qəbilədən evlənəndə «başlıq» 100 – 120 didar olur. Qəbilə daxilində hamının öz oğluna almaq istədiyi qızın «başlığı» da yüksək olur: 120 – 150 dinar. Nəzərə alsaq ki, 60-cı illərdə dana, kələçə 2 – 3, inək 10 – 12, camış 20 dinar olub – bu, böyük puldur. Əgər biri qızını başqa birisinin oğluna vermək istəmərsə, yüksək «başlıq» istəyir. «Başlıq»ın adətən yarısından çoxu, bəzən də hamısı qıza xərclənir.

Oğlu olmayan atalar kimsəsiz oğlan axtarıb qızlarından birini ona pulsuz – «başlıq»sız verirlər. Adətən oğlan onun evində yaşayır. Belə bəylərə «qaadi» (başqasının qoltuğuna sığınan) deyirlər. Onlara pis nəzərlə baxırlar.

Əgər oğlan gələcəkdə arvadını götürüb qayınatasının evindən çıxsa, vaxtilə razılığa gəldiyi «başlığı» ödəyir. Əgər arvadını boşayıb çıxarsa, onda «başlıq» verilmir. Göl ərəbləri arasında nikahın «sidiq» adlanan bir növü də var. Valideynlər qızlarını, bacılarını, qardaş qızlarını başabaş dəyişirlər. Bu vaxt «başlıq» alınmır. Bu cür nikah yaxşı sayılmır. Çünki tərəflərdən biri gələcəkdə gəlini boşasa, o saat o biri tərəf də boşayır. Ata baxmaz ki, gəlini çox yaxşıdır, oğlu onu sevir və s. Əgər göl ərəbinin arvadı ölərsə, onun başısını ala bilər. Əgər uşaqları varsa, kiçik bacını almaq üstün tutulur ki, ailədə pozğunluq olmasın.

Eləcə də kişi ölərsə, qardaşı onun arvadını ala bilər. Xüsusən də böyük qardaşın uşaqları qalıbsa, ata-ana kiçik qardaşı gəlinlə evləndirir.

Kişi, qadını o vaxt boşayır ki, ya uşağı olmur, ya da qadın ərinin namusunu ləkələyir. Ərinin namusuna ləkə vuran

qadını öz qohumlarından biri öldürməlidir. Çünki «bu rüs-vayçılıq bütün nəslin adını batırır» – deyirlər.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, kişi qadını istədiyi vaxt boşaya bilər. Qadın da boşana bilər. Ancaq bu halda onun nəslə kişinin vaxtilə «başlıq» verdiyi pulu qaytarmalıdır. Adətən ərindən boşanmış qadınları az alırlar. Deyirlər «yaxşı olsaydı əri boşamazdı..»

Elə də olur ki, ərlə arvad başqasına qoşulub qaçır. Bu zaman onun əri nikahı pozur. Qadının qohumları onun evinə gəlir, kişiyə başqa qadın məsləhət görür. Kişi bunu qəbul edir. Lakin əvvəlki arvadından və onun təzə ərindən qisasını almamış baş örtüyünün üstündən «iqlal» – qaytan taxmır. Bu, inqilabdan əvvəl kəndimizdə baş vermiş, indi də yaşlı qocaların danışdığı bir hadisəni xatirimə gətirir:

Məhəmməd adlı bir nəfərin namusuna kəndxuda toxunubmuş. Məhəmməd o gündən başına qadın yaylığı bağlayır. Kəndxudanı öldürənə qədər yaylığı açmır. Bir gün kəndə xəbər yayılır ki, kəndxuda öldürülüb və atının yüyəni ilə dəyirmanın yanındakı qarağacdən asılıb.

O vaxtdan «qanlı qarağac» adlanan ağac indi də durur və həmin faciəni yaşadır.

Nadanlığın, cəhalətin hökm sürdüyü qanlı-qadalı dövrdə belə hadisələr başqa xalqlarda da az olmamışdır, o cümlədən də göl ərəblərində.

ƏFSANƏYƏ BƏNZƏR HƏQİQƏTLƏR

Qoca Hacı Rikkannın hekayəti. Bir gün dostum Adnan ibn-Sadun yanıma gəldi. Qanı qara idi. Səbəbini soruşdum. Dedi: Hacı, bilirsən ki, oğlum Tahirin qızını istəyir. Onlar isə bizdən bir kənd aralı olur. Bu məsələni həll etmək üçün Tahirgilə getmək lazımdır. Ancaq heç bilmirəm nə edim. Oraya yeganə yol Albu Qənəmdən keçir. Bilirsən ki, bizim nəslimi-

zin Albu Qənəm camaatı ilə ədavəti var. Düzü-düzyana – Tahirgilə getməyə cürət etmirəm. Gəldim, bəlkə mənə himayədar olasan.

Dərin fikrə getdim. Həyatımda çox qanların şahidi olmuşam. Heç bilmədim nə deyim. Mən bizim camaatı yaxşı tanıyıram. İntiqam məqamı gələndə böyüyə-küçüyə baxan deyillər. «Yox» deməkdən çəkildim. Qorxdum ki, dostum Adnan mənə haqqımda bədgüman olar. Fikirləşər ki, yaşa dolduqca ölümündən qorxuram. Bu bizdə ən böyük rüsvayçılıq sayılır. Ölümündən qorxmaq özü ölümündən artıqdır. Məni düşündürən Albu Qənəm camaatı idi. Adnanı görsələr ona xətər yetirə bilirlər. Bu işə iki tayfanın düşmənçiliyinə səbəb oldu. Bu yandan da qız evinə oğlan atası özü getməsə, nikah baş tutmaz. «Allaha pənah» deyərək razılıq verdim.

Səhəri gün obaşdan yola düşdük. Albu Qənəm kəndinə yaxınlaşanda hava yenidən işıqlaşdı. İki nəfər həm balıq tutur, həm də qamışlıqlar arasından yeganə yolun keçdiyi bu yerdən Albu Qənəm camaatının keşiyini çəkirdilər. Bizi görən kimi onlardan biri ucadan səsləndi: – Adnan ibn-Sadun, sən sən?

– Bəli! – deyərək cavab verdi.

Adını dana bilməzdi. Bu bizlərdə böyük rüsvayçılıq hesab olunur.

– Necə cürət edib bizə meydan oxuyursan? Bizi tapdalaşdırıb harasa getmək istəyirsən. Məgər bilmirsən ki, bu mümkün olan iş deyil?!

Mən tez qışqırdım ki, Adnan mənə himayəm altındadır. Ona toxunmağa ixtiyarları yoxdur. Ona hədə-qorxu da gəlməsinlər. Yoxsa bunun əvəzinə Albu Qənəm, qəbiləmizə bir qadın verməli olacaq. Beyni qanla dolmuş adamlar mənə sözümlə məhəl qoymadılar. Tez qamışlıqda çəkildilər. Su üzərində nə edə bilərdik? Qamışlıqda onların harada olduqlarını da görə bilmədik. Tale yazıq Adnanı çox gözləməyə qoymadı. Tək bircə güllə ilə onu vurdular. Qayıq az qaldı çevrilsin. Mən də suya qərç olum. Qamışlıqdan qışqırdılar:

– Hacı Rikkan, sənənlə ədavətimiz yoxdur. Gəldiyin

yolla da dön geri!

Özüm geri dönsəm də, ürəyim getmirdi. Yolda Adnan «oğul, oğul» deyə-deyə öldü. Əşirətimizə çatdım. Hər şey əvvəlcədən aydın idi. Bizim göl adamlarının adətinə görə, Albu Qənəm camaatına müharibə elan etməli idik. Əgər onlar sülh istəsələr, gərək qanbahası 2 – 3 qadın (qız) verə və üç gün öz yerlərindən çəkiləydilər. Biz isə orada qəhvə paylayıb qürrələnəydik ki, bizdən qorxdular. Lakin göl adamları çox vüqarlı, təkəbbürlü olurlar. Ölümə razılaşarlar, belə alçalmağa yox.

Ağsaqqallarımız evlərin üstündən dava bayraqlarının asılmasını əmr etdilər. Albu Qənəm qəbiləsindən sülh barədə xəbər çıxmadı. Bütün camaat yığıldı. Əli silah tuta bilən qoca, cavan (14 yaşından yuxarı) – hamı müharibədə iştirak etməli idi. Mənim hər üç oğlum da davada idi. Tale düşmənin üzünə güldü. Əşirətimiz basıldı. Əksər kişilər məhv oldular. Qulağım səsdə idi. Ola bilməzdi ki, oğlanlarımın hamısı... Nə o gecə, nə on gün, nə də on il sonra oğlanlarımdan bir xəbər çıxmadı.

Bəxtim belə imiş. Bir ildən sonra arvadım da vəfat etdi. Düşməndən qisas ala bilmədim. Nə gözümdə nur qalıb, nə də qolumda güc...

Qələbə adası – Matəm adası. Göllər ölkəsində onu Məcnunə deyə çağırırsalar da, hamı dərdinə acıyır. Başına gələn faciə bir neçə ilin söhbətidir. Risan ibn-Qaçi əşirətin ən çürətli, qorxmaz oğlu, Rüvadə isə ən gözəl qızı idi. Risan Rüvadəni, qız da Risanı sevir. Elçilər gəlir. Ancaq Rüvadənin atası qızının çox gözəl və ağıllı olduğuna güvənərək görünməmiş miqdarda «başlıq» istəyir. Bu qədər «başlıq»ı yalnız şeyxlər verə bilərdilər. Risanın adamları çox xahiş edirlər ki, «başlıq»ın miqdarını azaltsın, lakin qızın atası sözündən dönmür. Risan on il gecə-gündüz işləyir, nəhayət, «başlıq»ı düzəldir. Rüvadə ilə kiçik bir adada kasıb həsir evdə yaşayırlar. Hamı Risana böyük ehtiram göstərir və bu adanı Qələbə adası adlandırırlar.

Fəsillər bir-birini əvəz edir. Bir gün Rüvadə oğlan

doğur. Onun da adını Nəsr-Qələbə qoyurlar; Sevincləri daha da artır. Amma uzun sürmür. İsti yay günlərinin birində Risan evində yatarkən Əli adlı bir nəfər qaçıb özünü onun ayağına atır və «dəxələ» – sənə pənah gətirmişəm, – deyir. Qamışlıqdan beş nəfər çıxır və qışqırır:

– Risan, bizim düşməni bizə göndər, yoxsa heç nəyə baxan deyilik. Səni də ona qatarıq.

Risan ona pənah gətirən bir adamı ölümə göndərə bilməzdi. Bu, şərəfini, adını itirmək demək olardı. Göllər ölkəsində belə rüsvayçılığa məruz qalmaqdansa vüqarla ölməyi üstün tuturlar.

Risan tufəngini götürür və sərrast güllə ilə onlardan birini vurur Qalan dörd nəfər Risanın həsir evini gülləbaran edir. Lakin yaxınlaşmaqdan qorxurlar. Risan onlardan birini də vurur. Çox qorxaq və silahsız olan Əli ona kömək etmək, dayaq olmaq əvəzinə evin arxasından özünü suya atır. Düşmənləri onu görür və bir güllə ilə o dünyaya göndərirlər. Sonra isə Risanın tək qaldığını bilib ürəklənir və evə yaxınlaşmağa başlayırlar. Risan onlardan birini də vurur və özü də ağır yaralanır. Sağ qalanlar evə girib Risanı və bir yaşlı oğlunu arvadının gözü qabağında qılıncdan keçirirlər. Rövədə əvvəlcə ağlayır, sonra isə ucadan gülməyə başlayır. Başına hava gəlir. Kişilər arasında başıaçıq gəzir, onlarla danışır, oğlunu, ərini istəyir. Hamı onun dərdinə açısı da, bir kömək edə bilmir.

Neçə ildir ki, Qələbə adası Matəm adası adlanır. Burada heç kim ev tikmir, su heç vaxt bu adanı basmır.

«**Namusumuzu qoruduğun üçün səni bağışlayıram**». Bəni Ləəm qəbiləsindən olan Hüseyin Böyük Şeyx Məzkurun qohumlarından birini quş ovlayarkən təsadüfən öldürür. Gözəliyi ilə göllər ölkəsinə səs salan qızı Hasilə və arvadını da götürüb qorxusundan gecə ikən başqa yerə – şeyx Mənsur qəbiləsinə pənah aparır,

Şeyx Mənsur onları qəbul edir. Ancaq sonralar onun gözəl qızını almaq istəyir. Hüseyin isə razılaşmır. Bir yandan ona görə ki, Şeyx Mənsur yaşlıdır. Başqa bir tərəfdən də Hü-

seynin mənsub olduğu Bəni Ləəm əşirəti Şeyx Mənsur qəbiləsinə aşağı nəzərlə baxır. Nə onlara qız verir, nə də onlardan qız alırlar. Şeyx Mənsur onu məcbur edir. Hətta hədə-qorxu da gəlir. Onu və ailəsini qaytarıb Bəni Ləəm camaatına verəcəyi ilə hədələyir. Hüseyin razı olur.

Lakin adətə görə gərək Şeyx Mənsur onun qapısına elçiliyə gəlsin. Hüseyinin isə öz evi yoxdur. Belə olan halda-tez Hüseyinə aralıda suyun içində ev tikməyə başlayırlar. Hüseyin gecə vaxtı kiçik qayıqda ailəsi ilə Bəni Ləəm qəbiləsinə qaçır. Gecə ikən xəlvətcə Şeyx Məzkurun qonaq otağına girir. Adətə görə əgər düşmən xəlvəti gəlib qonaq otağına girə bilsə onu bağışlayırlar. Amma Hüseyin bu qəbilənin üzvü idi. Özü də adam öldürmüşdü. Onu ağır cəza gözləyirdi. Hüseyin baş örtüyünü açıb divardan asır, xəncərini çıxarıb Şeyx Məzkura uzadır və deyir: – Şeyx Məzkur, öz xəncərimlə boy-numu vur, mən buna layiqəm.

Amma ailəmi sənə tapşırıram.

Şeyx Məzkur ağsaqqalları yığıb Hüseyini dinlədikdən sonra:

– Qəbiləmizin ənənəsini pozmadığına, düz hərəkət etdiyinə görə səni öldürmürəm. Səndən nə qanbahası qadın, nə də pul istəyirəm. Namusumuzu qoruduğuna görə səni bağışlayıram. Qızın Hasiləni də başlıqsız, qeyd-şərtsiz ölümünə bais olduğun Haşımın oğluna ver, – demişdir.

Sədiqənin taleyi. Hərənin bəxti bir cür gətirir. Mən Hantuşun bəxti belə imiş. Biz səhrada yaşayırdıq. Ağam Şeyx Qalibin qılıncının dalı da kəsirdi, qabağı da. Bir gün böyük dava düşdü. Şeyx Qalibin camaatı qılıncdan keçirildi. Gecə ağam, onun kiçik qızı Sədiqə və mən qaça bildik və bu göllərə pənah gətirdik.

Ağır günlərimiz başladı. Səhra camaatının öz adəti, göllərdə yaşayanların öz adəti. Ağam bunların adətini gördükcə dəhşətə gəlir, dərin fikrə gedirdi. Lakin geriye yolumuz yox idi. Səhrada bizi ölüm gözləyirdi. Həftələr, aylar keçir, illər illəri əvəz edirdi.

Ağam get-gedə qocalırdı. Sədiqə böyüyüb gözəl qız ol-

muşdu. Çoxları onu istəyirdi. Ancaq ağam ağlagəlməz «başlıq» tələb edib qızı heç kimə vermirdi. Göl adamları ağamın xoşuna gəlmirdi. Bir yaz axşamı ağamın qonaq evində oturmuşduq. Hamı qəhvə içirdi. Birdən güllə səsi eşidildi.

– Kimdir? – deyə qışqırdılar. – Mənəm, Həddamam.

– Ehtiyatlı ol, tufənglərimiz ayaqdadır. Nə gəzirsən bu gecə vaxtı?

– Sevgilimi gəzirəm. Onun atası ilə danışmağa gəlmişəm.

– Sədiqənin dalınca gəlib, – deyə pıçıladaşdılar. Deyəsən, bu məsələni ağamla məndən başqa hamı bilirmiş.

– Sədiqənin atası ilə danışmağa gəlmişəm, – deyə Həddam yenidən dilləndi.

Ağam tez tufəngini götürüb səs gələn tərəfə atəş açdı. Dəhşətli bir səs çıxardaraq kimsə şappıltı ilə suya yığıldı. Ağam rahatlanmış kimi oldu. Asudə nəfəs aldı.

Elə bu vaxt: «Ay yazıq əmim oğlu, əcəl səni tapdı. Sənin qanını yerdə qoymayacağam» – sözləri eşidildi. Bu, Həddam idi. – Heç kim yerindən tərpənməsin. Sizin ada mühasirəyə alınıb. Yoxsa evlərə od vuracağıq.

Hamı donub yerində qalmışdı. Ağamın rəngi qaçmışdı.

– Ey Albu Fəhəd camaatı, mənə qanbahası qadın təklif etməyin. Mənə sizin aranızda olan yeganə qızdan başqa qadın lazım deyil. Pul isə alacağam. Özü də bu gecə. Yetmiş qızıl pul hazırlayın.

Albu Fəhəd qəbiləsi nə qədər yalvardısa da, Həddam dediyindən dönmədi. Hərə boxçasını açdı. Çox çətinliklə pulu hazırladılar.

Həddam qışqırdı: – «Pulu qayıqda qadın gətirsin».

Bu vaxt, onun əmisi oğlunun səsi yenə eşidildi. Həddam əmr etdi ki, onu tapanda elə buradaca basdırsınlar.

– Bu dəfə tək əmim oğlu ilə gəlmişdim. Bir də belə səhv etməyəm – Həddam ucadan güldü və yoxa çıxdı. Hamı aldanmışına və qorxduğuna görə xəcalət çəkirdi. Bir-birinin üzünə baxmadan, bir gəlmə söz demədən qalxıb dağılışdılar.

O gecə yatmadıq. O başdan ağam nəyimiz varsa yığıb bizi gəmiyə oturtdu. Dedi ki, Fərat çayı sahilində olan həsir

bazarına gedib şeyləri satmaq lazımdır. Xeyli yol getdik. Gü-nortadan sonra qamışların arasıyla irəliləyirdik. Ağamın na-rahatlığı azalmışdı. Heç kim danışmırdı. Birdən ağam boğuc səsle geri dönməyi əmr etdi. Bizdən xeyli aralı Həddam qamış biçirdi. Onu Sədiqə də gördü. Ağladı və çox yumşaq səsle ağamdan soruşdu ki, niyə ondan qorxur?

Ağam heç nə demədi. Kor-peşman evə döndük. Sədiqə hələ də ağlayırdı. O axşam bizim həyatımızın ən ağır saatları idi. Hamı ağamdan təkidlə xahiş edirdi ki, başqa bir qəbiləyə pənah aparsın. – Biz qüvvəsizik, – deyirdilər. Həddamın qəbi-ləsi ilə qan davasına düşməkdən qorxurdular. Ağam elə bil kar-lal olmuşdu. Bir kəlmə də danışmırdı. Səhərişi gün başqa su yolu ilə adadan ayrıldıq. Çox qəribədir ki, bu dəfə də Hə-d-dam rastımıza çıxdı. Sədiqə atasına yalvardı ki, ondan qorx-masın: – İnan ki, sənə dəyməyəcək. O bizə yaxşı münasibət bəsləyir, – dedi.

Ağam Sədiqənin üzünə baxdı. Mən onun belə baxışını heç görməmişdim. Donub qalmışdı. Elə bil ki, nitqi tutulmuş-du. Nəhayət, pıçıldadı: – Sağa dön, Qəbiristan adasının yanın-dan keçək.

Dedim: – Ağa, orada yol yoxdur.

– Qamışlıqla keçərik.

Qəbiristanlıq olan adaya yaxınlaşanda gün batırdı. Ağam Sədiqənin qolundan tutub: «Qızım, oturmaqdan qıçla-rım tutulub, – dedi. – Gedək bir az adada gəzək. Oğlum, sən isə burada gözlə».

Birinci dəfə idi ki, mənə «oğlum» deyirdi. Qayıqdan dü-şəndə onun belinin büküldüyünü, əllərinin əsdiyini gördüm. Onlar nə barədəsə söhbət edirdilər. Sədiqənin yalvarıcı səsle – «Ata, mənə yazığın gəlsin» – deməyilə qışqırmağı bir oldu: «Həddam, Həddam, xilas et, harda...»

Onun səsi kəsildi. Elə bu vaxt ağamın xırıltısını eşitdim. Elə bil yer-göy üstümə yeriyirli. Axşamçağı necə vahiməli olmuş. Elə bil hər qamış bir yırtıcı kimi mənə hücum et-məyə hazırlaşdı. Hər şeyi töküb qayığı hərledim. Qorxudan-mı, yoxsa qayığın yüngüllüyündənmi onu çox bərk sürürdüm.

Səhərisi gün biz qəbiristanlığa çatanda artıq Həddam orada idi. Sədiqənin ayağına yığılıb ağlayırdı.

– Yaxın gəlməyin, ölümü özüm götürəcəyəm,– deyirdi.

Ağam xəncəri Sədiqənin ürəyinə soxmuş, sonra isə özünü öldürmüşdü.

Kor Həlimə. Əşirətimiz bir əcnəbi ilə dostluq edirdi. O, Abu Sğairə gələndə bayram idi. Çox yaraşılıq olduğundan bütün qızlar ona getməyə hazır idi. O, bizlərə çox az-az gələr, kişilərlə uzun-uzadı söhbətlər edər, sonra da öz dilində nəse yazardı. Nikahdan söz salardı.

Biz qızlar həsir divarın o tərəfindən intizarla gözləyirdik ki, indi kiminsə adını çəkəcək. Ürəyimiz döyünərdi. Ancaq heç evlənməyindən söz salmırdı.

Bir dəfə qonşu qəbilə ilə ədavətimizin olduğunu bilib şeyximizə bir dəmir parçası verdi. Adına «bəndəqiyyə» – tüfəng deyirdilər. Bizimkilərə onu necə tutmaq, necə atmaq lazım olduğunu öyrədirdi. Elə bil özü o bir parça dəmirdən qorxurdu. Bəndəqiyyə başqasının əlində olanda heç vaxt ön tərəfdə durmazdı. Bizimkilər isə heç çəkinmirdilər. Hətta əmim oğlu sinəsini açdı ki, vurun məni görək nə olur? Heç kim inanmırdı ki, bir parça dəmirlə əjdaha bir kişini öldürmək mümkündür. Kimsə əmim oğlunu o dəmirlə vurmaq istədi. Əcnəbinin rəngi ağardı. Tez bəndəqiyyəni aldı və bir daha bizimkilərə verməyəcəyini söylədi. Şeyximiz söz verdi ki, bir də bəndəqiyyə ilə belə iş görməyəcəklər. Sonra bəndəqiyyəni aldı. Həmin dəmirdən biri də onun özündə idi. Quşa dəyəndə bəzən öldürür, bəzən də yox. – Dəymədi, – deyirdi. Biz qızlar öz aramızda gülüşürdük: – Özünü sındırmır. Yəqin gücü çatmır.

Həmin dəmir parçasının sədasi qonşu qəbiləyə də çatmışdı. Lakin bizimkilərin danışığından məlum oldu ki, onlar da buna o qədər məhəl qoymurlar.

Günlərin birində bizimkilərdən üç nəfər camışları qonşu adadan yığıb gətirirdi. Onlardan beş nəfəri hücum edib camışları əllərindən almaq istəyəndə bizimkilər həmin dəmir parçasını işə salırlar. Bir atəslə onların birini yerə sərirlər.

Qalanları dabanlarına baxmadan qaçırlar. Sonralar bizimkilər həmin dəmir parçası ilə onların adalarına belə gedir, çəkinmirdilər. Onlar isə bizimkilərdən qorxurdular. Deyirlər yaman günün ömrü az olar. Bizdə əksinə – yaxşı günün ömrü az oldu. Əvvəllər gecələr 2 – 4 gözətçi qoyub yatırıdığsa, indi bircə nəfər növbətçi qalırdı. Bir gecə hər şey sona yetdi. Böyük qüvvə ilə qəfil hücumla keçib onlar bizim kişiləri və gənc-ləri qılıncdan keçirdilər, Tək-tük adam qaçıb canını qurtara bilmişdi. Səhəri gün onlar bizim qonaq otağında qəhvə verib şənəndikləri vaxt gözətçi adaya bir qayığın yaxınlaşdığını xəbər verdi. Hamını həsir daxmalara saldılar ki, gələn adam duyuq düşüb qaçmasın. Onu qonaq evinə girərkən tutdular. Bu həmin əcnəbi idi. Onun da tufəngini əlindən aldılar. Sevinclərinin həddi-hüdudu yox idi. Qılıncı ilə dava oyunu oynadılar. Əcnəbini çox döydülər. Buraxsınlar deyə o da çoxlu pul, hədiyyə vəd etdi. Lakin buraxmadılar: Öldürmədi-lər də. Məlum oldu ki, onu öz adalarına aparıb hamının gözü qabağında işgəncə ilə öldürmək fikrindədirlər. Paltarını soyundurub bayıra atdılar. Bu, axşamçağı, – ağcaqanadın çox olan vaxtı idi. Ağcaqanaddan qorunmaq üçün gərmə yandırmışdılar. Lakin əcnəbini gərmənin tüstüsündən aralı atmışdı-lar ki, ağcaqanadlar onu yesinlər. Tez-tez onun ufultusu eşidilirdi. Lakin tüstüdən əcnəbi olan yer görünmürdü. Sürünə-sürünə gedib, bax bu əllərimlə əl-ayağını açdım, yol göstər-dim, əllərimi öpüb qaçdı. Sürünüb geri döndüm. Bir xeyli səs-səmir gəlmədi. Bildim ki, özünü qamışlığa verib. Çox çevik adam idi. Əgər «xənzirlə» – qabanla rastlaşmayıbsa qaçıb canını qurtarıb.

Birdən səs-küy qopdu. İki-bir-üç-bir olub ətrafı axtar-mağa başladılar. Zülmət gecədə qamışlığa, suya girib adam axtarmaq mənasız idi. Odur ki, tezliklə geri qayıtdılar. Bay-ramları yasa döndü. Bütün qadınları, qızları bir yerə yığıb əc-nəbinin əl-qolunu kimin açdığını soruşdular. Heç kim dillən-mədi. Dedilər əgər boynumuza almasaq, hamımızı bir-bir öl-dürəcəklər.

Hadisə bizim daxmanın yanında olduğuna görə əvvəlcə

anamı döyməyə başladılar. Ona çox əziyyət verdilər. Anam and-aman etdi ki, heç nədən xəbəri yoxdur. İnanmadılar. Qılıncı sıyırıb anamı öldürmək istəyəndə ürəyim dözmədi. Qışqıraraq özümü onu üstünə atdım. Əcnəbini mən azad etmişəm – dedim. Əvvəlcə inanmadılar. Mat qalmışdılar. Əllərimi bağlayıb dörd nəfərin öhdəsinə verdilər və dedilər: «Əgər sabah əcnəbinin ya ölsünü, ya dirisini tapmasaq, səni ən ağır cəzaya məhkum edəcəyik.»

Bizlərdə ən ağır cəza adamın gözlərini çıxartmaqdır, onu dünya işığından məhrum etməkdir. Bütün gecəni gözümü yuma bilmədim. Qulağım səsdə idi. Bəlkə bir allah bəndəsi gəlib məni xilas etdi?!. Səhərişi gün günortaya kimi, əcnəbini axtardılar. Lakin onu tapa bilmədilər. Bıçaq vursan qanları çıxmazdı. Əcnəbinin yoxa çıxması onları lərzəyə salmışdı. Heç kimə, heç nəyə toxunmadan öz adalarına dönməyi qərara aldılar. Ancaq hamının gözü qabağında məni gözdən məhrum etdilər. O vaxtdan adım Kor Həlimə olub. İllər keçir, kor gözlərim intizarla yol gözləyir. Lakin əcnəbinin nə özü gəlir, nə də bir xəbər-ətəri...

ON İLDƏN SONRA

Deyirlər tarix təkrar olunmur – bilmirəm. Birinci dəfə də İraqa 1962-ci ildə dekabrın 2-də gəlmişdim, üçüncü dəfə də düz on il sonra – 2 dekabr 1972-ci ildə gəldim. Odur ki, bu on il ərzində ölkədə baş verən dəyişiklikləri müqayisə etmək fikri məndə öz-özünə yarandı.

On il əvvəl İraq xalqının ağır həyatı, çoxunun bir parça çörəyə möhtac olduğu hər addımbaşı duyulurdu. Bu hala ürəkdən acımamaq olmurdu. Yaxşı ki, yaman günün ömrü az olur. Ümidlə, qorxuyla ömür sürən bu xalqın da bəxti açılmışdı. Qısa müddət ərzində ölkədə böyük dəyişikliklər baş vermişdi. On il əvvəl xəyallarla yaşayan xalqın ürəyi indi qurub-yaratmaq eşqilə çırpınırdı.

Əmək insanın şüurunu inkişaf etdirir, əhvali-ruhiyyə-sini yaxşılaşdırır, onu nikbin edirmiş. M.Qorkinin dediyi «heç bir qüvvə insanı əməyin – kollektiv, əlbir, azad əməyin gücü qədər böyük və müdrik etmir» kəlamını İraqa üçüncü səfərim zamanı bir daha dərindən dərk etdim.

Bağdadda böyük bağlar salınmış, Əbu Nəvas küçəsi boyu Dəclə çayı sahilində uşaq şəhərciyi düzəldilmiş, ərəb ölkələri arasında birinci olaraq İraqda – Bağdadın Rəşad qəsəbəsində fəhlə sanatoriyası təşkil edilmişdir. Bağdad – Abu Qreyb yolu üzərində ilk pioner düşərgəsi yaradılmışdır. Ölkədə uşaq bağçaları fəaliyyət göstərir. «Əməl şəəbiyə» – «xalq işi» adlandırılan iməciliklər keçirilir.

On il əvvəl isə vəziyyət tamam başqa idi. Onda İraqda inqilab təzəcə qalib gəlmişdi. Çətinliklər çox idi. İşsizlik və aclıq hökm sürürdü. Küçələrdə tez-tez dilənçilərə rast gəlmək olurdu. İndi isə Əmək və İctimai İşlər Nazirliyinin köməyiylə dilənçilik aradan qaldırılır. Əmək qabiliyyətini itirmiş köməksiz, kimsəsiz adamları mənzillə təmin edir, iş qabiliyyətini itirməyənlərə müəyyən sənət öyrədirlər.

Beləliklə, dilənçilik – cəmiyyətin əsrlərlə yaşatdığı bu ictimai bəla aradan götürülür. İndi hər addımbaşı əcnəbi görün kimi mənasını anlamadan kişiyyə də, qadına da «salam,

madam!» – deyən qayğısız, şən, şux uşaqlarla rastlaşdığı halda, inqilabın ilk illərində əl uzadıb paltarından yapışaraq «bəxşiş» – deyən aç-yalavac uşaqlar, hətta qadınlar əlindən küçədən rahat keçmək olmurdu.

On il əvvəl yeni tanış olduğun şəxsdən yaşını soruşanda gizlədir, 10-15 il az deyirdi. Əvvəllər bu bizi çox təəccübləndirirdi. Az sonra məlum oldu ki, qırx yaşdan sonra heç kimi işə götürməmiş.

Bütün idarələrdə, demək olar ki, hər otağın qabağında fərraş – buyruqçu otururdu. Onlara buyururdular: filankəs, çay gətir; bu məktubu və ya sənədi filan otağa apar. Buyruqçuların belə çox olmasının iki səbəbi vardı. Birinci o idi ki, hər sənəd 10-dan çox şöbədə keçməli olurdu – şöbələrdən bir-birinə buyruqçular aparırdılar. Sonra yenə qayıdırdı müəssisənin rəhbərinə. O da məktubu, sənədi axırda çıxarılan qərarla qovluq şöbəsinə göndərirdi. İkinci səbəb işin olmaması idi. On ildən sonra vəziyyət dəyişdi. Həmin buyruqçuların əksəriyyəti Sovet İttifaqının köməyiylə tikilmiş, müxtəlif sənətlər verən «Tədris mərkəzi»ndə oxuyub çilingər, buldozer sürücüsü, elektrik, qaynaqçı və s. vəsiqələri aldılar. Onlardan biri – Adnan Səlim ölkədə keçirilən əmək yarışının qalibi oldu və ölkə prezidentinin göstərişi ilə mükafatlandırıldı. Adnan bizim müəssisədə işləyirdi. Əvvəllər dövlət idarəsində 15 ildən az işləmiş adam bir hadisə nəticəsində əmək qabiliyyətini itirərsə, ona təqaüd verilmirdi. On ildir ki, xüsusi qərarla hətta bir gün dövlət idarəsində işləmiş adam belə təqaüd alır. Əgər bədbəxt hadisə baş verərsə, mərhumun maaşı ailə üzvləri arasında bölünür. Arvadı həmin pulu ömrünün sonuna kimi alır, qızları və oğlanları isə on səkkiz yaşına kimi. Qız bu yaşdan əvvəl ərə gedərsə təqaüdü kəsilir.

Qocalığa görə təqaüd 60 yaşından verilir. Vacib bir məsələni də qeyd etməyə dəyər. Əvvəllər hamı xüsusi şirkətlərə iş gedirdi. Çünki orada maaş nisbətən çox idi. Lakin təqaüd haqqında qərardan sonra hamı dövlət idarəsində işləməyə meyl edir. Bunun başqa bir səbəbi də vardır. Dövlət idarələrində işləyənlər öz ixtisası üzrə klubların, cəmiyyətlərin üzvü

olur. Bunun üçün üzvlük haqqı verilməlidir. Cəmiyyətlərin mağazaları var. Ölkəyə nə gəlsə, birinci növbədə bu mağazalara verilir. Mallara gömrük vergisi qoyulmur. Xüsusi mağazalara nisbətən burada hər şey 20-25 faiz ucuz olur. Artıq qalan mal başqa mağazalara verilir, həm də qiymətin üstünə müəyyən faiz gömrük haqqı gəlir. Bundan əlavə, mağaza sahibləri də baha satır ki, bir şey qazansın.

On il əvvəl dini bayramların sayı-hesabı yox idi. Peyğəmbərin anadan olan günü, Mədinədən Məkkəyə gedən günü, filan imamın ad günü və s. və i. a. həmin günlər hökumət idarələri işləmirdi. Bayramların təbliğatçıları isə mağazalarda gürhagur alver edirdilər. Bu bayram günləri məscidlərin özül daşını qoyurdular. O vaxt fəhlələrin həmrəylik gününün adını çəksəydin, sənə gülərdilər. Lakin həyat dəyişir. O vaxtdan heç on il keçməmiş 1 May bayramı günü ölkədə obyektlərin özül daşını qoyur, mayın 1-ni rəsmi dövlət bayramı kimi qeyd edir, nümayiş keçirirlər.

On il əvvəl şəhərlərdə poçt və başqa dövlət idarələrinin yanında sıra-sıra düzülüb, ona-buna məktub, ərizə yazan mirzələrə, «məktubu yetişməyən yazıq Qurbanlara», Məhəmməd həsən əmilərə», «Novruzəlilərə» hər addımbaşı rast gəlinəndə halda, indi onları görmək çətindir. Cəmiyyəti on ildə baş verən irəliləyiş adamı sevindirir. İndi İraqda tədris də, dərslilər də pulsuzdur. Tələbələrə təqaüd, ehtiyacı olanlara «tələbə evi»ndə yer verilir.

Əvvəllər avtobuslarda yerlər iki hissəyə bölünürdü. Ön hissə yumşaq və bahalıydı. Arxa yerlər isə taxtadan olub nisbətən ucuz idi. Bu yerlərdə yalnız kasıblar otururdular. İlk vaxtlar bunu bilmədiyimdən Karrada əl-Barraya yaşadığımız evə gedərkən başıma qəribə bir hadisə gəldi. Oturmağa yer olmadığından tutacaqdan yapışmışdım. Konduktor mənə yaxınlaşıb harada dayandığımı soruşdu. Dedim ki, görürsən burada durmuşam. Konduktor uca səslə dilləndi: «Sən deməlisən ki, ya bir az qabağa durubsan, ya bir az arxaya».

Mat qalmışdım. Avtobusdakılar əcnəbi olduğumu biləndə başa saldılar ki, mən bahalı və ucuz yerlərin tən orta-

sında durmuşam. Konduktor mənə hansı yer üçün bilet verməkdə çətinlik çəkirmiş. Doğrudan da, mən yumşaq və taxta yerlərin arasında dayanmışdım... İndi orada belə şeylər yoxdur. Yeri gəlmişkən avtobus sürücüsü və konduktorla bağlı bir-iki məsələni qeyd etmək istəyirəm.

Konduktor zəngin düyməsini basmasa, sürücü heç vaxt avtobusu sürməz. Bir nəfər də biletsiz gedən və ya bilet almağa cəhd edən adam görmədim. Konduktorlar işlərinə çox ciddi yanaşırlar. Bunun səbəbi odur ki, müfəttişlər yoxlayanda biletsiz adam olsa, həmin sənişinlə bərabər konduktoru da cərimə edir, sonra isə onun haqqında ölçü götürürlər. Məhz buna görə də mübahisəli bir məsələ ortaya çıxan kimi konduktorlar sürücüdən tələb edirlər ki, yaxındakı polis məntəqəsinə sürsün.

Bir dəfə Fəllucə şəhərindən Bağdada gəlirdik. Yolda bir nəfər düşdü. Az sonra cavan bir oğlan bildirdi ki, bileti yoldaşında qalıb. Konduktor dedi ki, sizə bilet satdığım yadımdadır. Lakin yoxlasalar «başımız ağrıyar». Ona görə də yenidən bilet almalısan. Oğlan isə bilet götürmək istəmədi. O saat avtobusu polis məntəqəsinə sürdülər. Cavan oğlan təkrar bilet almalı oldu.

Qabaqlar mağazalarda az adam olardı. İndi xalqın güzəranı yaxşılaşıb, alıcılıq qüvvəsi artıb. Dövlət mağazaları açılıb. Camaat ora gedir; çünki orada qiymətlər sabitdir, alıb-aldatmaq yoxdur.

On il əvvəl malların üstündə qiymət göstərilmirdi. Mağaza sahibi malı neçəyə istəyirdi satırdı. Doğrudan da, qəribə idi. Məsələn, eyni köynəyi hər mağazada bir qiymətə deyirdilər. Hər şey alıcının məzənnəni aşağı sala bilmək qabiliyyətindən asılı idi. Alınmış bir şeyi – sonra həmin maldan qonşu mağazada iki dəfə ucuz satıldığını görüb – qaytarmaq istəsən səni biabır edərdilər: «Necə yəni? Aqlın vardı aldanmayıydın. Gedib oradan alaydın?!» İndi belə şeylərə az-az rast gələrsən. Xüsusi mağazalarda da «fikst prays» – «sabit qiymət» olur.

Qiymət təyin edən xüsusi müəssisə təşkil edilib. Müfət-

tişlər mağaza və bazaları gəzirlər. Malın üstündə qiymət göstərilməyəndə və eləcə də malı dövlət qiymətindən artığa sataanda satıcını cərimələyirlər.

Bu, təkrarən baş verəndə isə onu məhkəməyə verirlər. On-on beş il əvvəl hər şeyi xaricdən gətirdikləri halda, indi çox şey ölkədə hazırlanır və üstündə yazılır: «İraqda düzəldilmişdir». Bununla fəxr edirlər. Əgər eyni məhsuldan xaricdən gələn də, özlərininki də varsa, mütləq özlərininkini alacaqlar. Bu, yaqin həm vətənpərvərlik hissləri ilə bağlıdır, həm də istehsal etdikləri məhsulun keyfiyyətinə, xüsusi fikir vermələri ilə.

Əvvəllər sovet mütəxəssisləri vəzifələrini başa vurub vətənə qayıdanda onlar işsiz qalırdılar. Qanları çox qaralırdı. İndi isə bizi gül-çiçəklə yola salır, vida naharı verirlər. Bilirlər ki, bir tikintidə iş qurtaranda mütləq başqa birisində başlanacaq. Hər iki ölkənin Dövlət Plan Komitəsi işi 20-25 ilə planlaşdırır. Ayrı cür ola da bilməz. Bizim işlədiyimiz Tərtər – Fərat kanalının çəkilişi qurtaran kimi uzunluğu 84 kilometr olan Tərtər – Dəclə kanalının tikintisinə başlandı.

İşsizlik ictimai bəla kimi birdəfəlik aradan qaldırılıb.

On-on beş il əvvəl həşərat sancması nəticəsində uşaqların üzündə yara əmələ gəlir, sonra isə yeri ömürlük batıq qalır, adamı çirkin göstərirdi. Ona «Bağdad yarası» deyilsə də, bütün ölkədə yayılmışdı. İndi bunun da qarşısı alınıb.

Ölkədə əvvəllər parnoqrafik şəkillərə və jurnallara çox rast gəlmək olardı; indi belə şeylər yoxdur. Hətta açıq-saçıq filmləri belə ekrana buraxmırlar. Xüsusi komissiya xarici filmlərə baxır; komissiyanın qərarı olmadan belə filmlər nümayiş etdirilə bilməz.

On il əvvəl kənd yerlərində evləri çiy kərpicdən, palçıqdan tikirdilər. Təbii ki, kiçik kəndlərdə məktəblər yox idi. İndi dövlət daşdan evlər tikir, kəndliləri bir yerə yığır, kooperativlər düzəldir. Tibbi xidmət, uşaqların məktəbə davamiyyəti və s. bu halda asanlaşır, güzəran yaxşılaşır. Dövlət kəndləri maşın, texnika, kübrə və s. ilə təmin edir. Torpaq xüsusiyətçilərin, mülkədarların əlindən alınır, istifadə üçün xalqa

verilir. Təsadüfi deyil ki, onlarda belə bir hikmətli söz də yaranmışdır: «Torpağı onu əkənə, becərənə ver».

Kənd kooperativlərinə kömək məqsədilə «Kənd təsərrüfatı kooperativləri bankı» fəaliyyət göstərir.

Evlər bir yerdə tikilir, su və elektrikle təchiz edilir. Məktəblər açılır, kooperativlər pulsuz kənd təsərrüfatı maşınları ilə təmin olunur. İndi kooperativlərin sayı min beş yüzü keçir. Son vaxtlara qədər İraqda orta yaş qırx dörd sayılırdı. Uşaqlar və yaşlılar arasında ölüm halları çox olurdu. Çünki həkimlər bu iki yaş dərəcəsiindən olanlara o qədər də qayğı göstərmirdilər. Qocalar və uşaqlar göz önündə solub gedirdilər.

İndi həkimlər səhərlər xəstəxanada, günortadan sonra isə poliklinikalarda çalışır, gündə doqquz saat işləyərək ikiqat maaş alırlar. Əvvəllər isə vəziyyət başqa idi. Xəstəxanaya gələndə həkim deyirdi: – «haran ağrıyır? Bu ağır xəstəlikdir. İndi imkan yoxdur xəstə çoxdur. Axşam gəl qəbul otağıma, səni yaxşıca müayinədən keçirim».

Bu sözlər hamıya deyilirdi. Lakin axşam xüsusi qəbul otağına hamı gələ bilmirdi. Çünki qəbul çox pul tələb edirdi.

İndi vəziyyət kökündən dəyişib – Bağdaddan başqa heç yerdə həkimlərin «şəxsi qəbul məntəqəsi» yoxdur. Dövlət tərəfindən qadağan edilib. İndi həkimlər gündüzlər xəstəxanada çalışır, axşamüstü isə poliklinikada xəstələrə pulsuz baxır, müayinədən keçirir, nə lazımdır, edirlər. Əlavə iş kimi, dövlət onlara əlavə maaş verir.

Bağdadda da iş bu qaydada aparılır. Lakin orada əcnəbilərin olduğunu nəzərə alaraq şəxsi qəbul məntəqələrinin qalmasına dövlət icazə verib.

On il əvvəl idarələrdə heç bir növbə-filan gözləmək yox idi. Gələnin özünü içəri verir, danışanlara məhəl qoymadan məsul şəxsə müraciət edirdi. Bir sözlə, başqalarına mane olurdu. Bunu uzun müddət İraqda olmuş İngiltərəli M. Dikson belə təsvir edir:

«Yeni gələnin əcnəbi idarə rəhbərlərinin yanına gedir. Bəzi məsələləri həll etmək üçün vaxt təyin edilir. Deyilən vaxt

əcnəbi idarə rəhbərinin qapısında duran «fərraş»a – buyruqçuya yaxınlaşıb rəisin yerində olub-olmadığını, onu qəbul etməyə vaxtı olub-olmadığını soruşur. Fərraş gülümsəyir və bir söz demədən qapını açır. Əcnəbi içəri girir. Divar boyu düzülmiş divan və yumşaq stullarda oturub çay içən, papiros çəkən, müdirlə şirin-şirin söhbət edən adamları gördükdə özünü itirir. Güman edir ki, gözlənilmədən müdirin «yuxarıdan» qonaqları gəlib. Mane olduğuna görə üzr istəyib daldalı bayıra çıxmaq istəyir. Bu vaxt müdir yerindən qalxır, gülümsəyir və deyir: «Buyurun, xoş gəlmisiniz. Əyləşin. Nə içəcəksiniz? Çay, kofe, hamuz? – Fərraş, çay vahid!»

Əcnəbi oturur. O özünə gəlincə armudu stəkanda çay da hazır olur. «Mən filan məsələyə görə... gəlmişəm» – demək istəyəndə bir nəfər icazəsiz-filansız müdirin stoluna yaxınlaşır. Kağızı düz onun qabağına qoyur. Müdir üzünü turştsa da, kağızın ora-burasına baxıb qol çəkir.

– Cənab filankəs, mən o məsələyə...

Bu vaxt telefon zəng çalır. Müdir əcnəbiyə gülümsəyir və dəstəyi götürür. Xeyli çəkən danışıqdan sonra üzr istəyir: «hə... harda qaldıq?».

Elə bu vaxt oturanlardan bəzisi ayağa qalxır. Müdir də durur. Əl tutub qonaqları yola salır və yerinə qayıdır. «Hə... cənab filankəs, bəs o məsələyə...» – deyə əcnəbiyə müraciət edir. Bu vaxt baş mühəndis qanıqara içəri kirir. Salam-kalamdan sonra maşınlardan birinin qəzaya uğradığını, sürücünün ölümcül yaralandığını deyir. Öz aralarında xeyli danışırlar. Baş mühəndis üzr istəyib çıxır. Müdir də bir daha əcnəbidən üzr istəyir və «İndi mətləbə keçək» – deyir.

Bu vaxt qapı açılır və iki nəfər əli portfelli, səliqə-sahmanla geyinmiş adam içəri girir. Müdir yerindən qalxır, onları otağın ortasında qarşılayır:

– Əhlən və Səhlən! İstirih! – Xoş gəlibsiz! Əyləşin! – Müdir onlara harada oturmağı özü göstərir.

– Nə içəcəksiniz? Çay, kofe, hamuz?

– Fərraş, iki hamuz.

Əcnəbi başqa yerə getməli olduğundan üzr istəyir ki,

sonra gələr. Müdir gülümsəyir və deyir: – Nə vaxt istəsəniz buyurun. Qapım həmişə üzünüə açıqdır.

Əcnəbi bilmir ki, müdirin qapısı sözün həqiqi mənasında hamının üzünə açıqdır. Elə buna görə də müdirlə danışmağa vaxt tapmır. O, başqa bir gün üçün görüş təyin edib çıxır. Ancaq bilmir ki, elə o gün də bu gün kimi olacaq.

İndi İraqda vəziyyət dəyişib. Qısa müddət ərzində insanların şüurunun sürətli inkişafı adamı sevindirir.

İnqilaba qədər kralın ad gününü və ya onun tacqoyma gününü bayram edirdilər. İndi isə 1 Mayı, Yeni ili və s. bayram edirlər.

On-on beş il əvvəl qadına münasibət başqa idi. İndi Sovet İttifaqının iqtisadi və texniki yardımı ilə tikilən Ramadi şüşə zavodunda, Samarra əcazılıq zavodunda, xurma emalı zavodlarında, Kut toxuculuq kombinatında və s. yerlərdə işləyənlərin əksəriyyəti qadınlardır.

On-on beş il bundan əvvəl bütün Şərq şəhərlərində olduğu kimi, Bağdadın da ətrafı «sarif»lərlə – pəlçiqdan, cırcırdırdan tikilən evlərlə dolu idi. Prezidentin xüsusi komissiyası bu problem üzərində işlədikdən sonra belə qərara alındı ki, onlara torpaq sahəsi və ev tikmək üçün pul verilsin. İndi Bağdad ətrafında «sarif»lərə demək olar ki, rast gəlinmir.

Bir vaxtlar İraqda olmuş ingilis Mora Dikson 1961-ci ildə yazırdı: «İraqlıların əcnəbi arvadlarının dediyinə görə, İraqda hər şey dəyişmişdir, özü də pisliyə doğru». Burada iraqılı yazıçı Nəcibin «Bağdad observer» qəzetindəki məqaləsi yada düşür: «Biz gənc dövlətik. Bizim çətinliklərimiz, çatışmazlıqlarımız, nöqsanlarımız çoxdur. Lakin yaxşı cəhətlərimiz də çoxdur. Biz istəməzdik ki, əcnəbilər bizim yalnız pis cəhətlərimizi, nöqsanlarımızı görsünlər».

Təəssüf ki, Mora Dikson kimilər İraqda dəyişən həyatın tərəqqiyə doğru olduğunu görmək istəməmişlər...

VƏTƏN HƏSRƏTİ, ÖVLAD DƏRDİ

Bir dəfə həmyerlilərimiz Rza İmanov və Nəcəf Nəcəfovla Nəcəf şəhərinə getmişdik. Üstündə «Bakı məktəbi» yazılmış binaya baxır və azərbaycanca danışırıdık.

Bir nurani qoca bizə yaxınlaşdı:

– Balalarım, hardansız? – deyər azərbaycanca soruşdu və yazıq körkəm aldı.

Dedik ki, Azərbaycanlandıq.

– Azərbaycan böyükdür. Onun hansı səmtindənsiz? Bakı şəhrini tanırsız?

Dedik ki, biz elə ordan gəlmişik. Bakı bizim respublika-nın – Sovet Azərbaycanının paytaxtıdır.

Çox sevindi. Bakının tarixi yerlərindən söz saldı. Ətraf kəndləri saydı. İçərişəhərdən, Bayırşəhərdən danışdı. Dedi: – Mən İçərişəhərdənəm. Adım Abdulladır. Hacı Qasım oğlu Abdulla Şəmsə. İçərişəhərdə Hacı Zeynalabdin camisinin – məscidinin yanında olurduq. Əlaqəmiz yoxdur. Görəsən qohumlardan qalanları varmı? Sözüne davam etdi: «Oğul, mənim kimi azərbaycanlılar burada çox idi. İndi az qalıb. Biz bura köçəndə mən dərdsiz-qəmsiz cavan oğlan idim. İndi isə qəlbi nisgilli, vətən həsrətli bir qocayam».

Heyrət bizi bürümüşdü. hiss edirdik ki, üzərində uzun illər ömür sürdüüyü bu torpaq qocanın vətəni əvəz elə bilməyib.

Ürəyimdən vətən həsrətli bir şairin kədər duyğuları keçdi:

**Qürbətdə qərib şadiman olmaz imiş,
Bir kimsə qəribə mehriban olmaz imiş...**

Abdulla babanın görkəmindən duydum ki, qürbətdə keçən həyat qaranlıq bir gecəyə bənzər: qürbətdə döyünən ürək arı pətəyi kimi para-para, şana-şana olar. Çünki o, bütün oxların nişangahına çevrilir.

* * *

Qoca donub durmuşdu. Daha dindirmədik. Dindirseydik bulud kimi yağacaqdı.

Nədənsə vətəndə olanda vətənə bağlılıq, vurğunluq hissi adama adi görünür. Qürbətdə isə bu hisslər daha da güclənir. Vətən həsrəti insanın qəlbini, vücudunu elə çulğayır, elə kövrəldir ki, hər gün, hər saat ürəyin intizarda, qulağın səsdə, qohum və dostlardan bir xəbər gözləyirsən.

Bir dəfə ikiqat sevindim. Məktublarla bərabər yenidən çapdan çıxan «Kərkük mahnıları» kitabımı da dostum K.Hacıyev mənə göndərmişdi. Kimsə dedi: Qəzənfər müəllimin kitabı çıxıbdı, hamı sevinclə qışqırdı, əl də çaldılar. Qürbətdə birinin sevinci sevincin, kədəri kədərin olur!

Böyük intizarla hər həftənin cümə gününü gözləyirdik. Ona görə yox ki, həmin gün ərəb ölkələrində istirahət gündür: ona görə ki, cümə günü Moskvadan «Mayak» radiostansiyası Afrika və Asiya ölkələrində işləyən sovet mütəxəssisləri üçün böyük veriliş təşkil edir. Bir də görürdün ki, ailəsi vətəndə qalan bir nəfərin həyat yoldaşı və uşaqları onu ad günü münasibətilə özü öz səsi ilə təbrik edir: «Əziz ata, intizarla vətəndə yolunu gözləyirik» – deyir. Atasının sevdiyi mahnını səsləndirməyi xahiş edir. «Vətəndə yolunu gözləyirik» sözləri həzin musiqinin təranələrinə qarışaraq qəlbimizə hopur, vətən həsrətli qəlbimizi daha da kövrəldirdi.

Mən belə bir hissi qürbət acısı dadmış dahi Xaqanidə də duydum:

**Lakin üzüm gülməz, gözlərim ağlar,
Qəlbimdə dağ qədər ağır intizar.
Vətən həsrətilə töküb göz yaşı, –
Ah, vətən! – deyərəm mən hər söz başı.**

Biz bilirdik ki, gec-tez vətənə dönəcək, doğma yerlərdə – dağlarda, çəmənlərdə, düzənlərdə gəzib kam alacağıq. Bizə yaşadan da elə bu hiss idi.

İraqa birinci səfərim zamanı Samarra şəhərinə səyahətə

getmişdik. İraq azərbaycanlılarının yaşadığı ərəziyə yaxın olan Samarrada Cənubi Azərbaycandan olan Məhəmməd Hüseyn adlı qoca ilə tanış oldum. Kiçik dükkanı vardı. Gildən düzəldilmiş boşqab, cürdək, müxtəlif həcmli küplər və s. satırdı. Bazarın kasadlığından, güzəranın ağırlığından söhbət açdı. Səyahətə rus mütəxəssisləri ilə gəldiyimi bildikdə qəmgin bir hadisəni nəql etdi:

– Rəhmətlik atamın rəhmətlik dostu Mahmud Rusiyada müqəddəs Peterburq deyilən yerdə İran səfirliyində işləyirdi. Orada bir rus qızı almışdı. Atasının vəsiyyəti ilə dövlət işindən əl çəkib xalı-xalça üzrə tacir olmuşdu. İraqda İran xalılıarı onun əlində idi.

Mahmud Tehrandan Samarraya köçmüşdü. Rus arvadından uşağı olmurdu. Odur ki, əmisi qızını da almışdı. Bacım deyirdi ki, rus qızı mələkəyə bənzəyirdi. Lakin yeməyi-içməyi bol olduğu halda, nədənsə günü-gündən sınıxırdı. Ağlamağı özünə adət etmişdi. Tehrana gedən olanda məktub yazıb rus səfirliyinə göndərirdi. Bir gün eşitdik ki, Mahmudun qayınanası gəlib. Ana-bala o qədər göz yaş töküblər ki, ətrafdakılar da özlərini saxlaya bilməyib hönkürtü ilə ağlayıblar. Deyirdilər ki, Mahmudun qayınanası məktəb bitirib. Bir neçə dil bilirdi. Lakin ərəbcə bilmirdi.

Üç-dörd gündən sonra xəbər gəldi ki, Mahmudun qərib arvadı vəfat edib. Onu aparıb Bağdadda xristian qəbiristanlığında dəfn etdilər. Ondan sonra xəbərim olmadı. Yalan-gerçək deyirdilər ki, Mahmud başını itirib. Guya qayınanası üçün Bağdadda ev alır. Mən inanmadım. Vətənsiz, yurdsuz, qohumsuz, dostsuz tək qadın Bağdadda qalıb neyləyəcək?!

Nədənsə qocanın söhbəti məni yaman kövrəltmişdi. Adımı belə bilmədiyim o rus qadınının taleyi məni hey düşündürdü. Sonralar M.Diksonun yazısında bu qəmgin hekayətin izinə düşdüm. Qoca Məhəmməd kişiyyə ürəyimdə döndönə təşəkkür etdim.

M.Dikson yazırdı: «Ona Madam Olqa deyə müraciət edirdilər. Rus idi. Zadəgan görüşlü, zadəgan tərbiyəsi almış bu qadının altmışdan çox yaşı vardı. Bağdad da işləyən ailə-

siz əcnəbiləri evində saxlayır və onlara yemək hazırlayırdı. O, tamamilə tənha idi. Nə bir qohumu, nə də dostu vardı. Bir çox illər bundan əvvəl onun yeganə övladı müsəlmana ərə getmiş və onunla Orta Şərqə gəlmişdi. Gözünün ağı-qarası bircə qızının xəstə olması xəbərini eşidən bu qadını tale bura gətirib çıxarmışdı. Onun gəlişindən az sonra qızı vəfat edir. Bundan sonra o, doğma vətəninə dönməmiş, günlərini qəbiristanlıqda qızının məzarına baş çəkməklə keçirmişdi. Onun yanına gedəcəyi günü gözləmişdi. Nəhayət, həmin gün gəlib çatmışdı. Bazarlıq edib evə dönərkən sürətlə gedən velosiped onu vurub yıxmış, qoca qadının fəqərə sümüyü sınımışdı. Az sonra Madam Olqa öz qızı ilə qovuşdu. Onu qızının yanında Bağdad xristian qəbiristanlığında dəfn etdilər».

Bu qəmgin hekayət məni düşünməyə məcbur etdi. Balanın baldan şirin olduğunu bilirdim. Analıq hissənin hər şeydən üstün olduğunu isə elə bil indi yenidən dərk etdim.

İRAQ BİZƏ İRAQ DEYİL

Deyirlər xatirələr köhnəlir, yaddan çıxır. Bunun nə qədər doğru olduğunu söyləmək çətindir. İraq respublikasında işlədiyim vaxtdan neçə qış, neçə bahar keçsə də, əfsanəvi Dəclə – Fərat çaylarını, qonaqpərvər ərəb xalqını, mərdanə kürd xalqını, şair qəlbli Kərkük xalqını – İraq azərbaycanlılarını həmişə xoş məramla, səmimi duyğularla xatırlayıram. Qənaətim odur ki, aylar-illər keçsə də, doğma hissələr xatirət süzgəcində ilişib qalır, əsl xatirələr büllurlaşır, əbədiləşir. Əlaqələr daimi olanda isə bu xatirələr təzələnilir, yeniləşir.

Hələ xalq qəhrəmanımız Babəkin, böyük Xaqaninin, Koroğlunun, Uzun Həsənin, Şah İsmayıl Xətainim, Füzulinin vaxtından hər cür əlaqələrimiz olan bu qədim mədəniyyət mərkəzi ilə son vaxtlar münasiblər zəifləmişdi. Bu ölkədə 1958-ci il inqilabından sonra sovet xalqının təmənnəsiz iqtisadi və texniki yardımını nəticəsində mədəni əlaqələrimiz də yeni vüsət almışdır.

Hər il neçə-neçə iraqlı, respublikamızda ali məktəb və ya texnikumları bitirərək vətənə qayıdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1978-ci ildə respublikamızın ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində 78 iraqlı aspirant və tələbə vardı. Azərbaycan Dövlət Universitetində təhsil alan azərbaycanlı tələbələr də ərəb dilini daha mükəmməl öyrənmək üçün İraqa göndərilir.

Mədəni əlaqələrin genişlənməsinin nəticəsidir ki, azərbaycanlı operatorlar bu əfsanəvi ölkədə film çəkə bilmiş, böyük Füzuli gəzən və əbədi yuxuya gedən yerlər, Füzulinin nəvə-nəticələri – İraqda yaşayan azərbaycanlıların baş şəhəri Kərkük və s. haqqında bizim təəssüratımızı daha da zənginləşdirmişlər. İraq azərbaycanlılarından olan Sinan Səid iki dövlət arasındakı mədəni əlaqələrin nəticəsində on il Azərbaycan radiosunun ərəb dili şöbəsində işləmiş, bu müddət ərzində Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmiş, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında

İraq azərbaycanlılarının mətbuatına dair orijinal dissertasiya müdafiə etmişdir. Onun həyat yoldaşı Raidə Bağır qızı da «Füzulinin fars divanı» adlı çox qiymətli dissertasiyasını akademiyaımızda müdafiə edib alimlik dərəcəsi almışdır. İndi hər iki alim Bağdad universitetində dərs deməklə bərabər, iki dost ölkənin mədəni əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda yorulmadan çalışır. Sinan Səid «Ərəb ölkələri haqda Azərbaycan nəğmələri» kitabını tərtib etmiş, R.Rza, S.Rüstəm, M.Rahim, M.Dilbazi, O.Sarıvəlli, B.Vahabzadə, N.Xəzri və T.Bayramın şeirlərini ərəb dilinə tərcümə etmiş, şairlərimizin həyat və yaradıcılığı barədə məlumatla birgə şəkillərini də vermişdir. Üz qabığında bizim qrafika ilə «Azərbaycan» sözü yazılmışdır. Kitabın giriş hissəsi mədəni əlaqələr baxımından maraqlı doğurur: «Xəzər dənizi sahilində eyni ilə İraq türkmənlərinin dilində danışan bir xalq məskən salmışdır. Bu, Azərbaycan xalqıdır. Azərbaycan ölkəsi nefti, pambığı, üzümü, kürüsü, zəfəranı, qonaqpərvərliyi və s. ilə məşhurdur. Məndən onların ən çox nəyi sevdiklərini soruşsalar, düşünmədən deyərdim: Vətənlərini, milli irslərini, Füzuli Bağdadini, muğamatı, qonaqları və o cümlədən də ərəbləri. Mən azərbaycanlıların ərəblərə olan ehtiram və məhəbbətini onların gündəlik həyatında, ərəb filmləri göstərilən zaman kinoteatrların önündəki izdihamda, Azərbaycan müğənnilərinin ərəb mahnılarını həvəslə ifa etmələrində, bəstəkar Fikrət Əmirov və Elmira Nəzirovanın «Ərəb mövzusunda konserti»ndə, Azərbaycan rəssam və yazıçılarının əsərlərində, gənclərin ərəb dilini öyrənmə meylinə görəyəm. İraqa gəlincə onun Azərbaycan xalqının ürəyində xüsusi bir yeri vardır. Bu da təbii ki, göstərdiklərimizdən və möhkəm tarixi əlaqələrdən doğmuşdur. Bəlkə bu əlaqə Əfzələddin Xaqaninin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk səyahətnamə olan «Mədəin xərabələri» ilə və ya 1156-cı ildə yazdığı «Töhfətül-İraqeyn» əsərindən başlamış, Kərbəladada əbədi yuxuya dalan və hər bir azərbaycanlı üçün əziz olan Füzuli ilə möhkəmlənmiş, İraqı – Bağdadı tərənnüm edən Vaqifin şeirlərində tarınlaşmışdır. Bəlkə də bu yaxınlıq ona görədir ki, İraqda yaşayan türk-

manlarla azərbaycanlılar qanbirdirlər.

Sinan Səid hələ doğma vətənə qayıtmamışdan əvvəl də Sovet-İraq mədəni əlaqələri sahəsində az iş görməmişdi. M.C.Cəfərovun «Sabir» və «C. Məmmədquluzadə» monoqrafiyalarını, R.Məmmədovun Azərbaycanda təhsil alan xarici tələbələrdən söhbət açan «Onlar özlərini vətənlərində hiss edirlər» kitabını ərəb dilinə Sinan Səid çevirmişdir; 1964-cü ildə Azərbaycan şairlərinin şerlərindən ibarət «Dost əlləri» adlı, Asiya – Afrika xalqlarının mübarizəsinə həsr olunmuş kitabı da ərəb dilinə Sinan Səid tərcümə etmişdir; S.Rəhimovun «Ata və oğul» povesti və bir sıra hekayələrini S.Səidin tərcüməsində 1965-ci ildə Moskvanın «Progress» nəşriyyatı buraxmışdır; Vaqifin yubileyilə əlaqədar olaraq Araz Dadaşzadənin «M.P.Vaqif» monoqrafiyası və şairin seçilmiş şerləri ərəb dilinə Sinan Səid tərəfindən çevrilmişdir; Azərbaycanın tarixi abidələri («Qız qalası», «İçərişəhər», «Şirvanşahlar sarayı») və s. kitabçaları da ərəb dilinə onun tərcüməsində təqdim edilmişdir; Azərbaycan filmlərinin ərəbcə səsləndirilməsində onun rolu az olmamışdır; orta məktəb üçün «Ərəb dili müntəxəbatı» kitabının müəlliflərindən biri də S.Səiddir.

Yəqin ki, oxucular mətbuat səhifələrində onun hekayələrini də oxumuşlar. Sinan Səidi müğənni kimi tanıyanlar da vardır. Axı o, müğənni Nərminə Məmmədova ilə birlikdə Kərkük mahnılarını lentə yazdırmış və vaxtaşırı həmin mahnılar Bakı radiosu ilə səsləndirilir. Sinan Səid Azərbaycan radiosunda ərəb dili üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsində də az əmək sərf etməmişdir.

Mədəni əməkdaşlıq, elmi əməkdaşlığın da genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Neçə-neçə iraqılı Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxtəlif institutlarında, Universitetimizdə, M.Əzizbəyov adına Neft və Kimya İnstitutunda, M.F.Axundov adına Pedaqoji İnstitutda və başqa elm ocaqlarında dissertasiya müdafiə edərək alim adına layiq görülmüşlər. Onların arasında Kamal Müzhər, Fuad əs-Sədi, Adnan Süheyri, Kifah əl-Cəzairi, Əli Bəndəroğlu və başqaları vardır.

Ölkələrimiz arasında mədəni və elmi əlaqələrin inkişafı sahəsində xidmətləri olan akademik Həmid Araslı 1972-ci ildə İraq Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçilmişdir.

Əlaqələrimizin genişlənməsində kərküklü alim Əta Tərzibaşı, şair Əbdüllətif Bəndəroğlu, akademik Ziya Bünyadov və professor Abbas Zamanovun gördükləri iş də təqdirəlayiqdir.

Mədəni əlaqələrin məntiqi nəticəsidir ki, İraq azərbaycanlılarından folklorşünas Şakir Sabir şairimiz Vaqifin 250 illik yubileyində, Ə.Bəndəroğlu isə Nəsiminin 600 illik yubiley şənliklərində iştirak edə bilmişlər.

Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, sevimli şairimiz O.Sarıvəlli öz sazını Ə.Bəndəroğluna töhfə etdi. Bu, ədəbi ictimaiyyətin marağına səbəb oldu. Şair Zəlimxan Yaqub bu münasibətlə şer yazdı:

**Dostluğun nəğməsi baldan şirindir,
Tellər bu eşq ilə ötür, ay sazım.
Sən varsan, həyatda mən varam demək,
Səsimi hər yana yetir, ay sazım.
Göstər qüdrətini sən dost ellərə
Dünyanı yurduma gətir, ay sazım,
Bu uzaq səfərdə uğurlar sənə
Həsrəti dünyadan itir, ay sazım.
Orda nəğməkarım, şairim yatır,
Müqəddəs məzarı ziyarət üçün
Bir ovuc torpaq da götür, ay sazım.
Mənim salamımı, mənim sözümü
Leylini Məcnuna yetirən kimi
Babam Füzuliyə yetir, ay sazım.
Arazdan deyəndə Xasa çayına
Köksünü dərindən ötür, ay sazım...**

Azərbaycanda «Kərkük bayatıları», «Arzu-Qənbər» dastanı, «Kərkük mahnıları», «Kərkük atalar sözləri», «Kərkük tapmacaları», «İraq-Kərkük bayatıları», Ə.Bəndəroğlu-

nun «Qərənfil» adlı şeirlər kitabı çap olundu. Şair B.Vahabzadə ona giriş sözü yazdı. Ayaz Vəfali mətbuatda böyük yazı ilə çıxış etdi. 1976-cı ildə Moskvada Ə.Bəndəroğlunun S.Vurğun şeirlərindən seçib ərəb dilinə tərcümə etdiyi kitab çıxdı. Bağdadda isə Nəsimiyə, Füzuliyə həsr olunmuş tədqiqat əsərləri, Xeyrulla Kazımın azərbaycanca buraxdığı 222 səhifəlik «Çağdaş Azərbaycan şeirlərindən seçmələr», «Ərəb ölkələri haqda Azərbaycan nəğmələri» kitabları çap olunub. İraq – Azərbaycan mədəni əlaqələrinin inkişafında «Qardaşlıq» jurnalının, «Yurd» qəzetinin və eləcə də «Əlifba» jurnalının rolunu xüsusi qeyd etmək istərdik. Onların səhifələrində Azərbaycan haqqında, görkəmli alim, şair və yazıçılarımız barədə gözəl yazılar verilir, əsərləri çap olunur. Əbdüllətif Bəndəroğlunun «On gün Azərbaycanda» başlığı altında «Yurd» qəzetində dərc etdirdiyi çox böyük və maraqlı yazılar heç vaxt zehnimdən silinməyəcək. O vaxt mən İraqda idim. Həmin yazıları oxuduqca qəlbim qürur hissi ilə dolurdu. Eyni hissi İraq azərbaycanlılarının hər il buraxdıqları ədəbi təqvimləri vərəqlədikcə də keçirirdim. Təqvimlərdə şair, yazıçı, alim, müğənni və bəstəkarlarımıza geniş yer verirlər.

Musiqi sahəsində də əlaqələrimiz genişlənməmişdir. Son vaxtlar müğənnilərimiz, musiqiçilərimiz İraq dinləyiciləri qarşısında tez-tez «imtahan verməli» olurlar. Zeynəb Xanlarova və Polad Bülbüloğlu onların sevimli müğənnilərinə çevrilmişdir. İraqda Azərbaycan musiqisinə böyük maraq və məhəbbətlə yanaşırlar. Təsədüfi deyildir ki, İraqda ilk musiqi məktəbinin yaradıcıları Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının müəllimləri Gövhər və Tohid Quliyevlər olmuşlar. Bağdadda balet məktəbini də həmyerlimiz, SSRİ xalq artisti Qəmər xanım Almaszadə təşkil etmişdir. Qəmər xanımın librettosuna İraq bəstəkarı Aqil Əbdül Salam musiqi bəstələdi və «Antar və Able» baleti meydana gəldi. «Əl-Cümhuriyyə» qəzeti yeni yaranan balet truppası haqqında yazırdı: «Uzun sürən gərgin əmək nəticəsində gözəl rəqs ansambli yaranmışdır. Bu ansamblla biz hamımız haqlı olaraq fəxr edirik». Bu sətirləri oxuduqca qürbət İraqda bizim də qəlbimiz rıqqətlə vu-

rudu. Cəmi 50 il əvvəl qadın azadlığı elan edilən bir ölkənin nümayəndəsi İraqda əsl qəhrəmanlıq göstərirdi. Radio, televiziya və mətbuatda tez-tez çıxış edir, respublikamızın qadın incəsənət ustalarının müvəffəqiyyətindən söhbət açırdı ki, bu, iraqlı qızların səhnəyə çıxmasına öz müsbət təsirini göstərsin. Belə də oldu. Qəmər xanımın uzunmüddətli zəhməti öz bəhrəsini verdi. «Əs-Səqafə əl-Cədidə» – «Yeni mədəniyyət» jurnalı görülmüş işə belə yekun vururdu:

«...Azərbaycanın istedadlı mütəxəssisi İraq rəqs folklorunu öyrənərək öz quruluşvermə məharətini parlaq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Gənc rəqqaslar Qəmər xanımla birlikdə İraq milli rəqsinin nüfuzunu dirçəltmişlər. İraq milli rəqsi yənidən həyata qayıtmışdır».

SSRİ xalq artisti F.Əmirov və E.Nəzirovanın «Ərəb mövzusunda konsert»i İraqda böyük uğurla keçmişdir. Kөрkəmli bəstəkar F. Əmirovun iraqlı həmkarları ilə dostluq əlaqələri getdikcə möhkəmlənirdi. Onun məşhur «Min bir gecə» baleti də bu əlaqələrin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Mədəni əlaqələrin nəticəsidir ki, Azərbaycanda son bir neçə ildə İraq ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixinə həsr olunmuş dissertasiyalar yazılmış, Azərbaycan xalqı bu dost ölkənin mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış ola bilmişdir.

Əlamətdar haldır ki, Bakı və Bəsrə şəhərləri qardaşlaşmışlar. Bu münasibətlə 1973-cü ilin dekabrında Azərbaycan nümayəndə heyəti İraqa gələndə ali məktəblərimiz arasında əlaqəyə dair saziş imzalandı. Saziş əsasən Bəsrə və Azərbaycan universitetləri arasında nümayəndə heyətləri, müəllim, tələbə, elmi təcrübə mübadiləsini və s. nəzərdə tuturdu. Yaxşı yadımdadır, o vaxt qəzetlər, radio və televiziya Azərbaycana, iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələrə dair gözəl yazılar və verilişlər təşkil edirdilər.

Ümumiyyətlə, son illərdə İraq mətbuatında Azərbaycana dair yazılara tez-tez rast gəlinir. Hətta 114 yaşlı xalçaçı Zibeydə Şeydayevanın Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilməsi münasibətilə böyük bir yazı verilmişdi. Maraqlı yazıda göstərilir ki, Quba rayonundan olan Zibeydə nənənin

yalnız bir çətinliyi var – nəvə-nəticələrinin adını yadında saxlamaq. Xana toxumaq isə yüz il əvvəlki kimi, yenə də arzusu olaraq qalır. Bu sətirləri oxuduqca Amerika alimi Sula Benetin «Necə yaşayasan ki, yüzü haqlayasan» kitabındakı yazılar yadıma düşürdü: «Qafqazlı qocalar Amerikadakı qocalardan fərqli olaraq günlərini saymırlar ki, ömür nə vaxt başa çatacaqdır». Sula Benet 1970 – 75-ci illərdə ölkəmizdə olmuş, yuxarıda adı çəkilən çox maraqlı kitabını yazmışdır. Lakin bu ayrıca bir söhbət mövzudur.

Hazırda isə bizi daha çox xalqlar arasında ən ümdə vəsitə olan mədəni əlaqələr maraqlandırır. Bu əlaqələrin nəticəsidir ki, Bağdad Universitetinin kitabxanasında Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi yaradılmışdır. Rəflərdə ilk dəfə Azərbaycan kitablarını gördükdə gözlərimə inana bilmirdim. Sevincdən ürəyim çırpınırdı... Şübhə yoxdur ki, indi kitabxanada Azərbaycan kitablarının sayı daha da artmışdır. Bunu gündəngünə möhkəmlənən elmi-mədəni və iqtisadi əlaqələrimiz özü təsdiq edir.

Azərbaycan – İraq mədəni əlaqələri 70-ci illərdə daha da genişləndi. 1971-ci ildə Azərbaycanda və İraqda keçirilən mədəniyyət künləri bu əlaqələr tarixində xüsusilə əlamətdar oldu və onun daha da inkişaf etdirilməsinə təkan verdi. Mədəniyyət günlərinin iştirakçısı T.Həsənov sonralar «Sovet Azərbaycanı və xarici Şərq» adlı məqalələr məcmuəsində bu münasibətlə yazırdı: «1971-ci ilin mayında Azərbaycanda Sovet – İraq dostluğu günləri keçirildi. Bakı, Kirovabad və Sumqayıt şəhərlərində bu münasibətlə keçirilmiş şənliklərdə İraqın görkəmli alim, şair və incəsənət ustalarından ibarət olan nümayəndə heyəti də iştirak edirdi. 1971-ci ilin dekabrında isə Azərbaycan SSR Mədəniyyət naziri Z.N.Bağirovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti İraqda keçirilən dostluq ongünlüyündə iştirak etmək üçün Bağdada yola düşdü. Nümayəndə heyətinin tərkibində akademik H.Araslı, akademik F.Bağırzadə, şair C.Novruz, rəssam K.Kazımzadə, bəstəkar P.Bülbüloğlu, müğənnilərdən N.Məmmədova və İ.Rzayev kimi görkəmli elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri var idi.

Dostluq günləri ərzində Bağdad, Bəsrə və Mosulda keçirilmiş görüş, konsert, sərki və mühazirələrdə iraqılı dostlar Azərbaycan xalqının Sovet hakimiyyəti illərində əldə etdiyi nailiyyətlərlə yaxından tanış oldular. İraq respublikasının radio, televiziya və mətbuat orqanları həmin günlərdə Azərbaycanın iqtisadi, mədəni həyatının müxtəlif sahələrindəki nailiyyətlərinə dair materiallara geniş yer verirdi. Ongünlük ölkələrimiz arasında əsl dostluq bayramına çevrildi.

1971-ci ilin sonunda İraqda keçirilən Azərbaycan mədəniyyəti ongülüyündən illər keçsə də, indi də o öz təsirini göstərir. Ongünlük zamanı Bağdadda İraq Dövlət İncəsənət Muzeyində Azərbaycan rəssamlarının əsərlərindən ibarət böyük sərgi təşkil olunmuşdu. Görkəmli fırça ustalarımızın əsərləri iraqılıları məftun etmişdi. M.Abdullayev, S.Bəhlulzadə, K.Kazımsadə, S.Salamzadə, M.Rəhmanzadə və başqa rəssamlarımızın əsərləri sənətsevərlərin qəlbində dərin izlər qoydu. İraqın mədəniyyət naziri Şəfiq əl-Kamali «Bağdad observer» qəzetində bu əsərləri «xalqın sevindirici, xoşbəxt cəmiyyət qurmaq yolundakı söylərini əks etdirən əsərlər» adlandırmışdır. «Əs-Saura» («İnqilab») qəzeti isə yazırdı: «Biz müasir formalardan istifadə edərək bu sənəti insanın yer üzərindəki şəhər qüvvələrlə mübarizə işinə, insani hüquqlar, səadət uğrunda mübarizəsi işinə xidmət üçün parlaq nümunəyə çevrilmiş azərbaycanlı rəssamların təcrübəsindən istifadə edə bilərik».

Ongünlük vaxtı nümayəndə heyəti Kərbəladə Füzulinin qəbri önündə minnətdarlıqla baş əydi, Kərkük vilayətinə, şairin nəvə-nəticələrinin salamına getdi; dahi Füzuliyə azərbaycanca təkrar olunmaz şeir nümunələri, ölməz «Leyli və Məcnun»u yazmağa ilham verən babaları, nənələri yad etdi. Bağdadda İraq azərbaycanlılarının «Yazıçılar İttifaqı» yaradıldı. Yazıçılar İttifaqının ilk töhfələri onlarca Azərbaycan kitabı oldu.

Azərbaycan mədəniyyəti ongülüyü İraq – Azərbaycan qarşılıqlı əlaqələrinin təntənəsinə çevrilmişdi.

Hər il oktyabrın birindən iyirminə kimi «hərtərəfli

milli inkişaf və xalqlar arasında dostluq» devizi altında beynəlxalq Bağdad yarmarkası keçirilir. Sovet İttifaqı yarmarkasının daimi iştirakçılarındandır. Onun ekspozisiyası yarmarkanın xarici iştirakçıları arasında ən böyük sahəni tutur. Üç min kvadratmetr sahədə iyirmi ən iri Ümumittifaq ticarət birliyi öz mallarını nümayiş etdirir.

Adətən Sovet pavilyonunda xüsusi bölmə müttəfiq respublikalardan birinin ixtiyarına verilir. 1973-cü ildə Bağdad yarmarkasında Sovet İttifaqını Azərbaycan təmsil edirdi. Yarmarka vaxtı mən də İraqda idim. İlk dəfə yarmarkaya gedəndə elə bil vətənlə görüşə gedirdim. Nəsə bir həyəcan keçirirdim. Adamlar axın-axın Azərbaycan bölməsinə gəlirdilər. İraqlılar respublikamızın dünəni və bu günü ilə tanış olduqca ürəyimiz dağa dönürdü. Azərbaycan bölməsinin yarmarkanın «Böyük qızıl» medalına layiq görüldüyünü eşidəndə isə fərəhlənir və qürur hissi keçirirdik.

Hazırda Azərbaycan – İraq əlaqələri çoxşaxəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu əlaqələrin bəhrəsi və nəticəsi olaraq Bakıda 1974-cü ilin avqustundan İraq Respublikasının baş konsulluğu fəaliyyət göstərir. Şübhəsiz ki, Sovet – İraq əməkdaşlığında Sovet Azərbaycanının xüsusi yeri olduğuna dəlalət edən bu əlamətdar hadisə hər iki ölkə arasında qarşılıqlı anlaşma və dostluq münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

ÖMRÜN ƏBƏDİLƏŞƏN İLLƏRİ

«Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabı* istər-istəməz məşhur atalar sözünü yada salır: Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər. Lakin gəzmək də var, gəzmək də... Qəzənfər Paşayev qürbət diyara sadəcə səyyah kimi ayaq basmamış, uzun müddətli ezamiyyətdə vəzifəsini yüksək səviyyədə yerinə yetirərkən İraq dövlətinin təltifinə və SSRİ Nazirlər Sovetinin Fəxri Fərmanına layiq görülmüş, alim kimi də yetişmiş, tədqiqatını «xam torpaqdan» əldə etmiş və öz xalqının mədəni irsinə əvəzsiz töhfə olan nemətlərlə geriye qayıtmışdır.

Bir ölkə haqqında elmi-bədii-sosioloji salnamə sayıla biləcək qarşımızdakı bu kitab onun müəllifinin təkcə İraq deyil, ümumən Yaxın Şərqi tarixi, bu günü, xüsusən də mədəniyyəti, ədəbiyyat və incəsənəti barədə mükəmməl biliyini, dərin müşahidə qabiliyyətini nümayiş etdirir. Altı illik səmərəli zəhmətin əbədiləşən səhifələrini nəzərdən keçirdikcə Q.Paşayevin şəxsinde istedadlı dilçi, ədəbiyyatşünas, tarixçi, etnoqraf alimlə, sosioloq və jurnalistlə, ən ümdəsi də bütün bunları özündə cəmləşdirən, görüb-götürmüş şərqşünas bir müsahiblə üz-üzə dayanırıq. Onun böyük maraqla dinlənən söz-söhbəti, sinədəftəri həm də janrların həmahənk kompleksidir: yol qeydləri, ictimai-siyasi icmal, xatirə, oçerk, bədii publisistika, etüd və əhvalat, rəvayət tərzində yazılan fəsil-lər-səhifələr üslub söküntüsünə gətirib çıxarmır, müvafiq məzmunun tələbləri baxımından cəzbedici olmaqla təsvir obyektii haqqında bütöv təsəvvür oyadır.

*Kitabın ilk nəşrindən sonra («Yazıçı», 1985) mətbuatda bir sıra rəylər dərc olunmuşdur. Bu rəylərdən biri də görkəmli şair-alim, filologiya elmləri doktoru Qasım Qasımzadənin «Ömrün əbədiləşən illəri» («Ulduz» №6, 1986) yazısıdır. Məqalədə kitabın ideya-məzmunu, bədii dəyəri, süjet və kompozisiyası barədə dəyərli fikirlər irəli sürülmüş, ağlabatan təkliflər söylənmişdir. Bunu nəzərə alaraq nəşriyyat həmin yazını «Son söz əvəzi» kimi kitaba daxil edir.

Yolu Misirdən düşən müəllif kitabın ilk və sonrakı səhifələrində oxucunu bəşər sivilizasiyasının ilk beşiyi haqqında qısa və heyrətamiz faktlarla tanış edir. Dünyanın yeddi möcüzəsindən iki ən qədimini qoynunda əzizləyən yerlər, eradan əvvəl bir milyon kitaba malik İsgəndəriyyə, yaşadığımız planetin yuvarlaqlığı fikrini söyləyib, onu ölçərkən ancaq əlli kilometr səhvə yol verən Eratosfenin, Yerin öz oxu və Günəş ətrafında fırlanması mülahizəsini birinci irəli sürən Aristrax Samoyskinin mənsub olduğu Şərq mənşəyi göz önünə gətirilir. Qədim dünya mədəniyyətinin yeni eradan dörd min il əvvəl bu regionda yarandığı, ildən tutmuş dəqiqəyə qədər zaman vahidlərinin babillilər tərəfindən müəyyənləşdirildiyi, kağız emalına səkkizinci əsrin sonunda başlanıldığı kimi oxucunun məlumat dairəsini genişləndirən faktları sadaladıqca Şərq mədəniyyətinin keçmişdəki möhtəşəmliyi ilə bu günü müqayisə edən müəllif acınacaqlı nəticəyə gəlir. Bunu bütün xalqlar və ümumən bəşəriyyət üçün tarixin ibrət dərsi olaraq mənalandırır: «Mədəniyyəti məhv edən, xalqın mənliliyini heçə endirən daxili çəkişmələr, dağıdıcı müharibələr, ölkənin yadellilər tərəfindən viran edilməsi, xarabazarlığa çevrilməsidir». İraqın taleyi də belə olmuşdur. Onun huşyar adamları, milli qeyrətli başçıları, geniş xalq kütlələri bu həqiqətləri get-gedə başa düşmüş və başa düşməkdədirlər. Q. Paşayevin gətirdiyi xarakterik faktlar da bunu təsdiqləyir. İraq neçə-neçə baş nazir yola salmışdır ki, yüksək rütbə tutmalarına baxmayaraq, adları dərhal unudulmuşdur. Lakin Bağdadın yaraşlı küçələrindən biri iyirminci illərdə baş nazir olan Möhsün əs-Sədunun adını daşıyır. O, xalqın milli qəhrəmanı şöhrətinə çatmışdır. Səbəbi? Səbəbi zəruri anda şəxsi əmin-amanlığı və rütbəni vətəndaşlıq borcuna qurban verməsi olmuşdur: 1929-cu ildə əcnəbilər İraqı İngiltərənin müstəmləkəsinə çevirmək haqqında onu müqavilə bağlamağa məcbur edəndə heç bir çıxış yolu tapmayıb, camaatın gözü qabağında özünü öldürmüşdür. Kitabdan aldığımız maraqlı təəssüratdan biri məhz budur ki, milli özünü-dərk hər bir iraqılının dünyagörüşündə get-gedə dönüş yaratmaqdadır. Ölkə xaricilərin iqtisadi asılı-

lığından xilasa səy göstərdiyi respublika dövründə bu siyasət əhalinin şüuruna o dərəcədə daxil olmuşdur ki, əgər eyni məhsuldan həm xarici markalı, həm də özlərininki varsa, mütləq özlərininkini alırlar. Xalq «İraqda düzəldilmişdir» etiketlə fəxr edir.

Kitabda diqqət mərkəzində İraqın keçmiş və müasir həyatının, əfsanəvi Bağdad və doğma Kərkükün geniş panoramı dayanır, müəllif bu yerlərin təbiəti, əhalisinin məişət tərz-i-zövqü, bayramları, yeməkləri, libasları, toy-yas mərasimləri, inamları, ədəbi-bədii yaradıcılıq, eləcə də təhsil sistemi və dövlət quruluşundan söhbət açır. Bütün bunları əyani-şərh etməkdən ötrü o neçə-neçə mənbəyə müraciət etməli olmuşdur. Bunlar içərisində Avropa alim və səyyahlarının da, Şərq mütəxəssislərinin də mülahizələri çoxdur. Lakin vətənpərvər müəllif Azərbaycan klassiklərinin, xüsusən «Töhfətül-İraqeyn» və «Mədain xərəbələri» müəllifini, həmçinin şifahi ədəbiyyatımızın müvafiq nümunələrini özünə daha inamlı bələdçi seçmişdir.

Gərmişin əlilə o gözəl yerlər Cəhənnəmə dönmüş indi sərəsər,

deyə bəşər mədəniyyətinin ilkin möhtəşəm məşəllərini söndürənlərə, İraq torpağının şöhrət tağı Babilistanı viranə qoyanlara nifrətlə, Xaqani Şirvaninin dediklərini gözü ilə görməkdən ötrü o yerlərə getmiş, keçmiş səyahətə çıxıb Mədaində izini zamanın da büsbütün silməyə gücü çatmayan mədəniyyət-sənət möcüzələrinə bu günün gözü ilə baxmış, oxucunu heyretləndirən hadisə və epizodlardan ürək ağrısı ilə söhbət açmışdır. Azərbaycan Sovet yazıçılarından İraqa ilk turist səfərinə çıxan R.Rza, B.Vahabzadə və bu sətirlərin müəllifi Mədain xərəbələri qarşısında eyni hissləri keçirmişdir. O zaman İraq torpağını gəzdikcə R.Rza Füzuli misralarından nümunələr deyir, sanki sənətkarın özünü öz həmvətənlərilə dərdləşdirirdi...

«Bir yerdəyəm əsir ki, torpağı qan içər...»

Dünya kədərli şair bircə misrada həm özünün qürbət niskilini, həm də o yerlərdə gedən arası kəsilməz müharibələrin törətdiyi fəlakətləri aydınca bildirmişdir. Xaqanidən dörd əsr sonra deyilmiş bu sözlər bu gün də eyni həqiqəti ifadə edir—bu gün də İraq torpağı qan içir... Füzuli kədərinin üstünə ağlasıgmaz dərdlər gəlir. Burada, yeri gəlmişkən, bir haşiyə çıxmaq istərdim. Q. Paşayevin qeyd etdiyi kimi, «şairin əbədi yuxuya getdiyi yerlər sökülmuşdür. Şairin nəşi Kərbəla Bələdiyyə İdarəsinin göstərişilə saxlanılır. Təəssüf ki, hər iki ölkəyə fəlakət, bədbəxtlik gətirən lüzumsuz İran-İraq müharibəsi... şairə abidə qoymağa imkan vermir». Bu yaxınlarda respublikanın Xariçi Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyətində İraq konsulu ilə görüşümüz zamanı biz Azərbaycan-İraq əlaqələrindən danışanda «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» kitabındakı faktlara tez-tez müraciət edirdik. «Kommunist» qəzetinin redaktor müavini, tanınmış jurnalist R.Nağıyev söhbəti Füzuli məqbərəsinin bərpası üstünə gətirdi və Azərbaycan ziyalıları adından İraq hökuməti qarşısında ciddi tələblər irəli sürdü. Mən də çıxışında dedim ki, vaxtilə məzarını həyəcanla ziyarət etdiyim ustad Füzuli təkcə Azərbaycan şairi deyil, həm də Şərqi poeziya dühalarındanır: onun ərəb mövzusunda qələmə aldığı «Leyli və Məcnun» dastanı, ərəb dilindəki böyük bədii irsi İraqın da başını uca edən ölməz numunələrdəndir. Bəs iraclılar, ölkənin rəsmi dairələri necə dözlər ki, belə bir sənətkarın abidə-məqbərəsi bərpa edilməmiş qalıbdır? Konsul vəziyyəti yerində aydınlaşdırıb, Azərbaycan ictimaiyyətini nigarançılıqdan qurtaracağına söz verdi. Q.Paşayev öz kitabında bu nigarançılığı hamımızın keçirdiyi duyğu kimi belə ifadə etmişdir: «İnsan arzu ilə yaşayır. İraqla bağlı bir arzum da qalıb, Altı il İmam Hüseyin məscidinin yanında şairin qəbri önündə səcdə qıldığım kimi, bir gün də Kərbəla və ya Hillədə Füzulinin abidəsi önündə baş əymək, səcdə qılmaq qismətim olaydı».

Sovet İttifaqı ilə, Azərbaycanla iqtisadi-mədəni əlaqə-

lərin vəziyyəti və perspektivlərindən danışan müəllif Sovet–İraq dostluğunu şərtləndirən səmərəli əməkdaşlığın və köməyin konkret təzahürlərini rəqəmlərin dililə söyləyir və bütün bunların ölkədə əks-sədasını publisist və beynəlxalq icmalçı səriştəsilə şərh edir: «Yaxşı yadımdadır, elektrik lampaları zavodu işə düşəndə qəzetlər necə gözəl yazılar vermişdilər. «Bağdad observer» isə yazını maraqlı bir başlıqla dərc etmişdi: «Ələddinin çırağı seyrini itirir».

Azərbaycanı təmsil edənlərə bütün obyektlərdə üstünlük verilməsini, xüsusən bizim universitet məzunlarının, tərcüməçilərin böyük hörmətə malik olmalarını müəllif milli iftixar duyğusu ilə bildirir. Bunun başlıca səbəblərindən biri kimi iraqlıların adət-ənənələrinə bizimkilərin həssas münasibətinin əhəmiyyətini ayrıca qeyd edir. Doğrudan da, başqa xalqın adətlərinə ehtiram yüksək mədəniyyət əlamətidir ki, bu, çoxlarına nəsis olmur. Nəticədə yüngül bir məsələnin həlli zamanı böyük rutbəli şəxsin belə qarşısına ciddi maneələr çıxır, yaxud əksinə, yerli əhalinin adətincə davranan hər hansı əməkdaşın mudaxiləsinə çətin bir problemin həlli asan başa gəlir. Qəzənfər müəllim ikinciləri təmsil edən «iqtisadi əlaqələr üzrə Dövlət komitəsinin baş mütərcimi, gözəl insan və alim», hazırda Azərbaycan SSR EA Şərqşünaslıq İnstitutunun şöbə müdiri Tariyel Həsənovun nüfuzunu ürəkəçliqliyi ilə qeyd edib yazır: «Bütün təvazökar adamlara məxsus sadəlik, nəzakətlilik, haradasa bir az utançaqlıq və s. kimi keyfiyyətlər, eləcə də ərəb dilini mükəmməl bilməsi onu hamının sevimliyi etmişdi». İraqda ilk musiqi məktəbinin, Bağdad balet-təhsil ocağının yaradılması Azərbaycan incəsənət xadimlərinin adı ilə bağlıdır ki, kitabda SSRİ xalq artisti Qəmər Almaszadə və digər incəsənət xadimlərinin fəaliyyəti layiqincə qiymətləndirilmişdir.

Tipoloji qarşılaşdırma və müqayisə üsullə hadisə və faktlar, əlaxsus qədimlərdən qalma, həmçinin müasir dövrün doğurduğu adətlər, vərdislər təhlil süzgəcindən keçirilib mütərəqqi və mürəcə cəhətləri obyektiv qiymətləndirilir, ibrətəməz nəticələr çıxarılır. Elmi-texniki tərəqqinin bəhrəsi

olan pozitiv və neqativ halların qanunauyğun bir proses kimi Şərqdə də özünü göstərməsinə münasibət təcürbi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Yeri gəldikçə «bizdə» və «onlarda» müqayisələri verilən təsəvvürü əyaniləşdirir. «Bağdadı gəzdikcə dərinədən duyuram ki, heç bir məlumat şəxsi müşahidəni əvəz edə bilməz. Burada xoşuma gələn məsələlər çox oldu. Onlardan biri də məişət avadanlığı, mebellə əlaqədardır. Müştərinin hər hansı bir mebellədən xoşu gəlsə müqavilə bağlanır... Əgər sifariş vaxtında yerinə yetirilməsə, usta, sifarişçiyə gecikdirilən hər gün üçün cərimə verir. Bununla belə, Bağdadda məni mat qoyan məsələlər də oldu, Burada qışda evləri və idarələri neft lampaları ilə qızdırırlar. Sobalardan gələn ıydən adamın başı ağrıyır... Bu qədər nefti və qazı olan ölkənin paytaxtının belə qazlaşdırılmadığını, görəndə istər-istəməz doğma yerlər göz qabağına gəlirdi. Qürur hissilə doğma kəndim Düzqırxılıni xatırlayırdım. 1970-ci illərdən Tovuz rayonunda bütün kəndlər qazlaşdırılıb. O cümlədən də mənim kəndim».

Beynəlxalq ədəbi əlaqə ilə müntəzəm məşğul olan və faydalı işlər görən mütəxəssislərimiz çox deyilsə də vardır. Onların sırasında Q.Paşayev yorulmaz işgüzarlığı və əvəzsiz xidmətləri ilə seçilir. O bu vacib sahəni dirçəltmək, Azərbaycan ədəbiyyatının xarici ölkələrlə (təkcə ərəb dünyası ilə yox, onun Amerikaya ezamiyyətinin bəhrəsi olan tədqiqatları da diqqəti cəlb edir, qarşılıqlı əlaqəsini genişləndirmək məqsədilə ancaq kitab mübadiləsi və yazışmaları kifayət bilmir. Üzə çıxardığı faktlar, sənədlər əsasında ciddi elmi yaradıcılıq və sənətşünaslıq işi aparır. «Kərkük dialektinin fonetikasi» mövzusunda dissertasiyasını, «Kərkük tapmacaları», «Kərkük atalar sözləri»ni, Bağdadda çap etdirdiyi «Rusca-ərəbcə danışq vəsaiti»ni, məqalələrini, nəhayət, bu fəaliyyətin ən mükəmməl məhsulu olan «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» adlı kitabını misal göstərmək olar. Ömrün belə bir fəaliyyətdə əbədiləşən altı ili ilk növbədə öz xalqının zəngin və qədim mədəniyyətini, müqtədir keçmişini, dövlət quruluşu və diplomatiya sahəsindəki təcürbəsini tipoloji aspektdə öyrənilib

üzə çıxarmağa həsr edilmişdir. Müəllifin istinad etdiyi mənbələrdən aydınlaşır ki, hələ 1045-ci ildə Azərbaycandan xeyli əhali Əbu Mansur Gökdaşın başçılığı ilə İraqa köçüb burada məskən salmışdır. Atabəylərin hakimiyyəti və Teymurləngin istilaları zamanı tarixi zərurət üzündən bu proses davam etmişdir. Qarabağ və Ərəşdən buraya kütləvi axın olmuşdur. Uzun Həsənin dövründə Azərbaycanın bütün torpaqları, Ərəb İraqı, İran İraqı, fars və Xorasan sərhədlərinə qədər ərazi onun tabeçiliyindəymiş. Ölkənin paytaxtı yayda Təbriz, qışda Bağdad imiş. İraq Azərbaycandan ayrıldıqdan sonra oradakı azərbaycanlılar geri qayıtmağa təşəbbüs göstərmişlər. Hətta Mirzə Camalın «Qarabağ tarixi»ndə deyildiyi kimi, Pənah xan əslini-kökünü saxlayan qarabağlıları qarşılamaq üçün İraq sərhədlərində getmiş, lakin bu, nəticə verməmişdir. Qarabağ ellərindən gedənlər qayıda bilməmiş, ara kəsilmişdir. Orada bu gün də məşhur «Qarabağ» havalarının həsrət melodiyası ağızlarda, qulaqlardadır.

**Əslim qarabağlıdı,
Sinəm çarpaz dağlıdı.
Kəsilib gəlib-gedən,
Demə yollar bağlıdı.**

**Hər aylar,
Keçər günlər, hər aylar.
Qul qardaşım Bağdaddan
Gəncə deyib haraylar.**

Tarixin yaddaşı belə deyir. Q.Paşayev orta əsr İraq-Azərbaycan əlaqələrinin izlərini hər iki ölkənin folklor materiallarında—dastan, mahnı və bayatılarında diqqətli tədqiqatın səriştəsi ilə bir daha təsdiq edir. Ya eyniyə, ya da cüzi söz dəyişikliyi ilə Kərkük və Azərbaycan bayatılarının bir mənşəli xalqın yaradıcılıq fəaliyyəti olduğuna dair faktlar gətirir. Qarış-qarış gözdüyü Kərkük mahalındakı bizimlə müştərək kənd, şəhər adlarının belə (Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Boyat, Qaraqoyunlu, Qaradağ, Yəyçi, Üçtəpə, Şirvan, Çardaqlı və s.) şahidliyə çağırır. Müəllif öz müşahidə və tədqiqatlarını təsdiq üçün Əta Tərzibaşı başda olmaqla türkmən alimlərinin, professor Fuad Köprülü və digər türk ədəbiyyatşünaslarının, akademik H.Araslı, prof. Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə,

M.H.Təhmasib və b. mülahizələrinə istinad edir. Hətta professor Hadi Mirzəzadənin bir tədqiqatı «İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr» adlanır! Tarixin amansız hökmü ilə bir-birindən aralı düşmüş «əkiz qardaşların» doğmalığını, Nəsiminin, Füzulinin nəvənəticələri olduğunu – gün kimi aydın həqiqətləri yenidən iqrara çalışmaq səyinin özü müəllifin milli mənliliyinə toxunur. O, zamanın ədalətsizliyinə üsyan duyğusu ilə yazır: «İstər-istəmən fikirləşirsən ki, yoxsa bir vaxt da Arazın o tayında yaşayan qardaş-baçılarımızın azərbaycanca danışdıqlarını, Şəhriyarın hansı bulaqdan su içib «Heydərbabaya salam» adlı şah əsərini kimin üçün yazıb-yaratdığını təsdiqə çalışacağı?!».

Əsrlərcə milli məktəbdən, mətbuatdan məhrum bir xalqın– İraq azərbaycanlılarının öz dilində zəngin folklorla, xalq yaradıcılığı nümunələrinə, şerə, milli musiqiyə necə nail olduğu heyrət doğurur. Bunun sirrini müəllif kərküklülərin öz doğma ana dilini göz bəbəyi kimi qorumaq qeyrətində görür: «İraqda ziyalı və qeyri-ziyalı bir çox ailələrdə, böyük və kiçik məclislərdə oldum. Lakin heç bir yerdə başqa dildə danışan kərküklüyə rast gəlmədim. Ana dilinə olan münasibət, dərin məhəbbət özünü bariz şəkildə göstərirdi».

İyirmi beş il əvvəl R.Rza, B.Vahabzadə və mən kərküklülərlə qısa müddətli görüşümüzə bunun şahidi olmuşduq. Onlar həqiqətən də milli dildə təhsil almaq, öz mənşələrinə aid bədii sərvətlərindən ibarət kitablar nəşr etdirmək təşəbbüslər. Qəzənfər müəllimin xatirələrini oxuduqca küçədə, meydanlarda, müəssisələrdə rastlaşdığımız kərküklülərin bizimlə necə yaxın və səmimi qohum istiqanlılığı nümayiş etdiklərini xatırlayıram. Kərkük mehmanxanasında B.Vahabzadə ilə bir otaqda qalırdıq. Gündüz kitab mağazasında rastlaşdığımız ziyalılardan Məhəmməd Xurşud və Həsən İzzətlə gecədən xeyli keçənə qədər söhbət etdik. Səhərişi yuxudan aylar-ayılmaz onların dəhlizdə bizi gözlədiklərini görükdük. Hər üçümüz üçün üçcildlik «Kərkük xoyratları və maniləri» məcmuəsini, müasir şairlərin şeir toplularından nümunələr

gətirmişdilər. Sonra türkman və ərəb dilində o zaman nəşr olunan «*Bəşir*» qəzetinin bütün nüsxələrini ünvanımıza göndərdilər*. Həmin ziyalıların Qəzənfər müəllimlə də görüşüb dostlaşmalarını onun xatirələrində maraqla oxudum.

Q.Paşayevin Kərkük ədəbi mühitlə bilavasitə təmasına, ayrı-ayrı görkəmli şəxslərlə məktublaşmasına, müasir Azərbaycan ədəbiyyatını onların rəsmi və qeyri-rəsmi məclislərində, mətbuatında təbliğ etməsinə dair faktlar kitabın «Füzulinin nəvə-nəticələri arasında» fəslində öz geniş əksini tapmışdır. Sinan Səid, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Xeyrulla Kazım kimi Azərbaycan ədəbiyyatını İraqda yayıb, ona dərin maraq və məhəbbət oyadan qançəkər qardaşlarımızın işgüzar fəaliyyəti konkret dəlillər əsasında işıqlandırılmış, onlarla səmimi dostluq münasibətlərinin bəhrəsindən danışılmışdır. Belə yaxın əməkdaşlığın, axtarışların nəticəsində Q. Paşayev Kərkükün Tuz Xurmatı qəza mərkəzində Nəsiminin böyük həcmli divanını əldə etmiş, şairin indiyədək on bir naməlum şeirini üzə çıxarmış, onlarca mübahisəli şeirinə isə fikir aydınlığı gətirmişdir. O özünün bu mühüm xidmətini «tək əldən səs çıxmaz» deyə kifayət hesab etmir və inamla yazır ki, tədqiqatçılarımız İraqda yaşayan azərbaycanlıların keçmişi ilə ciddi məşğul olsalar, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatının indiyə qədər qaranlıq qalan bir sıra məsələləri aydınlaşa bilər.

Qəzənfər müəllim bu kitabı yazarkən İraq haqqındakı zəngin mənbələrdən bəhrələndiyini qeyd etmişdir. O, yeri gəldikcə bunlara öz münasibətini də bildirir, müəlliflərlə mübahisəyə də girişir, öz haqlı iddiaları ilə yanlış faktları, mülahizələri təkzib edir.

Kitab «Göl ərəbləri» fəslə ilə – öz adət-ənənəsi, yaşayış tərzini baxımından seçilən bir qəbilənin həyatına aid əhvalatlarla – «Kor Həlimə» rəvayətinin son cümləsilə bitir. Bundan

* Sonralar şairin oğlu Nəriman Qasımlı «Bəşir» qəzetinin işıq üzü görmüş bütün saylarını bizə hədiyyə etdi. Onlar Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyində, bizim arxivdə saxlanılır. – Q.P.

əvvəlki fəsil isə «İraq bizə iraq deyil» adlanır. Əvvəla, kompozisiya və fikir ardıcılığına, məntiqinə görə gərək bu fəsillərin yeri dəyişik olaydı, ikincisi də maraqlı məsələlər, faktlar, mulahizələr və problemlərlə zəngin olan bir kitaba yekun xarakterli bir neçə söz yazmaq zəruri idi .

A.Vəfalının müqəddiməsində deyildiyi kimi, İraqı bizə yaxın edən bu kitabı, necə deyərlər, birnəfəsə su kimi içdim. Ona görə ki, burada tarixi, ədəbi-sosioloji, etik-mənəvi problemlərə dair bir-birindən ötgün faktlar, epizodlar o dərəcədə cəzbedicidir ki, son cümləni oxuyub qurtarmayınca kitabı əlindən yerə qoymaq istəmirsən. Onun hər fəslə müstəqil fikir aşılamaqdan əlavə, assosiasiya oyadan xüsusiyyətlərə də malikdir. Bu mənada mənim üçün həmin kitabın əhəmiyyəti əlahiddədir. Birincisi, ona görə ki, vaxtilə qısa müddətli İraq-Kərkük səfəri zamanı Füzuli məqbərəsini ziyarətdən aldığım əsrarəngiz təəssürat (bu barədə 1960-cı ildə silsilə məqaləylə mətbuatda çıxış etmişəm) nəzərimdə yenidən canlandı. İkincisi və məni daha dərinlən mütəəssir edən–sovet mütəəssisləri cərgəsində oğlum Fəxrəddinin dörd il həmin ölkənin bu gün də davam edən ən ağır vaxtlarında Dəclə–Fərat–Şəttül-Ərəb sahillərində, Bəsrə və Bağdadda vahiməli təyyarə uğultuları, bomba gurultuları altında keçən həyat və fəaliyyətilə bağlıdır. Qulluq müddətini bitirib vətənə fəxri fərmanlarla qayıdan azərbaycanlı ərəbşünas bir gəncin İraq haqqında, əhalisinin güzəranı barədə, ərəb dostları, kərküklü qardaşlarına dair söylədiklərindən, oradan yazdığı, əvəzsiz yadigar kimi saxladığım məktublarından aldığım, indi qəhərə çevrilmiş təsəvvürü bu kitab bir daha təzələdi, qəlbimdəki yatmaz tufanı yenidən təlatümə gətirdi, yarı yola çatmadan qırılan bir ömrün o bəxtəvər illərini yaşadım. Bütün bunlara görə – oxucu, qəlbini, fikrini nəcib duyğularla, dəyərli məlumatlarla zənginləşdirdiyinə görə çox sağ ol qardaşım!

Qasım Qasımzadə

MÜNDƏRİCAT

İraq necə yaxın olur	
«Eşqimi tərifləyib heç kəsi aldatmıram...»	
Bağ yeri Bağdad.....	
Bağdad bu gün	
İraqın bu günündən etüdlər	
Xurma bağları	
Bayramlar, yeməklər.....	
«Ürəyi yanan gəl bəri...».....	
Bir az da təhsildən.....	
Mədəniyyət mərkəzi şəhərlər	
Füzulinin nəvə-nəticələri arasında	
Adətim mənim, həyatım mənim	
Ailə, nikah, toy adətlərindən	
Böyük günah, kiçik günah	
Kababçı Mustafa	
«Adəm-Həvva nişanəsi».....	
Tovuz quşuna sitayiş.....	
İnamlar	
Əsrlərin izləri var bu yerdə.....	
Dost-dosta tən gərək	
Sərvət xalqın əlində olanda	
Hər problemin arxasında qadın durur.....	
Xitabət kürsüsü	
Dostlar sevinəndə sevinir, kədərlənəndə kədərlənirdik	
«Şayba – şaabi!»	
Göl ərəbləri	
Adət bənzərsiz, həyat bənzərsiz	
Xəncəri sıyırıb yemək yedirdirlər.....	
«Qılıncı parıldayır, amma kəsmir»	
Adam öldürmək cinayət yox, bərc imiş	
Nikah.....	
Qoşulub qaçma.....	
Əfsanəyə bənzər həqiqətlər	
On ildən sonra	
Vətən həsrəti, övlad dərdi.....	
İraq bizə iraq deyil	
Ömrün əbədiləşən illəri	